

คำนำผู้แปล

ในราว ๖๐ ปีก่อน การอธิบายความในหลักธรรมบางเรื่องโดยผู้สอนฝ่ายปริยัติและฝ่ายปฏิบัติในพมามีความขัดแย้งกัน ผู้สอนปริยัติอ้างว่าอีกฝ่ายสอนปฏิบัติไม่รู้ปริยัติ เหมือนการเดินทางโดยไม่มีแผนที่ ทำให้เดินผิดทาง ขณะที่ผู้สอนปฏิบัติก็กล่าวถึงอีกฝ่ายว่าเพียงอ่านจากตำรา ไม่ได้ลงมือปฏิบัติเอง ทำให้ไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ ด้วยเหตุนี้ แนวทางในการเจริญวิปัสสนาจึงไม่แพร่หลาย และจำกัดอยู่เพียงในบางกลุ่มที่ปฏิบัติตามแนวทางที่กลุ่มนั้นเห็นด้วย

ต่อมาพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อัครมหาบัณฑิต ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมและอักษรศาสตร์ ได้ตระหนักถึงปัญหานี้ หลังจากท่านได้ผ่านการปฏิบัติธรรมเป็นเวลา ๔ เดือนและเห็นผลด้วยตนเอง จึงเขียนหนังสือ *วิปัสสนา* เพื่อผสานความรู้ภาคปริยัติและประสบการณ์ทางปฏิบัติให้สอดคล้องเข้ากัน โดยยกหลักฐานจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรม คัมภีร์วิสุทธิมรรค และอรรถกถาอื่นๆ มาอ้างอิงในการอธิบายหลักปฏิบัติ ตามที่ครูบาอาจารย์ได้วางแนวทางการสอนวิปัสสนาภาวนาไว้ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจและสามารถปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุมรรค ผล นิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธ

โดยเหตุที่ตำราเล่มนี้เพียบพร้อมไปด้วยหลักการและกระบวนการ จึงเปรียบเหมือนเสื้อผ้าที่ตัดเย็บดีแล้วพร้อมให้นำมาสวมใส่ได้ทันที ขณะที่แนวทางปฏิบัติของบางสำนักมีเพียง *หลักการ* แต่ขาด *กระบวนการ* เปรียบได้กับชิ้นผ้าที่วางไว้ให้นำไปตัดเย็บเองเพื่อการสวมใส่ ดังนั้น เมื่อตำราเล่มนี้ได้รับการจัดพิมพ์

เผยแพร่ว่าประเทศพม่า ก็ได้รับความนิยมจากผู้อ่านอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะผู้ที่ได้ศึกษาพระอภิธรรมมาแล้วจะเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

หนังสือเล่มนี้มี ๒ ภาค ฉบับแปลนี้เป็นภาคแรก ส่วนภาคที่ ๒ มีผู้แปลเป็นไทยแล้ว คือ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา ตั้งชื่อหนังสือตามภาษาพม่าว่า *วิปัสสนาธุระ* ต่อมาได้รับการจัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ เนื่องในงาน ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ โดยเปลี่ยนชื่อเป็น *หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน* ส่วนฉบับแปลนี้ใช้ชื่อว่า *วิปัสสนา* ตามชื่อบาลีเดิมที่ท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้ในคำนำของคัมภีร์

อนึ่ง แม้ว่าสำนักกรรมฐานมหาสีและสำนักสาขาจะเป็นที่รู้จักว่าเป็น *สายพองยุบ* ก็มีได้สอนให้ระลึกถึงสภาวะพองยุบเท่านั้น เพราะคนที่หายใจสั้นมักตามรู้สภาวะพองยุบได้ไม่ชัดเจน จึงสอนให้ระลึกถึงสภาวะปัจจุบันที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน สภาวะสัมผัส เวทนา จิต และสภาวะธรรม การเห็นเป็นต้น การปฏิบัติตามแนวทางนี้จัดเป็นแนวทางปฏิบัติที่สมบูรณ์ที่สุดในปัจจุบันและเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางในพม่า ประเทศไทย และประเทศอื่นๆ

ผู้แปลได้แปลหนังสือเล่มนี้ตามคำแนะนำของพระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) เพื่อเผยแพร่หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่แสดงถึงความสอดคล้องกันของหลักปริยัติและปฏิบัติ ทั้งนี้เพื่อให้ชาวพุทธเข้าใจหลักการเจริญวิปัสสนาอย่างถูกต้อง และเป็นการสืบทรงพระพุทธศาสนาที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะไปตราบนานเท่านาน

ในการอ่านคัมภีร์แปลฉบับนี้ มีข้อชี้แจงดังต่อไปนี้

๑. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกัน เพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๒. ในส่วนอ้างอิง เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. ส. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์ อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น อจ. อ. ๒. ๒๙๑ หมายถึงอรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้ พระไตรปิฎกบาลี และอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก

๓. ข้อความเชิงอรรถที่อ้างอิงไว้ถึงต้นฉบับภาษาพม่าพบในคัมภีร์ที่ท่าน นำข้อความมาแสดงเป็นสาธกโดยตรง ผู้แปลได้เพิ่มเติมเชิงอรรถอีกจำนวนมาก เกี่ยวกับคัมภีร์ที่เอ่ยถึงทั้งหมด โดยมุ่งหมายให้ผู้อ่านสามารถติดตามสืบค้นจาก ต้นฉบับภาษาบาลีได้

ขออนุโมทนากุศลจิต **คุณประเสริฐ - สุวรรณ เตชะวิบูลย์** และครอบครัว ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัด พิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกัน ในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง คัมภีร์ที่ท่านทั้งหลายได้พิมพ์เผยแพร่นี้เปรียบเสมือนประทีปที่จุดไว้ในที่มืด เหมือนการบอกทางแก่คนหลงทางในป่าใหญ่ และเหมือนการหยายของที่คิดว่า ไร้จักเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน

[๔]

ผู้แปลหวังว่าคัมภีร์นี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้การ
เจริญวิปัสสนาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระคันธसारภิกขุ
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

๕ ธันวาคม ๒๕๔๘

คุณาภิตฤติกถา

๑. วิปัสสนานโย ยวายั	มหาสี เถเรน สงขโต
ปรียตติปฏิปัตติ-	กุสเลน สุมิตตา.
๒. โส สุโพธิ์ สุกณโท จ	อุชฺ พยตโต ปทาตเว
ปฏิปัตติยตุ พุทธิ	อลั ภูตตถกามินั
๓. “เอวักุณสมุเปโต	คนธสาโรปิ โส หเว
นารายติ หิตตถั	สยามรฏฺฐิกสาธุนั
๔. ยนฺนุน อนุภาเวยฺยั	เตปฺยตถั สารสณฺหิตั”
อิจฺเจว จินฺตยั เถโร	พระพรหมโมลิตี วิสุตโต
๕. ปรียตติปฏิปัตติ-	วฑฺฒาย สาสนโชติยา
บาฬีศึกษาพุทธโฆส-	วิชฺชาลยั มโนรมั
สมุฏฺฐาปิย อชฺฌลสิ	มมํ ตั ปริวตฺติตฺตํ.
๖. เตน พุทฺธสฺส ธมฺมสฺส	สงฺฆสฺส ครุณญจ เม
นโม กตฺวา สภาสาย	ปริวตฺตยามิ สาธุกํ.
	คนธสารากิวัโส

คำสดุดีเกียรติคุณ

๑. พระเถระชื่อว่า มหาสี ผู้ทรงปัญญาเชี่ยวชาญในปริยัติและปฏิบัติ ได้ประพันธ์คัมภีร์วิปัสสนาอันไว

๒. คัมภีร์นั้นเข้าใจง่าย จัดแบ่งอย่างดี ตรงประเด็น ชัดเจน และอำนวยความสะดวกที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแก่บุคคลผู้ปรารถนาเพื่อความที่ถูกต้อง

๓-๕. พระเถระผู้ปรากฏสมณศักดิ์ว่า พระพรหมโมลี ได้ก่อตั้งวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส อันนารัณมย์ เพื่อเผยแพร่วิปริยัติและปฏิบัติ พร้อมทั้งสืบทรงพระศาสนา ได้ดำริว่า “คัมภีร์ที่ทรงคุณค่านั้นแม้อบรมด้วยคุณสมบัติอย่างนี้โดยแท้ ก็ไม่อาจยังประโยชน์เกื้อกูลให้สำเร็จแก่สาธุชนชาวไทย ไฉนหนอแม้อสาธุชนชาวไทยก็พึงแสวงประโยชน์ที่ประกอบด้วยแก่นสารได้” จึงมอบหมายให้ข้าพเจ้าแปลคัมภีร์วิปัสสนาอัน

๖. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และครูของตนแล้ว จักแปลด้วยภาษาไทยเป็นอย่างดี

พระคันธสารากิจวงศ์

คำปรารภ

ในมหาสมณสังคายนาครั้งที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาแต่งตั้ง **พระธรรมโมลี** (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม วรวิหาร เจ้าคณะภาค ๑ และรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรอง ชั้นหิรัญบัฏ มีราชทินนามว่า “**พระพรหมโมลี**”

พระเดชพระคุณพระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) เป็นพระมหาเถระมีศรัทธาอันมั่นคงในพระพุทธศาสนา มีวัตรปฏิบัติที่น่าเคารพเลื่อมใส มีความรู้เพียบพร้อมทั้งคฤหัสถ์และคฤหัสถ์ ทั้งนี้เพราะพระเดชพระคุณฯ ได้รับการศึกษาและอบรมพัฒนาตนเองตามหลักคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ปราภฏดุจดั่งเพชรเม็ดงาม ที่ได้รับการเจียรไนดีแล้ว เหมาะสำหรับประดับวัด มหาวิทยาลัยและคณะสงฆ์ไทย

ด้านการปกครองคณะสงฆ์ พระเดชพระคุณพระพรหมโมลี ได้รับความไว้วางใจจากพระเดชพระคุณท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (นิมิตฺตานุสสรมหาเถร) เจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม ให้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม และได้รับสนองงานกิจการคณะสงฆ์มาโดยลำดับ คือ เลขาธิการเจ้าคณะภาค ๑๓, รองเจ้าคณะภาค ๑๓, รักษาการเจ้าคณะภาค ๑๕ ต่อมาได้รับพระบัญชาจากสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ให้ไป

ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม วรวิหาร และดำรงตำแหน่ง
เจ้าคณะภาค ๑ จนถึงปัจจุบัน

ด้านการศึกษา พระเดชพระคุณพระพรหมโมลี เป็นนักคิดและนักการศึกษาอย่างแท้จริงเริ่มจากการจัดตั้งสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เพื่อการเรียนการสอนคัมภีร์พระพุทธรศาสนาจนได้รับยกสถานะภาพเป็นมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม มีสถานะภาพเป็นมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐจนถึงปัจจุบัน ได้คิดค้นและพัฒนาหลักสูตรการศึกษาภาษาบาลีระดับอุดมศึกษา (ปริญญาตรี) สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์นำคัมภีร์สหทวิเสสเป็นกลุ่มวิชาแกนพระพุทธรศาสนา นำคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นวิชาเอก ควบคู่กับหมวดวิชาพื้นฐานทั่วไป เปิดการเรียนการสอนตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๓๗ ในปีการศึกษา ๒๕๔๓ เปิดสอนหลักสูตรปริญญาตรีสาขาวิชาพระพุทธรศาสนา นอกจากนั้นพระเดชพระคุณพระพรหมโมลีได้คิดค้นและพัฒนาหลักสูตรการศึกษา สำหรับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานระดับ บัณฑิตศึกษาสาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (ปริญญาโท) ได้รับอนุมัติจากสภามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ให้เปิดดำเนินการเรียนการสอนตั้งแต่ภาคที่ ๑ ปีการศึกษา ๒๕๔๘ นับเป็นพระสงฆ์ไทยรูปเดียวและรูปแรกที่ได้พัฒนาหลักสูตรการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสำเร็จ

ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยแห่งคณะสงฆ์ไทย พระเดชพระคุณ พระพรหมโมลี เคยดำรงตำแหน่ง คณบดีคณะพุทธรศาสตร์ ผู้อำนวยการสถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆส และได้รับตำแหน่ง

รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม มาโดยลำดับ พระเดชพระคุณ ได้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ สติปัญญาและกำลังทรัพย์ สนองกิจการของมหาวิทยาลัย ก่อให้เกิด หิตานุหิตประโยชน์ต่อสังคม ประเทศชาติและพระศาสนา เป็นอันมากประการ

การที่พระเดชพระคุณพระพรหมโมลี ได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นหิรัญบัฏ ครั้งนี้ จึงนับว่าเป็นเกียรติยศ เกียรติศักดิ์ และเกียรติคุณ ต่อวัดพิชยญาติการาม วรวิหาร คณะสงฆ์ และ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นำความปลาบปลื้มใจและปิติ ยินดีมาสู่เพื่อนสหายธรรมิก ผู้ร่วมงาน ญาติมิตร และศิษยานุศิษย์ที่เคารพ นับถือเป็นอย่างยิ่ง

ในโอกาสอันเป็นมงคลเช่นนี้ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม จึงได้จัดพิมพ์คัมภีร์วิปัสสนาญาน โดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ซึ่งเป็นคัมภีร์ผสานความรู้ภาค ปริยัติและประสบการณ์ทางปฏิบัติให้สอดคล้องเข้ากันโดยยกหลักฐานจาก พระไตรปิฎก คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรค และอรรถกถาฎีกาอื่น มาอ้างอิงในการอธิบายหลักปฏิบัติ แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิงค์ ซึ่งพระเดชพระคุณพระพรหมโมลี ได้ตรวจชำระและใช้เป็นคู่มือการศึกษา รายวิชาวิปัสสนาภาวนา สำหรับนิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหา บัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา เพื่อมอบเป็นธรรมบรรณาการ เจ้าคณะ พระสังฆาธิการศิษยานุศิษย์ และผู้ที่มาร่วมแสดงมุทิตาสักการะในครั้งนี้

[๑๐]

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและกุศลจริยวัตรปฏิบัติที่พระเดชพระคุณ
ท่านได้บำเพ็ญมาจนเป็นพลวปัจจัย อำนวยพรให้พระเดชพระคุณพระพรหมโมลี
เจริญงอกงามไพบูลย์ในพระบวรพุทธศาสนา และเพียบพร้อมด้วยจตุรพิธ
พรชัย คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธรรมสารสมบัติ ตลอดกาล
นานเทอญ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สังเขปประวัติ

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ)

อัครมหาบัณฑิต

๑. **ชาติภูมิ** พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) นามเดิมว่า ตะวัน เกิดวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๔๗ ตรงกับวันศุกร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ เวลาประมาณ ๐๓.๐๐ น. ณ หมู่บ้านซีกคูนห่างออกไป ๗ ไมล์จากจังหวัดชเวโก ซึ่งเคยเป็นเมืองหลวงเก่าทางภาคเหนือของประเทศพม่า

บิดาและมารดา คือ นายกันบอ และนางอุก มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๗ คน คือ

๑. นายดิน ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๘ ปี
๒. พระโสภณมหาเถระ
๓. นางชิน ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๑๖ ปี
๔. นายมิน ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๐ ปีเศษ
๕. นายบะยिन ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๐ ปีเศษ
๖. นางสิน ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๐ ปีเศษ
๗. นางสาว ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๕๐ ปี มีบุตร ๓ ธิดา ๓

๒. **บรรพชา** บรรพชาเป็นสามเณรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ อายุ ๑๒ ปี ณ วัดปิ่นมะนา มีพระอาทิจจะเป็นพระอุปัชฌาย์ โดยมีฉายาว่า โสภณะ แปลว่า “ผู้งดงามในพระศาสนา” (ชาวพม่าไม่นิยมใช้ชื่อเดิมที่บิดามารดาตั้งให้ แต่จะใช้ฉายาภาษาบาลีแทนหลังจากได้บรรพชาแล้ว)

๓. อุปสมบท ท่านได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๖๖ ตรงกับวันจันทร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ เมื่ออายุ ๑๙ ปี ๔ เดือน โดยมีพระสุเมธาเถระ เป็นพระอุปัชฌายาจารย์ และพระนิมมะ เป็นพระกรรมวาจาจารย์

๔. การศึกษา ท่านได้ศึกษาปริยัติธรรมที่วัดประจำหมู่บ้านและวัดอื่น ในอีกหลายจังหวัด จนกระทั่งสอบผ่านการวัดผลจากสนามสอบกลางทั้ง ๓ ชั้น คือ ชั้นปถมแก (ขั้นต้น) ปถมลัด (ชั้นกลาง) ปถมจี (ชั้นสูง) โดยสอบได้ชั้น ปถมจีใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ในสมัยนั้นการสอบปริยัติธรรมมีเพียง ๓ ชั้น จากนั้นจึงเดินทางไปศึกษาต่อที่จังหวัดมณฑลเลยเมื่ออายุ ๒๔ ปีใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ต่อมาในพุทธศักราช ๒๔๗๒ ได้เดินทางไปพำนักอยู่ ณ วัดตองไวกะเล จังหวัดมอญ ลำไย ตามคำอาราธนาของเจ้าอาวาสวัดตองไวกะเลซึ่งเป็นคนหมู่บ้านเดียวกัน และสอนปริยัติธรรมในสำนักนี้ต่อมาอีก ๒ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๘๓ รัฐบาลได้เพิ่มการจัดสอบชั้นธรรมาจริยะ (ชั้นครูสอนธรรม) ขึ้นตามสมาคมเอกชนในจังหวัด ย่างกุ้งที่ชื่อว่า เจติยัคคะ และสมาคมเอกชนในจังหวัดมณฑลเลยที่ชื่อว่า สักย-สีหะ เวลานั้นท่านได้เข้าสอบชั้นใหม่นี้และสามารถสอบผ่าน ๘ คัมภีร์เป็นวิชาหลัก ๓ คัมภีร์ คือ พระวินัย (มหาวรรค และสมันตปาสาทิกา) พระสูตร (สัลลขณวรรคและอรรถกถาสัลลขณวรรค) พระอภิธรรม (ธรรมสังคณีและอัญญาสาลินี) พร้อมด้วยคัมภีร์อื่นอีก ๕ คัมภีร์มีคัมภีร์มหาวรรคและอรรถกถาเป็นต้น จึงได้รับคุณวุฒิเป็น “สาสนธะ สิริปวรธรรมาจริยะ” ใน พ.ศ. ๒๔๘๓

๕. การปฏิบัติ เมื่ออุปสมบทได้ ๘ พรรษา ในวันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๒ พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านได้ขออนุญาตจากเจ้าอาวาสวัดตองไวกะเลเพื่อไปเจริญ

วิปัสสนา โดยมีพระภิกษุร่วมเดินทางไปปฏิบัติธรรมอีกรูปหนึ่งซึ่งอุปสมบทได้ ๖ พรรษาชื่อว่า พระเดชวันตะ ท่านฝากตัวเป็นศิษย์ของพระนารทะ (ชาวพม่า เรียกว่า มินกวนเซตวันสยาตอ) วัดมินกวนเซตวัน จังหวัดตะโกลง ซึ่งมีเกียรติศักดิ์ขจรฉายทั่วประเทศว่าเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติ ท่านมาถึงวัดนี้ในวันขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๗๔ และได้ปฏิบัติธรรมอยู่ที่นั่นเป็นเวลา ๔ เดือน

๖. ตำแหน่งหน้าที่การงาน

ก. งานปกครอง

พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นผู้ดูแลวัดต้องไวกะเล กล่าวคือ หลังจากที่ท่านไปปฏิบัติธรรมได้ ๔ เดือนท่านเจ้าอาวาสวัย ๗๘ ปีได้ล้มป่วยด้วยโรคชรา จึงส่งโทรเลขขอให้ท่านกลับวัด เมื่อท่านกลับไปอุปัฏฐากได้เพียง ๗ วัน ท่านเจ้าอาวาสก็มรณภาพ ท่านจึงรับตำแหน่งเป็นผู้ดูแลวัด (ตามหลักพระวินัยพระภิกษุผู้รับตำแหน่งเจ้าอาวาสต้องอุปสมบทครบ ๑๐ พรรษาเท่านั้น)

พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นเจ้าอาวาสวัดต้องไวกะเล จังหวัดมอญลำไย

พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นเจ้าอาวาสวัดมหาสี (วัดกลองใหญ่) ณ หมู่บ้านซิกคุน จังหวัดชเวโก คำว่า มหาสี แปลว่า “กลองใหญ่” ต่อมาจึงได้สมญานามตามชื่อวัดว่า มหาสีสยาตอ (อาจารย์วัดกลองใหญ่)

พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นเจ้าอาวาสสำนักมหาสี จังหวัดย่างกุ้ง ตามคำอาราธนาของสมาคมพุทธศาสนานูเคราะห์ ซึ่งมีประธานคือนายตะวินผู้เป็นคหบดีใหญ่และได้รับตำแหน่งขุนนางระดับ “เซอร์” จากรัฐบาลอังกฤษที่เข้ามาปกครองพม่าในสมัยนั้น

ข. งานคันถธุระ

พ.ศ. ๒๔๙๓ ร่วมคณะแต่งปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า
ในหมวดสระ ๘ เสียง

พ.ศ. ๒๔๙๗-๙๙ เป็นผู้ถามพระไตรปิฎก (สังคิตปุจฉกะ) ในสมัย
สังคายนาครั้งที่ ๖ (นิฎฐสังคิต) ซึ่งเริ่มในวันเพ็ญเดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๙๗ และ
สำเร็จในวันเพ็ญเดือน ๑๐ พ.ศ. ๒๔๙๙ และยังเป็นผู้ร่วมคณะชำระพระไตรปิฎก
เป็นรอบสุดท้าย ๕ รูป ซึ่งเรียกว่า โอสานโสภกะ

พ.ศ. ๒๔๙๙-๒๕๐๒ ร่วมคณะชำระคัมภีร์อรรถกถาในรอบสุดท้าย
สมัยอรรถกถาสังคายนา ซึ่งเริ่มในวันแรม ๙ ค่ำ เดือน ๑ พ.ศ. ๒๔๙๙
และสำเร็จในวันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๕๐๒

พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๔ ร่วมคณะชำระคัมภีร์ฎีกาในรอบสุดท้ายสมัยฎีกา
สังคายนา ซึ่งเริ่มในวันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๕๐๓ และสำเร็จในวันขึ้น
๑๒ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๕๐๔

ค. งานวิปัสสนาธุระ

ท่านสอนกรรมฐานตั้งแต่มานักอยู่ที่วัดมหาสิริ จังหวัดชเวโก จน
กระทั่งย้ายมาประจำสำนักมหาสิริ จังหวัดย่างกุ้ง จบจนวาระสุดท้ายของชีวิต
สำนักสาขาของสำนักมหาสิริที่เปิดสอนโดยวิปัสสนาจารย์ศิษย์ของท่านมีราว ๓๐๐
แห่งทั่วประเทศมีบัญชีรายชื่อนักปฏิบัติที่ได้ผ่านการเจริญวิปัสสนาที่สำนักมหาสิริ
ในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่ราว ๗๐๐,๐๐๐ คน

ฅ. งานวิชาการ

พ.ศ. ๒๔๙๑ หนทางแห่งวิปัสสนา

พ.ศ. ๒๔๘๗	วิปัสสนานัย
พ.ศ. ๒๔๙๓	มหาสติปัฏฐานสูตรนิสสัย
พ.ศ. ๒๔๙๙	วิสุทธิญาณกถา (บาลี)
พ.ศ. ๒๕๑๐	วิสุทธิมรรคนิทานกถา (บาลี)
พ.ศ. ๒๕๐๙-๑๐	วิสุทธิมรรคมหาฎีกานิสสัย (๔ เล่ม)
พ.ศ. ๒๕๑๔-๑๗	วิสุทธิมรรคแปล (๔ เล่ม)

นอกจากนี้ยังมีธรรมบรรยายเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาภาวนาซึ่งได้
รับการถอดเทปและจัดพิมพ์เป็นหนังสืออีกราว ๗๐ เล่ม เช่น ธรรมจักรเทศนา
โพชฌงค์ เป็นต้น โดยส่วนใหญ่ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษไว้แล้ว

ง. งานเผยแพร่วิปัสสนาภาวนาในต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๙๕	เดินทางไปประเทศไทย ไคล์มเบีย และเวียดนาม
พ.ศ. ๒๔๙๖	เดินทางไปประเทศอินเดียและศรีลังกา
พ.ศ. ๒๕๐๒	เดินทางไปประเทศอินเดียและศรีลังกา
พ.ศ. ๒๕๒๒	เดินทางไปประเทศอเมริกา ฮาวาย อังกฤษ และ สหภาพยุโรป
พ.ศ. ๒๕๒๓	เดินทางไปประเทศอังกฤษ ศรีลังกา สิงคโปร์ มาเลเซีย และไทย
พ.ศ. ๒๕๒๔	เดินทางไปประเทศอินเดียและเนปาล

๗. สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๙๔ ได้รับตำแหน่ง อัครมหาบัณฑิต

๘. การสิ้นไปแห่งชีวิต

วันที่ ๑๔ เดือนสิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕ ท่านมีอาการแน่นหน้าอก และมรณภาพด้วยโรคหัวใจที่กำเริบขึ้นกระทันหัน สิริรวมอายุ ๗๘ ปี ชีวิตประวัติ โดยย่อของท่านได้รับการบันทึกไว้ในหนังสือ Who's Who in the World ซึ่ง บันทึกชีวประวัติของบุคคลสำคัญระดับโลกไว้

คำนำ

แนวทางเจริญวิปัสสนาเป็นหลักสำคัญในคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งนำให้บุคคลเกิดปัญญาหยั่งเห็นรูปนาม พระไตรลักษณ์ และอริยสัจ ๔ อย่างแท้จริง การคัดค้านคำสอนตามแนวทางนี้จึงไม่ต่างจากการปฏิเสธคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นการทำลายศรัทธาของผู้เลื่อมใส และส่งผลให้บุคคลอื่นที่เห็นตามต้องเสื่อมจากวิปัสสนาและมรรคผล โทษดังกล่าวปรากฏในคัมภีร์พระธรรมบทว่า

โย สาสนํ อรหโต

อริยานํ ธมฺมชีวินํ

ปฏิกโกสติ ทุมฺเมโธ

ทิฏฺฐิํ นิสฺสาย ปาปิกํ

ผลานิ กณฺฏกสฺสเว

อตุตฺตมาตาย ผลฺลติ.

(ขุ. ธ. ๒๕.๑๖๔.๔๖)

“คนทรมปัญญา มีความเห็นผิด ตีเตียนคำสอนของเหล่า
พระอริยะทั้งหลายผู้ไม่มีกิเลส ผู้มีชีวิตอยู่โดยธรรม เขาย่อม
เกิดมาเพื่อฆ่าตัวเอง เหมือนขุยไฟฆ่าตัวไฟ ฉะนั้น”

[คำพังเพยไทย “เหมือนตัวไฟตายเพราะขุย” ขุย แปลว่า ดอกผล]

ในปัจจุบัน ชาวพุทธสามารถเรียนรู้คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ถูกต้องได้ ถ้าหมั่นขวนขวายแสวงหาโมกขธรรมในโอกาสอันดีนี้ก็จะได้รับมรรค ผล และ นิพพานเป็นที่พึง อย่างไรก็ตาม โอกาสดังกล่าวของแต่ละบุคคลมิได้ปรากฏอยู่ตลอดเวลา เพราะอายุขัยเฉลี่ยของมนุษย์สั้นนัก ในขณะที่ชีวิตอยู่ก็ไม่อาจทราบ

กำหนดวันสิ้นอายุของตน เมื่อสูงวัยขึ้นหรือมีเหตุให้เจ็บป่วยหรือต้องเผชิญกับ
ภาวะที่เป็นอุปสรรค เหล่านี้ล้วนมีผลให้บุคคลหาโอกาสปฏิบัติธรรมให้ก้าวหน้า
ได้ยาก

หากโอกาสอันประเสริฐปรากฏแก่บุคคลจึงไม่ควรแต่เที่ยวประกาศความรู้
หรือเพิกเฉยแล้วเสพงามคุณอยู่ด้วยความประมาท หากควรแสวงหาธรรมซึ่งจะ
เป็นที่พึงได้ในยามยากโดยเฉพาะในขณะใกล้เสียชีวิต ชาวพุทธจึงควรตักเตือนตน
ให้เพียรปฏิบัติธรรมเมื่อมีโอกาส ดังพระพุทธพจน์ว่า

อชเชว กิจจมาตปปี

โก ชลฺยา มรณํ สุเว

น หิ โน สงฺครํ เตน

มหาเสเนน มจฺจุนา.

(ม. อุ. ๑๔.๒๗๒.๒๔๑)

“บุคคลควรทำความเพียรเพิกเฉยเสียแต่วันนี้ ใครเล่าจะรู้
ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะพวกเราไม่สามารถพ้อนผัน
กับมัจจุราชผู้มี กองทัพใหญ่นั้นได้”

หากละเลยการปฏิบัติธรรมเมื่อมีโอกาส ต่อเมื่อแก่ชรา เจ็บไข้ ใกล้ความ
ตาย หรือไปเกิดในอบายภูมิ ๔ แล้ว มาเกิดความเสียใจที่มีได้เพียรปฏิบัติธรรม
ก็หาประโยชน์อันใดมิได้ จึงควรน้อมรับและหมั่นระลึกถึงพระพุทธพจน์นี้ว่า

ณายถ ภิกฺขเว มา ปมาทตฺถ. มา ปจฺฉา วิปฺปฏิสํริโน อหฺวตฺถ. อโย
โว อมฺหากํ อนุสาสนี.

(ม. มุ. ๑๒.๒๑๕.๑๘๑)

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงกำหนดรู้ อย่าประมาท อย่าเป็นผู้
มีความร้อนใจในภายหลัง ข้อนี้เป็นคำสอนของตถาคตทั้งหลาย”

พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เพียบพร้อมด้วยองค์คุณ คือ สุวาภาษาต = เป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีด้วยอรรถและพยัญชนะ, สนฺทิฎฺฐิก = เห็นได้ด้วยตนเอง, อกาลิก = ไม่ขึ้นกับกาล, เอหิปัสสิโก = เป็นธรรมที่ควรเชิญให้มาดู, โอปนยิก = ควรน้อมมาปฏิบัติ, ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ = เป็นธรรมอันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

ชาวพุทธจึงควรพิจารณาเห็นว่าเข้าใจองค์คุณของพระธรรมด้วยการนำมาปฏิบัติแล้วหรือไม่ ท่านที่เคยได้ปฏิบัติธรรมแล้วแต่ไม่ประสบความสำเร็จ ก้าวหน้าเท่าที่ควร ก็ขออย่าหมดกำลังใจ จงพากเพียรปฏิบัติธรรมตามนัยที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้สัก ๗ วัน ๑๕ วัน หรือ ๑ เดือน โดยอาศัยวิปัสสนาจารย์ เป็นผู้แนะนำ ท่านจะพบความสำเร็จในการปฏิบัติอย่างแท้จริง และจะเข้าใจองค์คุณของพระธรรมได้ชัดเจน

คำอธิบายในหนังสือเล่มนี้อ้างอิงหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา บุคคลผู้สนใจอ่านโดยกอบประด้วยโยนิโสมนสิการ (การพิจารณาด้วยปัญญา) เป็นเบื้องต้น ก็ย่อมสามารถเข้าใจคัมภีร์นี้ได้ตามสมควร สำหรับภาษาบาลีและคำแปลในบางแห่งอาจเข้าใจได้ยาก ก็ขอจงอย่าท้อใจ เพราะข้อความเหล่านั้นกล่าวในเชิงวิชาการเพื่อการศึกษา ผู้อ่านทั่วไปอาจสอบถามเพิ่มเติมจากผู้รู้ได้ในบางแห่งมีเพียงบาลี ไม่มีคำแปล เพราะเห็นว่าท่านผู้รู้แปลได้โดยง่าย และผู้เขียนได้แปลมหาสติปัฏฐานสูตรไว้แล้ว จึงละไว้เพื่อย่อคัมภีร์

[ในฉบับแปลนี้ผู้แปลได้แปลคำบาลีทั้งหมดเพื่อให้สะดวกแก่ผู้อ่านทั่วไป]

ผู้ที่สนใจใฝ่วิชาการมากนัก ควรเน้นอ่านปริจเฉทที่ ๔ และ ๕ โดยเฉพาะ
ปริจเฉทที่ ๕ จะเนื่องด้วยการปฏิบัติโดยตรง ผู้ที่ศึกษาปริจเฉทนี้แล้วอาจเจริญ
วิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุมรรค ผล และนิพพานโดยประจักษ์ได้

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก มหาวิภังค
วิ. ภิกขุณี.	วินยปิฎก ภิกขุณีวิภังค
วิ. มหา.	วินยปิฎก มหาวคค
วิ. จุฬ.	วินยปิฎก จุฬวคค
วิ. ป.	วินยปิฎก ปรีวารวคค

อุง. เอกก.	อุงคุดตฺตริณาย เอกกนิปาต
อุง. ทุก.	อุงคุดตฺตริณาย ทุกนิปาต
อุง. ติก.	อุงคุดตฺตริณาย ติกนิปาต
อุง. จตุกก.	อุงคุดตฺตริณาย จตุกกนิปาต
อุง. ปญจก.	อุงคุดตฺตริณาย ปญจกนิปาต
อุง. ฉกก.	อุงคุดตฺตริณาย ฉกกนิปาต

พระสุตตันตปิฎก

ท. สั.	ที่สมนิกาย สีลขณวคฺค
ท. มหา.	ที่สมนิกาย มหาวคฺค
ท. ปา.	ที่สมนิกาย ปาฎิกวคฺค
ม. มุ.	มชฺฌิมนิกาย มูลปญฺเฑส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปญฺเฑส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปญฺเฑส
สั. ส.	สัยุตตนิกาย สคาถวคฺค
สั. นิ.	สัยุตตนิกาย นิตานวคฺค
สั. ข.	สัยุตตนิกาย ขนธวคฺค
สั. สฬา.	สัยุตตนิกาย สฬายตนวคฺค
สั. มหา.	สัยุตตนิกาย มหาวคฺค

อง. สดตดก.	องคฺตุตฺตรณิกาย สดตดกนิปาต
อง. อฏฺฐก.	องคฺตุตฺตรณิกาย อฏฺฐกนิปาต
อง. นวก.	องคฺตุตฺตรณิกาย นวกนิปาต
อง. ทสก.	องคฺตุตฺตรณิกาย ทสกนิปาต
อง. เอกาทสก.	องคฺตุตฺตรณิกาย เอกาทสก- นิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ

ช. เป.	ชุททกนิกาย เปตวตถุ
ช. เถร.	ชุททกนิกาย เถรคาถา
ช. เถรี.	ชุททกนิกาย เถรีคาถา
ช. ชา.	ชุททกนิกาย ชาตก
ช. มหา.	ชุททกนิกาย มหานิทเทศ
ช. จุฬ.	ชุททกนิกาย จุฬนิเทศ
ช. ปฏี.	ชุททกนิกาย ปฏีสัมภิตามคค
ช. อป.	ชุททกนิกาย อปทาน
ช. พุทธ.	ชุททกนิกาย พุทธรัส
ช. จริยา.	ชุททกนิกาย จริยาปิฎก
เนตติ.	เนตติปกรณ์
มิลินท.	มิลินทพณฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธัมมปิฎก ธัมมสังคณี
อภิ. วิ.	อภิธัมมปิฎก วิภังค
อภิ. ธา.	อภิธัมมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธัมมปิฎก ปุคคลปณฺณตติ
อภิ. ก.	อภิธัมมปิฎก กถาวตถุ
อภิ. ย.	อภิธัมมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธัมมปิฎก ปญฺจาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา

ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
ส. อ.	สยฺยตฺตนิคาย อฏฺฐกถา
อง. อ.	องฺคุตฺตนิคาย อฏฺฐกถา
ช. อ.	ชุททกปาจ อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ. อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตตนิ. อ.	สุตตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานี. อ.	มหานิทเทศ อฏฺฐกถา
จุฬนิ. อ.	จุฬนิเทศ อฏฺฐกถา
ปฏีส. อ.	ปฏีสัมภิตามคค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทธร. อ.	พุทธรัส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตติ. อ.	เนตติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคค
อภิ. อ.	อภิธัมมปิฎก อฏฺฐกถา

สารบัญ

คำนำผู้แปล		[๑]
คุณาภิตฤตติกา		[๕]
คำสรรเสริญเกียรติคุณ		[๖]
คำปรารภ		[๗]
สังเขปประวัติ		[๑๑]
คำนำ		[๑๗]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์		[๒๑]

ปริจเฉทที่ ๑

ศีลวิสุทธิ		๓
ศีลของภิกษุ		๓
การพิจารณายอมสำเร็จด้วยการเจริญวิปัสสนา		๑๑
อินทรีย์สังวรศีล		๑๒
สังวรธรรม และอสังวรธรรม		๑๓
การเจริญสังวรธรรมด้วยการระงับจิตเป็นต้น		๑๘
สรุปศีลของภิกษุ		๒๓
ศีลของคฤหัสถ์		๒๔
อันตราย ๕ อย่าง		๒๗

เรื่องสันตติอำมาตย์	๒๙
เรื่องคนตกปลาได้บรรลุนิพพาน	๓๒
เรื่องขโมยคนหนึ่ง	๓๓
เจ้าศากยะชื่อว่า สรณานิ	๓๔
การเจริญสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา.....	๓๙
เรื่องคนฆ่าโจร	๔๐
เหตุแห่งการมีได้บรรลุนิพพานในปัจจุบันชาติ.....	๔๒
การละกิเลสเป็นศีล	๔๕
การงดเว้นชื่อว่า ศีล	๔๗
เจตนาชื่อว่า ศีล	๔๘
การสำรวมชื่อว่า ศีล	๔๘
การไม่ล่วงละเมิดชื่อว่า ศีล	๔๘
การเจริญภาวนาสำคัญกว่าการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย.....	๕๑
การตั้งอยู่ในศีลแล้วเจริญสมาธิและปัญญา.....	๕๔
ชาวพุทธควรรักษาศีลเสมอ	๕๗
ปริจเฉทที่ ๒	
จิตตวิสุทธิ	๕๙
สมาธิ ๓ ประเภท	๕๙

จิตตวิสุทธิของสมถยานิกและวิปัสสนายานิก.....	๖๑
วิธีเจริญมรรค ๒ ประการ	๖๕
วิปัสสนาญาณ ๓ ระดับ	๖๙
เครื่องกั้นทางหลุดพ้น ๘ ประการ	๗๔
กามฉันทะ	๗๕
ความโกรธ	๗๙
ถีนมิตะ	๘๐
ความฟุ้งซ่าน	๘๑
ความสงสัย	๘๒
ความไม่รู้	๘๕
ความไม่ยินดีในภาวนา	๘๘
อกุศลธรรมทั้งปวง	๙๐
ควรมุ่งประโยชน์ตนเป็นหลัก	๙๑
วิธีละความฟุ้งซ่าน ๕ ประการ	๙๗
การใช้สมถะข่มความฟุ้งซ่าน	๙๘
การพิจารณาโทษของความฟุ้งซ่าน.....	๙๙
การหยุดกำหนดรู้ชั่วคราว	๑๐๐
การกำหนดรู้ต้นเหตุของความฟุ้งซ่าน.....	๑๐๑
การกำหนดอย่างจดจ่อ	๑๐๑

อุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ	๑๐๒
การคำนึงถึงอดีต	๑๐๓
การคาดหวังอนาคต	๑๐๔
ความหุดหู่	๑๐๕
ความพยายามยิ่ง	๑๑๔
ความปรารถนายิ่ง	๑๑๕
ความท้อถอย	๑๑๖
ความตั้งมั่นในอารมณ์ ๔ ประการ	๑๑๖

ปริจเฉทที่ ๓

อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา	๑๑๙
บัญญัติและปรมาตถ์	๑๑๙
การรับรู้ปรมาตถ์	๑๒๔
อารมณ์ของวิปัสสนา	๑๓๐
ควรกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบัน	๑๓๙
การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก	๑๔๒
การเจริญอานาปานะเป็นทั้งสมถะและวิปัสสนา	๑๔๕
การตามรู้รูปนามที่ละอย่าง	๑๔๘
เรื่องการบรรลุพระอรหัตตผลโดยมิได้รับรู้รูปนามทั้งหมด.....	๑๖๐
การหยั่งเห็นของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ	๑๖๓

ปริจเฉทที่ ๔

แนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนา.....	๑๗๓
การตามรู้ในขณะที่เห็น	๑๗๕
การตามรู้ในขณะที่ได้ยิน	๑๗๓
การตามรู้ในขณะที่ดมกลิ่น	๑๗๔
การตามรู้ในขณะที่ลิ้มรส	๑๗๕
การตามรู้ในขณะที่สัมผัส	๑๗๗
การตามรู้ในขณะที่คิด	๑๗๘
การตามรู้ธรรมารมณ์	๑๗๑
การตามรู้มนโอวชญาณ	๑๗๓
การตามรู้ผัสสะทางมโนทวาร	๑๗๓
การตามรู้เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร.. ..	๑๗๔
การตามรู้สัญญาขันธ์	๑๗๕
การตามรู้สังขารขันธ์	๑๗๕
วิปัสสนาไม่ใช่ความเข้าใจด้วยการสดับหรือการพิจารณา.....	๑๗๗
การตามรู้ในขณะที่เห็นเป็นต้น	๑๗๗
เรื่องพระปฏิจจุลละ	๒๑๕
การปรากฏของรูปและนาม	๒๑๘
วิธีตามรู้ลมหายใจเข้าออก	๒๒๕

การตามรู้ธาตุ ๔	๒๒๖
ข้อวินิจฉัยการปฏิบัติแบบพองยุบ	๒๒๙
กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป)	๒๓๑
หมวดอิริยาบถ	๒๔๐
หมวดสัมปชัญญะ	๒๔๑
เวทนานุปัสสนา	๒๔๙
อานิสงส์ของการตามรู้เวทนา	๒๕๘
จิตตานุปัสสนา	๒๕๙
ธรรมานุปัสสนา	๒๖๔
หมวดนิวรณ์	๒๖๔
หมวดอุปาทานขันธ	๒๗๑
หมวดอายตนะ และหมวดธาตุ	๒๗๓
หมวดสังโยชน์	๒๗๖
หมวดโพฆงค์	๒๗๙
หมวดอริยสัจ	๒๘๓
จตุสัจจกรรมฐาน	๓๐๙
อานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน	๓๑๑
เชิงอรรถ	๓๑๗
ดัชนีค้นคำ	๓๓๗

ปเร สนฺทิฏฺฐิปรามาสี อานาคาคาหิ ทุปฺปณฺนิสฺสคฺคิ ภวิสฺสณฺติ. มย-
เมตฺถ อสนฺทิฏฺฐิปรามาสี อนานาคาคาหิ สุปฺปณฺนิสฺสคฺคิ ภวิสฺสามาติ
สฺสเลโข กรณียโ.

วิสุทฺธิ. ๑.๓๙

“เธอทั้งหลายพึงขัดเกลาดนในข้อนี้ว่า ชนเหล่าอื่นแม้จักเป็นคน
ยึดมั่นความเห็นของตน ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยยาก แต่
พวกเราจักไม่เป็นผู้ยึดมั่นความเห็นของตน ไม่ยึดถืออย่างมั่นคง และ
สละคืนได้โดยง่าย”

น สीलพุดมตฺเตน

อถ วา สมาธิลาเภณ

พฺสุตมึ เนกขมมสุขํ

ภิกฺขุ วิสฺสาสมาปาที

พาหุสจฺเจน วา ปน

วิวิตฺตสยเนน วา.

อปฺปฤชฺชนเสวิตํ

อปฺปตฺโต อาสวภฺขยํ.

สํ. สฬา. ๑๘.๒๔๕.๑๘๐

“ภิกษุเอ๋ย เพียงมีศีลาจารวัตร เพียงมีภูมิปรียัตถ์แก่เรียน เพียง
พากเพียรปฏิบัติจนได้ฌาน เพียงอยู่ในสถานสงบสงัด ได้รับสุข
ของพระอนาคามีที่สามัญชนทั่วไปไม่ได้สัมผัส ถ้าจักกิเลสไม่ได้
หมด เธออย่าพึงนิ่งนอนใจเลย”

วิปัสสนานัย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
พระองค์นั้น

คำเริ่มคัมภีร์

อโห พุทฺโธ อโห ธมฺโม

อโห สัมมโณ อนุตฺตโร

อิติ จิตฺตํ ปหังเสตฺวา

วิปสฺสีตฺวา ตทา คเต.

วิปสฺสนานํ กสฺสํ

สีมํ มคฺคาทิปาปกํ

ทิกฺขเจ ธมฺเมว สาธุนํ

ยถาวุตฺตํ วิปสฺสตนฺติ.

“พระพุทธเจ้าเป็นพระบรมศาสดาผู้สูงส่งน่าอัศจรรย์ พระธรรม
เป็นคำสอนสูงส่งน่าอัศจรรย์ พระสงฆ์เป็นพระอริยบุคคลผู้
สูงส่งน่าอัศจรรย์ ข้าพเจ้ากำหนดรู้จิตที่เบิกบานและรูปที่เกิด
ร่วมกับจิตในกาลนั้นแล้วจักแต่งคัมภีร์วิปัสสนานัย ซึ่งยัง
สัตบุรุษผู้กำหนดรู้ตามนัยที่กล่าวไว้ให้บรรลุมรรค ผล และ
นิพพานในปัจจุบันชาติโดยพลัน”

โยคา เว ชายเต ฐิริ อโยคา ฐิริสงฺขโย
 เอตํ เทวธา ปถํ ฌตฺวา ภวาย วิภวาย จ
 ตถาตฺตานํ นิเวสเยย ยถา ฐิริ ปวทุมฺติ.
 (ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๒.๖๕)

“ปัญญาเกิดมีได้ เพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะ
 ไม่พากเพียร เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของ
 ปัญญาแล้ว ควรทำตนให้ดำรงอยู่โดยวิถีทางที่
 ปัญญาจะเจริญ”

ปริจเฉทที่ ๑

ศิลวิสุทธิ

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายลักษณะของศิลวิสุทธิว่า

ศิลวิสุทธิ นาม สุปริสุทธํ ปาติโมกขสํวราทิ จตุพพิธํ สီล^๑

“ศีล ๔ อย่างมีการสำรวมในพระปาติโมกข์เป็นต้นที่บริสุทธิ์ดี ชื่อว่า
ศิลวิสุทธิ”

ความจริง พระอรรถกถาจารย์กล่าวเรื่องนี้โดยหมายถึงศีลของภิกษุเป็นหลัก ความบริสุทธิ์ของศีลจึงแยกออกเป็นฝ่ายภิกษุและฝ่ายฆราวาส ศีลของภิกษุนั้นมีรายละเอียดมาก ในที่นี้จะกล่าวเป็นแนวทางโดยสังเขป

ศีลของภิกษุ

ศีลของภิกษุมี ๔ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวา-
ปาริสุทธิศีล และปัจจัยสันนิสสิตศีล สามารถอธิบายได้ดังต่อไปนี้

ปาติโมกขสังวรศีล คือ การสำรวมกายวาจาไม่ละเมิดสิกขาบทที่พระผู้มี-
พระภาคทรงบัญญัติไว้ และคุ้มครองผู้รักษาศีลให้พ้นจากทุกข์ภัยต่างๆ ใน
ปัจจุบันภพและภพต่อไป

การชำระศีลข้อนี้ให้หมดจด พึงทราบตามพระบาลีว่า

อณุมตเตสุ วุชเชสุ ภยทสฺสาวิ. สมาทาย ลิกฺขติ ลิกฺขาปเทสุ.^๒

“ภิกษุผู้มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย ย่อมสมาทานศึกษาใน สิกขาบททั้งหลาย”

ภิกษุพึงสำรวมตนมิให้ต้องอาบัติโดยดำริว่า แม้อาบัติเล็กน้อยคือทุกกฏ และทุพภาสิต ก็ขัดขวางมิให้บรรลุมรรคผล ทั้งส่งผลให้ไปเกิดในอบายภูมิ อาบัติเหล่านี้จึงเป็นโทษภัยที่น่ากลัว เมื่อต้องอาบัติแล้วก็ควรปลงอาบัติโดยเร็วเหมือนเด็กที่จับถ่านติดไฟแล้วรีบปล่อย ด้วยการเข้าปรีวาส อยู่มาบัด สละสิ่งของที่เป็นนิสสัคคีย์หรือได้รับโดยไม่ชอบธรรม แล้วปลงอาบัติเสีย ศीलของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปลงเสียตามวิธีการในพระวินัย และสำรวมมิให้ต้องอาบัติอีก หลังจากนั้นจัดเป็นศีลสำรวมคือปาติโมกข์ได้หมดจด

อินทริยสังวรศีล คือ การสำรวมอินทริยมิให้กิเลสรั่วรดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ข้อนี้มนัยพิสดาร จะกล่าวถึงในโอกาสต่อไป

อาชีวกปาริสุทธิศีล คือ การเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ โดยแสวงหาปัจจัย ๔ อัน ได้แก่ จีวร บิณฑบาต ที่อยู่ และยาโดยชอบธรรม และหลีกเลี่ยงจากการแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม เช่น ขอบจากคฤหัสถ์ที่มีไช้ญาติและมีไช้วารณา เป็นต้น โดยองค์ธรรมได้แก่ วิริยะความเพียรที่แสวงหาปัจจัยโดยชอบธรรมที่ปรากฏข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ปจฺจยปริเยสนวายาโม”

“ความเพียรในการแสวงหาปัจจัย”

ภิกษุผู้แสวงหาปัจจัยโดยไม่ชอบธรรมย่อมจะต้องอาบัติหลายอย่างตั้งแต่ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤทธัจจย และทุกกฏ อาบัติส่วนใหญ่มักเป็นอาบัติทุกกฏ

แม้ในขณะที่บริโภคปัจจัยที่ได้มาโดยไม่ชอบธรรมนั้น ก็จะต้องอาบัติทุกกฏ เช่นกัน เมื่อต้องอาบัตินี้แล้วศีลที่สำรวมในปาติโมกข์ของภิกษุก็ไม่หมดจด จัดเป็นอันตรายต่อการไปสู่สวรรค์และการบรรลุมรรคผล ภิกษุผู้ต้องอาบัตินี้ต้องแปลงอาบัติตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ศีลจึงจะบริสุทธิได้อีก และพ้นจากอันตรายข้างต้น ภิกษุจึงควรรักษาศีลที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพอีกด้วย

ปัจจัยสันนิสสิตศีล คือ ศีลที่อาศัยปัจจัย หมายถึง การพิจารณาประโยชน์ของการใช้สอยปัจจัย ๔ ว่า เรานุ่งห่มจีวรเพื่อขจัดความหนาว ความร้อน ฯลฯ ภิกษุจึงควรพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ เพื่อให้ศีลนี้หมดจด ในขณะที่บริโภคอาหาร ควรพิจารณาทุกคำข้าว หรืออาจพิจารณาหลังบริโภคแล้ว ก่อนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่ ถ้าลืมพิจารณาจนกระทั่งถึงอรุณขึ้น จัดเป็นผู้บริโภคติดหนี้ (อินฺทปริโภค) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา^๔

คำว่า อินฺทปริโภค (ผู้บริโภคหนี้) นี้มิได้หมายความว่า ภิกษุต้องไปใช้หนี้ให้แก่ทายกในภพหน้า แต่หมายถึงการบริโภคเหมือนติดหนี้ กล่าวคือ ทานที่ถวายแต่ภิกษุผู้ทรงศีลจัดว่ามีความหมดจดแห่งทักษิณา (ทุกขิณาวิสุทธิ) ส่งผลให้ผลทานมีอานิสงส์มาก แต่ภิกษุผู้บริโภคปัจจัย ๔ โดยมีได้พิจารณาอย่างอมจะมีศีลไม่หมดจด ผลทานของทายกจึงไม่มีอานิสงส์มาก ภิกษุนั้นเหมือนติดหนี้ผลทานแก่ทายก จึงกล่าวว่าเป็นผู้บริโภคติดหนี้ ดังสาธกในคัมภีร์มหาฎีกาว่า

อินฺวเสน ปริโภโค อินฺทปริโภโค. ปฏิกขาหโกโต ทกฺขิณาวิสุทธิยา
อภาวโต อินฺ คเหตุวา ปริโภโค วียาติ อตฺโถ.^๕

“การบริโภคโดยความเป็นหนี้ ชื่อว่า การบริโภคติดหนี้ หมายความว่า
เหมือนการบริโภคโดยติดหนี้ เพราะไม่มีความหมดจดแห่งทักษิณา”

ยถา อธิมาธิโก อุตตโน รุจิยา คนฺตุํ น ลกฺติ, เอวํ อธิมฺปรีโกยฺตุโต
โลกโต นิสฺสรํติํ น ลกฺติ.”

“ลูกหนีย่อมจะเดินทางไปไหนมาไหนตามความต้องการของคนไม่ได้
ฉันใด ภิกษุผู้บริโศกติดหนึ่จะพ้นไปจากโลกไม่ได้ ฉะนั้น”

ภิกษุผู้ละเลยการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ มักมีความผูกพันใน
ปัจจัยเหล่านั้น และอาจไปเกิดในทุคติภูมิได้ พระภิกษุอาจารย์จึงกล่าวว่า “ภิกษุผู้
บริโศกหนึ่จะพ้นไปจากโลกไม่ได้” พึงทราบข้อความนี้ตามเรื่องของพระติสสะ
ที่พบในคัมภีร์ธรรมบท

ในสมัยพุทธกาล มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่า ติสสะ มีความผูกพันในจีวร เมื่อ
มรณภาพแล้วไปเกิดเป็นเส้นในจีวร เมื่อเหล่าภิกษุจะแบ่งปันจีวรของท่าน เส้นก็
ร้องห้ามว่าอย่าแย่งจีวรของฉัน พระพุทธองค์ทรงได้ยินเสียงนั้นด้วยทิพโสตร จึง
ทรงดำริว่า ถ้าภิกษุแบ่งปันจีวรจะทำให้เส้นโกรธแล้วไปเกิดในอบายภูมิ พระองค์
จึงโปรดให้เลื่อนการแบ่งปันจีวรนั้นไปอีก ๗ วัน พอถึงวันที่ ๗ เส้นก็ตายแล้วไป
เกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์จึงโปรดให้แบ่งปันจีวรได้

เรื่องที่เส้นตายแล้วไปเกิดในสวรรค์นี้ ทำให้ทราบว่า ถ้าภิกษุไม่มีความ
ผูกพันในบริวารก็อาจไปเกิดในสวรรค์ได้หลังจากเสียชีวิต หากพระพุทธองค์มิได้
โปรดให้เลื่อนวันแบ่งปันจีวร เส้นก็จะตกนรกแน่นอน จะเห็นได้ว่าความผูกพัน
ในบริวารเป็นอันตรายอย่างใหญ่หลวง พระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นความนี้จึงตรัส
พระคาถาว่า

อฺยสว มลํ สมฺภูจิตํ

ตพฺพจาย ตเมว ขาทติ

เอว อติโณจาริน

ธานี กมฺมานิ นยฺนติ ทุกฺคตี.^๗

“สนิมเกิดแต่เหล็กกัดกินเหล็ก ฉนฺใด กรรมที่ตนทำไว้อย่อม
นำคนเขลาไปทุกฺติ ฉนฺนั้น”

ในเรื่องนี้ มีบางแห่งกล่าวว่า “ภิกษุผู้ติดหนึ่ในการบริโภค จะต้องชดใช้หนึ่
ให้แก่ทายกและไม่อาจบรรลุมรรคผลในภพนี้ได้” ความเห็นนี้ไม่ปรากฏใน
พระไตรปิฎกและอรรถกถา แม้พระฎีกาจารย์ก็มีได้อธิบายไว้ตามนัยนี้ และมีความ
ไม่เหมาะสมอีกด้วย เพราะถ้าเป็นความจริง ภิกษุผู้ติดหนึ่ในการบริโภค
ก็จะมีโทษมากกว่าผู้ต้องอาบัติปาราชิกเสียอีก ด้วยเหตุที่บุคคลนั้นสามารถ
บรรลุมรรคผลได้เมื่อดำรงอยู่ในภาวะคฤหัสถ์หรือสามเณร ดังกล่าวไว้ในคัมภีร์
อรรถกถาของอังคุตตรนิกายว่า

อิมํ ปน เทสนํ สุตฺวา ชาตสํเวคา จานํ ชหิตฺวา สามเณรญฺมียํ จิตฺตา
ทส สีสานิ ปุเรตฺวา โยนิโสมนสิการํ ยุตฺตปฺปยุตฺตา เกจิ โสตาปนฺนา, เกจิ
สกทาคามิโน, เกจิ อนาคามิโน อเหสุ. เกจิ เทวโลกํ นิพฺพตฺติสุ. เอวํ
ปาราชิกาปนฺนํ นมฺปิ สผลา อโหสิ.^๘

“ภิกษุ ๖๐ รูปผู้ต้องอาบัติปาราชิกเหล่านั้น เมื่อสดับพระธรรม-
เทศนาอัคคิกขันโธปมสูตรนี้แล้วเกิดความสลัดใจ สละศีลพระมาดำรงอยู่
ในฐานะสามเณร แล้วยังศีล ๑๐ ให้ครบถ้วน เพียรประกอบในโยนิโส-
มนสิการ บางรูปได้เป็นพระโสตาบัน บางรูปเป็นพระสกทาคามี บางรูป
เป็นพระอนาคามี บางรูปไปเกิดในเทวโลก พระธรรมเทศนามีประโยชน์

แม้แก่บุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วอย่างนี้”

ความจริงพระพุทธองค์ทรงทราบว่าภิกษุ ๖๐ รูปเหล่านั้นต้องอาบัติปาราชิก จึงเสด็จออกจาริกเพื่อแสดงพระสูตรนี้ ในคัมภีร์อรรถกถายังกล่าวว่า พระองค์ทรงแสดงพระสูตรนี้ในระหว่างทางที่เสด็จไป จึงทำให้ทราบว่าภิกษุเหล่านั้นเมื่อต้องอาบัตียังดำรงอยู่ในภาวะของภิกษุตลอดระยะเวลาหนึ่ง และแม้ภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิกก็อาจบรรลุมรรคผลได้เมื่อสละเพศบรรพชิต ดังนั้น ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์แต่มิได้พิจารณาปัจจัย ๔ จึงบรรลุมรรคผลได้

นอกจากนี้ เทศนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้พิจารณาปัจจัย ๔ นี้เป็น สุตตันตเทศนา มิใช่ข้อบังคับทางพระวินัย ดังนั้น การมิได้พิจารณาปัจจัยจึงไม่เป็นการล่วงละเมิดพระวินัย และมีใช้การล่วงละเมิดอย่างอื่นที่ต้องห้ามสำหรับการไปสวรรค์เป็นต้น การลืมพิจารณาปัจจัย ๔ จึงไม่เป็นโทษหนัก มีโทษเท่ากับอาบัติทุกกฏ

ในคัมภีร์อรรถกถาได้ปรับอาบัติแก่ภิกษุที่บริโภคนาโดยมิได้พิจารณา โดยหมายถึงการบริโภคในลักษณะที่เป็นอาหาร มิใช่บริโภคเมื่อมีเหตุจำเป็นตามโรคนั้นๆ เพราะพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการบริโภคเมื่อมีโรคเท่านั้น ดังนั้น การมิได้พิจารณาปัจจัย ๔ จึงไม่ใช่เหตุแห่งการต้องอาบัติ ดังสาธกในพระวินัยปิฎกว่า

ยามกาลิกํ สัตตาหกาลิกํ ยาวชีวิกํ อาหารตถาย ปฏิกคณหาติ.

อาปคฺติ ทุกกฏสฺส. อหฺโณหาเร อหฺโณหาเร อาปคฺติ ทุกกฏสฺส.^๙

“ภิกษุย่อมรับยามกาลิก สัตตาหกาลิก และยาวชีวิกเพื่อเป็นอาหาร

ต้องอาบัติทุกกฏ และต้องอาบัติทุกกฏในทุกขณะที่กลืนกิน”

ข้อสำคัญที่ขาดไม่ได้คือความเข้าใจ รู้จักพิจารณาอย่างถูกต้อง สมมุติว่าในเวลาเช้าเมื่ออรุณขึ้นแล้ว ภิกษุสำคัญว่าอรุณยังไม่ขึ้น หรือสำคัญว่าพ้นไปจากเที่ยงวัน จึงบริโภคอาหารที่เป็นยวกาลิก จัดว่ามีเจตนาล่วงละเมิดสิกขาบท จึงต้องอาบัติตามพระบาลีว่า

กาเล วิกาลสณฺเฬิ. อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.^{๑๐}

“ภิกษุสำคัญกาลว่าเป็นวิกาล ต้องอาบัติทุกกฏ”

ด้วยเหตุนี้ การที่ภิกษุบริโภคโดยมิได้พิจารณาต้องอาบัติทุกกฏ จึงหมายถึงการล่วงละเมิดสิกขาบท มิใช่หมายถึงการลืมพิจารณาปัจจัย ดังคัมภีร์ฎีกาทิ้งหลายกล่าว่าว่า “แม้ภิกษุลืมสติบริโภคปัจจัย ๔ แต่ได้สติพิจารณาก่อนอรุณขึ้น จัดว่าศีลข้อนี้หมดจด”^{๑๑}

[สิ่งของที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ภิกษุรับประเคนและฉันได้มี ๔ อย่าง คือ

๑. ยวกาลิก คือ อาหารของขบเคี้ยว ฉันได้ตั้งแต่เวลาอรุณขึ้นเป็นต้นไปถึงเวลาเที่ยง

๒. ยามกาลิก คือ น้ำปานะ ฉันได้ตั้งแต่เที่ยงเป็นต้นไปถึงอรุณของวันใหม่

๓. สัตตาหกาลิก คือ เกสัช ๔ อย่างอันได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย ฉันได้ภายใน ๗ วันหลังรับประเคนแล้ว

๔. ยาวชีวิก คือ ยา ฉันได้เมื่อเจ็บป่วยโดยไม่มีกำหนด]

อนึ่ง ความเห็นข้างต้นยังขัดแย้งกับมติของเถรวาทที่พบในคัมภีร์อรรถ-
กถาอีกด้วย ดังข้อความว่า

ติปิฎกจุฬานาคตเถโร ปนาท “ปาติโมกขสํวโร สीलํ. อิตราณิ ตีณิ
สีลนฺติ วุตตญฺจํ นาม นตฺถิตี วตฺวา ตํ อนฺนุชานนฺโต อาท “อินฺทริย-
สํวโร นาม จทวารรทฺถมตฺตเมว. อาชีวปาริสฺสุทฺธิ ธมฺเมน สเมน
ปจฺจุปปตฺติมตฺตํ. ปจฺจุยสนฺนิสฺสิตํ ปฏฺฐิตทฺธปจฺเจ อิทมตฺถิตํ ปจฺจ-
เวกฺขิตฺวา ปริกฺขณมตฺตํ. นิปฺปริยาเยน ปาติโมกขสํวโร สीलํ. ยสฺส
โส ภิกฺขุโน, อयํ จินฺนสีสํ วิย ปุริโส หตฺถปาเท เสสานิ รทฺธิสฺสตีติ น
วตฺตพฺโพ. ยสฺส ปน อโรโค, อयํ อจฺจินฺนสีสํ วิย ปุริโส ชีวิตํ เสสานิ
ปฺน ปากตฺติกาณิ กตฺวา รทฺธิตุํ สมตฺถโตติ.”๒๒

“ส่วนพระจุฬานาคผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ‘การสำรวมพระปาติ-
โมกข์อย่างเดียวเป็นศีล แต่ไม่ปรากฏคัมภีร์ที่กล่าวว่าศีลที่เหลือ ๓ อย่าง
เป็นศีล’ แล้วกล่าวคัดค้านความเห็นข้างต้นนั้นว่า ‘ธรรมดาของการ
สำรวมอินทรีย์เป็นการคุ้มครองทวาร ๖ ความหมัดจดในการเลี้ยงชีพ
ก็เป็นเพียงการแสวงหาปัจจัยโดยชอบธรรม ส่วนศีลที่อาศัยปัจจัยก็เป็น
เพียงการบริโภคโดยพิจารณาถึงประโยชน์ของปัจจัยที่ได้รับแล้ว การ
สำรวมพระปาติโมกข์จึงเป็นศีลโดยตรง ศีลนั้นของภิกษุใดเสียหายแล้ว
ภิกษุนั้นไม่ควรกล่าวว่าจักรักษามือเท้าไว้ได้ เหมือนบุรุษผู้มีศีรษะขาด
แล้ว แต่ศีลของภิกษุใดไม่บกพร่อง ภิกษุนั้นชื่อว่าสามารถรักษาชีวิตไว้
ได้โดยกระทำมือเท้าให้เป็นปกติเหมือนบุรุษผู้มีศีรษะอยู่”

พระจุฬานาคนี้เกิดก่อนพระพุทธโฆसाจารย์เป็นเวลานาน ท่านเป็นผู้ทรง

พระไตรปิฎกและเป็นที่เคารพนับถือของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ความเห็นของท่านจึงควรเคารพยกย่อง ท่านมีความเห็นว่า เมื่อปาติโมกขสังวรศีล ยังมีอยู่ แม้ศีลอื่นจะบกพร่องไปก็สามารถแก้ไขได้ เมื่อศีลทั้ง ๔ อย่างหมดจดดีก็นับว่าเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์สามารถบรรลุมรรคผลได้

ดังนั้น ความเห็นที่ว่า “ภิกษุผู้ติดหนึ่ในการบริโภคน้ำอาจบรรลุมรรคผลในภพนี้ได้” จึงขัดแย้งกับสาธกที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น เพราะปัจจัยสันนิสสิต-ศีลอาจแก้ไขได้เหมือนศีลอื่นยกเว้นปาติโมกขสังวรศีล

การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ นี้ โดยองค์ธรรมคือปัญญา นับเข้าในปัญญาสิกขา ไม่นับเข้าในศีลสิกขา แม้ในพระสูตรและพระอภิธรรมได้กล่าวถึงศีลข้อนี้ด้วยคำว่า ปจฺจเวกฺขณา (การพิจารณา), โภชเน มตฺตมณฺญ (ผู้รู้ประมาณในการบริโภค), โภชเน มตฺตมณฺญตา (ความเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภค) และปฏิสเสวนาปหาตพฺพอาสว (กิเลสที่พึงละด้วยการพิจารณา) และมีได้กล่าวไว้โดยความเป็นศีลโดยตรง

นอกจากนี้ การพิจารณาดังกล่าวย่อมเป็นไปเพื่อมิให้เกิดกิเลสในขณะที่บริโภคปัจจัย ๔ เวลาพิจารณาจึงควรประกอบด้วยปัญญาที่ตระหนักถึงประโยชน์จากการพึงพาศปัจจัยอย่างแท้จริง ไม่ใช่เป็นเพียงการออกเสียงสาธยาย หรือทำวินัยกรรมดังเช่นอธิษฐานหรือวิกัปปนาเพื่อให้สามารถใช้สอยจิวรได้โดยสะดวก

การพิจารณาย่อมสำเร็จด้วยการเจริญวิปัสสนา

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดธาตุ ๔ หรือสิ่งปฏิภูล ในขณะที่รับปัจจัย ๔ หรือใช้สอยปัจจัยเหล่านั้น แม้จะมีได้พิจารณาประโยชน์ของปัจจัยก็เหมือนกับ

การพิจารณานั้นเอง (เรื่องนี้จะปรากฏโดยพิสดารในศีลของคฤหัสถ์) ดังสาธกว่า

ปฏิธากาเลปิ हि ธาตุวเสน वा ปฏิภูณวเสน वा पञ्चवेกचित्वा
ज्पितानि जीवरातिनि दโต अदुत्ति परिणुชन्तस्स अनवुच्चो परिโกโค. ตถา
परिโลกกาเลปิ.^{๑๓}

“จิวรเป็นต้นที่พิจารณาโดยความเป็นธาตุหรือโดยความเป็นของ
ปฏิภูลในเวลาที่ได้รับแล้วเก็บไว้ เมื่อภิกษุใช้สอยภายหลังจากนั้น การ
ใช้สอยย่อมไม่มีโทษเลยแม้การพิจารณาในเวลาใช้สอยก็เช่นเดียวกันนี้”

สรุปความว่า การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ หรือการเจริญภาวนา
โดยกำหนดรู้ว่าเป็นเพียงแต่ธาตุหรือสิ่งปฏิภูล จัดเป็นปัจจัยสันนิสสิตศีล ภิกษุ
ผู้พิจารณาเช่นนี้ถือว่าเป็นผู้มีปัจจัยสันนิสสิตศีลบริสุทธิ

อินทริยสังวรศีล

การใช้สติสำรวมอินทริยเพื่อไม่ให้เกิดกิเลสในขณะทีวิมูญฐาน ๖ คือ จิต
ที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัส และนึกคิดเรื่องราวต่างๆ กำลังรับรู้อารมณ์
๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖
คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่า อินทริยสังวรศีล ในที่นี้จะอธิบายการสำรวม
อินทริยทางจักขุทวาร การสำรวมทางทวารอื่นก็มีนัยเดียวกัน

พระพุทธองค์ตรัสไว้เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

จกฺขุณา รูปํ ทิสฺวา น นิमितฺตคฺคาหิ โหติ นานุพฺพยุชฺชนคฺคาหิ.^{๑๔}

“ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ถือเอารูปร่าง ไม่ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่”

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายข้อนี้ว่า

ทิฏฐมตเตเยว สณฺหาติ.^{๑๕}

“ย่อมดำรงจิตไว้ในสภาวะเห็นเท่านั้น”

คัมภีร์ฎีกา^{๑๖} ได้อธิบายว่า ภิกษุควรยังจิตที่รับรู้สภาวะเห็นเท่านั้นให้เกิดขึ้น ไม่ควรใส่ใจต่อความงามหรือไม่งามของสิ่งที่เห็น โดยคล้อยตามพระบาลีว่า

ทิฏฺเฐ ทิฏฐมตฺตํ ภวิสฺสติ.^{๑๗}

“เมื่อเห็น จักเป็นเพียงแค่นี้”

ในขณะที่พบเห็นวิสภาคารมณฺ์ ถ้าบุคคลรับรู้รูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ของบุรุษหรือสตรีต่างเพศกัน ก็เลสคือราคะย่อมเกิดขึ้น จึงไม่ควรใส่ใจต่อรูปร่างสัณฐานหรืออวัยวะน้อยใหญ่ เช่น ใบหน้า ดวงตา จมูก พร้อมทั้งอากัป-กิริยายิ้มแย้ม หัวเราะ พุดจา ขำเลี้งตา เป็นต้น แต่ควรดูอาการ ๓๒ ที่มีจริงตามสมมุติ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง กระดูก ฯลฯ หรือกำหนดรู้ความเป็นมหาภูตรูปและอุปาทยารูปที่มีจริงตามปรมาตฺถ์ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ยํ ตตฺถ ภูตํ, ตเทว คณฺหาติ.^{๑๘}

“ภิกษุย่อมถือเอารูปที่มีจริงในรูปเหล่านั้น”

ในที่นี้จะกล่าวถึงการเกิดวิถิจิตที่มีการสำรวจอินทรีย์หรือชาดการสำรวจอินทรีย์ ตามที่คัมภีร์อรรถกถา^{๑๙} แสดงไว้ กล่าวคือ เมื่อสีต่างๆ (รูปารมณฺ์) ปรากฏทางจักขุทวาร อาวัชชนจิต (ปัญจทวาราววัชชนจิต) พิจารณารูปารมณฺ์นั้นเองเกิดขึ้นแล้วก็ดับลง ปัญจทวาราววัชชนจิตดับลงแล้ว ในลำดับนั้น จักขุ-วิญญาณจิตผู้เห็นรูปารมณฺ์ สัมปฏิจฉนจิตที่คล้ายกับผู้รับรู้รูปารมณฺ์ สันตிரณจิต

ที่คล้ายกับผู้ไต่สวนรูปารมณ โวภูฏัพพนจิตที่คล้ายกับผู้ตัดสินรูปารมณ จิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับๆ แล้วก็ดับตามๆ กันไป หลังจากโวภูฏัพพนจิตดับลงแล้ว กามชวนจิตดวงใดดวงหนึ่งที่มีโยนิโสมนสิการเป็นต้นเป็นปัจจัยโดยมากย่อมเกิดหลายขณะ (๖ หรือ ๗ ขณะ)

ถ้าสังวรธรรมคือศีล สติ ปัญญา ขันติ และวิริยะ เกิดขึ้นในชวนจิตทางจักขุทวาร การสำรวมอินทรีย์ย่อมปรากฏทางจักขุทวาร ภิกษุนั้นเชื่อว่ามีอินทรีย์สังวรศีลหมดจด ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าอสังวรธรรมคือ ความไม่มีศีล การลี้ม สติ ความหลง ความไม่อดทน และความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในชวนจิต การสำรวมอินทรีย์ย่อมไม่ปรากฏทางจักขุทวาร ภิกษุนั้นเชื่อว่ามีอินทรีย์สังวรศีลบกพร่อง

สังวรธรรม และอสังวรธรรม

ในบรรดาสังวรธรรม ๕ อย่าง ประการแรก คือ ปาติโมกขสังวร หมายถึง การสำรวมในพระปาติโมกข์ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิมินา ปาติโมกขสัวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโตติ อยं ปาติโมกขสัวโร.^{๒๐}

“สังวรนี้ คือ ‘ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้ว ด้วยปาติโมกขสังวร-ศีล นี้’ เชื่อว่า ปาติโมกขสังวร”

ความไม่มีศีล คือ ความวิบัติแห่งปาติโมกขศีล เป็นการต้องอาบัติเพราะล่วงละเมิดสิกขาบททางกายและวาจา แต่ความไม่มีศีลในเรื่องนี้เกิดทางมโนทวาร มิใช่เกิดทางทวาร ๕ เพราะเป็นวิติกมกิลสทางใจ ส่วนอสังวรธรรม ๔ อย่างอื่นเกิดทางทวารทั้ง ๖ ข้อนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา^{๒๑}และวิสุทธิมรรค-มหาฎีกา^{๒๒}

สังวรประเภทที่ ๒ คือ สติสังวร จัดเป็นอินทรีย์สังวรที่ลุล่วงอย่างแท้จริง โดยองค์ธรรมคือสติเจตสิกที่คุ้มครองมิให้เกิดกิเลสทางทวารทั้ง ๖ ตามสาธกใน คัมภีร์อรรถกถาว่า

รกฺขติ จกฺขุนฺทริยํ. จกฺขุนฺทริเย สํวรํ อาปชฺชตีติ อयํ สติสํวรโ.๒๓

“สังวรนี้ คือ ‘ภิกษุย่อมรักษาอินทรีย์คือจักขุ ย่อมถึงความสำรวม ในอินทรีย์คือจักขุ’ ชื่อว่า สติสังวร”

ส่วนความไม่มีสติเป็นการลืมหันตักกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมที่มาปรากฏทาง ทวารทั้ง ๖ โดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิกที่เรียกว่า อภิชฌา (ความละโมภ) และ โทมนัส (ในคัมภีร์ฎีกายังแสดงว่าเป็นโมหะอีกด้วย) สมจริงดังพระบาลีว่า

จกฺขุนฺทริยํ อสํวตํ วิหรนฺตํ อภิชฌาโทมนสฺสา ปาปกา อุกฺกุสลา ธมฺมา
อนฺวาสสเวยฺยํ.๒๔

“อุกฤษฏธรรมที่ดำทรมาคือความละโมภและโทมนัส ย่อมร่วรัดผู้ไม่
สำรวมจักขุนทรีย์อยู่”

สังวรประเภทที่ ๓ คือ ญาณสังวร โดยองค์ธรรมคือปัญญาที่เป็นอริย-
มรรคที่จะกระแสนำป้อนได้แก่ตักขนา ทิฏฐิ อวิชชา ฯลฯ โดยเด็ดขาด สมจริง
ดังสาธกว่า

ยานิ โสตานิ โลกสุมี	สติ เตสํ นิวารณํ (อชิตาติ ภควา)
โสตานํ สํวรํ พุทฺธิ	ปญฺญาเยเต ปิยฺยเร”ติ
อโย ญาณสํวรโ.๒๕	

“สังวรนี้ คือ [พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] ‘ดูกรอชิตะ กระแสเหล่าใด

มีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น ตถาคตก้าวสติว่า
เป็นเครื่องกั้นกระแส กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา’
ชื่อว่า ญาณสังวร”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๖}กล่าวว่า แม้ปัจจัยสันนิสสิตศีลก็จัดเข้าในญาณ-
สังวร และวิปัสสนาญาณก็ควรจัดว่าเป็นญาณสังวรเช่นกัน เพราะการปิดกั้น
กระแสกิเลสที่เป็นอารมณ์นานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ที่มีได้กำหนด
รู้) เป็นต้นมาโดยตึงคับหนด้วยอำนาจของวิปัสสนา มีกำลังมากกว่าการปิด
กั้นกิเลสด้วยการพิจารณาประโยชน์ในการใช้สอยปัจจัย ๔ ดังคัมภีร์มหานิเทศ
กล่าวว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ชานโต ปสฺสโต ปญฺญาเยเต โสตา
ปฺริยฺยุณฺติ.^{๒๗}

“ภิกษุเมื่อรู้เห็นอยู่ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ย่อมปิดกั้นกระแสเหล่านั้น
ด้วยปัญญา”

กล่าวโดยสรุป ญาณสังวรหมายถึง ปัจจัยสันนิสสิตศีล วิปัสสนาญาณ และ
ปัญญาที่เป็นอริยมรรค ส่วนความหลง โดยองค์ธรรมคือโมหเจตสิกที่ตรงกันข้าม
กับญาณทั้ง ๓ นั้น

สังวรประเภทที่ ๔ คือ ขันติสังวร ความอดทนมิให้เกิดความขัดใจในขณะ
ประสบกับความเย็น ความร้อน ความหิวกระหาย ตลอดจนสัมผัสที่ทนได้ยาก
และคำตำราว่าติเตียน โดยองค์ธรรมคืออโทสเจตสิก สมจริงดังสาธกว่า

โย ปนายํ ขโม โหติ สิตฺตสฺส อุนฺหสฺสชาติอาทินา นเยน อาคโต. อยํ

ขันติสัรวโร นาม.^{๒๘}

“อนึ่ง สังวรที่มาโดยนัยเป็นต้นว่า ‘ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว เป็นผู้อดทนต่อความร้อน’ นี้ ชื่อว่า ขันติสังวร”

สังวรประเภทที่ ๕ คือ วิริยสังวร ความเพียรเพื่อละกามวิตกเป็นต้น สมจริงดังสาธกว่า

โย จายํ อุปปนฺณํ กามวิตกํ นาธิวาเสตฺติอาทินา นเยน อาคโต, อยํ
วิริยสัรวโร นาม.^{๒๙}

“อนึ่ง สังวรที่มาโดยนัยเป็นต้นว่า ‘ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตกซึ่งเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ในภายใน’ ชื่อว่า วิริยสังวร”

วิริยสังวรนี้โดยองค์ธรรมคือ วิริยเจตสิกที่จัดเป็นสัมมปปธาน ดังข้อความในพระบาลีว่า

อนุปฺปนฺนํ ปาปกํ อกุสฺสํ ฌมฺมํ อนุปฺปาทย จนฺทํ
ชเนติ วายมตี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทฺทตี.^{๓๐}

“ภิกษุยอมยังฉันทะให้เกิด ย่อมเพียรประคองจิต บากบั่นเพื่่อมิให้ เกิดอกุศลธรรมอันต่ำทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น”

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๓๑}กล่าวว่า แม้อาชีวปาริสุทธิศีลก็จัดเข้าในวิริยสังวร ในกรณีตรงกันข้าม ความเกียจคร้านที่เป็นอกุศลจิตอุปบาทซึ่งมีถิ่นมิทระเป็นประธาน จัดเป็นอสังวรธรรมประเภทสุดท้าย

ในบรรดาสังวรธรรม ๕ อย่างนี้ ศีลสังวรจัดเป็นการสำรวมในพระปาติโมกข์โดยตรง แม้ปัจจัยสันนิสสติศีลที่นับเข้าในญาณสังวรและอาชีวปาริสุทธิ-

ศีลที่นับเข้าในวิริยสังวร ก็จัดว่าเป็นศีลอย่างที ๒ และที่ ๓ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่นับอินทรียสังวรศีลเข้าในศีล ๓ อย่างข้างต้น เพราะถ้านับเข้าเช่นนั้นก็จะมีศีล ๑ อย่างเท่านั้น ไม่มี ๔ อย่างตามที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง อินทรียสังวรศีลย่อมหมดจดด้วยสังวร ๔ อย่างนอกจากปาติโมกข-สังวร และในสังวร ๔ อย่างเหล่านั้น ญาณสังวรไม่อาจเกิดขึ้นก่อนการปฏิบัติธรรม เพราะจัดเป็นวิปัสสนาญาณและมรรคญาณซึ่งเป็นผลของการเจริญวิปัสสนา ส่วนสังวร ๓ อย่างคือ สติสังวร ขันติสังวร และวิริยสังวร เป็นธรรมสำคัญในการเจริญอินทรียสังวรศีล

การเจริญสังวรธรรมด้วยการระงับจิตเป็นต้น

วิธีเจริญสังวรทั้ง ๓ อย่างนั้น กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฐสาลินีว่า

ตสฺส อิมินา นิยมิตวเสน ปริณามิตวเสน สมุททจารวเสน อาภุชิต-
วเสน จ กุสฺลํ นาม ชาตํ โหติ.^{๓๒}

“ขึ้นชื่อว่า กุศล ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นด้วยการระงับจิต การเปลี่ยนจิต ความเคยชิน และการพิจารณาด้วยปัญญา”

การระงับจิต คือ การน้อมใจในอารมณ์ที่เป็นกุศลอยู่เนื่องๆ โดยดำริในการทำกุศลและหลีกเลี่ยงจากอกุศล กล่าวคือ กระทำ พุด หรือคิดสิ่งที่เป็นกุศล อดทนไม่ให้เกิดความขัดใจ และไม่กระทำ พุด หรือคิดสิ่งที่เป็นอกุศล แม้ในบางขณะที่ประสบกับอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจก็มีได้ใส่ใจจนกระทั่งเกิดอกุศลจิต เช่น ผู้ที่ดำริว่าจะให้ทาน ก็ควรมีศรัทธาในทาน มิได้คิดถึงการใช้ทรัพย์เพื่อใช้สอยสิ่งอื่น หรือเมื่อประสบกับอนิฏฐารมณ์ก็อดทน ไม่แสดงอาการปฏิกิริยา

ไม่พอใจ ดังนี้ เป็นต้น

การเปลี่ยนจิต คือ การเปลี่ยนแปลงจิตที่เกิดอกุศลให้เป็นกุศล เช่น เมื่อภิกษุพบกับวิสภาพารมณฺที่สวयงมย่อมเกิดความพอใจ ในขณะนั้นพึงระลึกว่าหญิงคราวแม่ที่พบเป็นแม่แท้ๆ หญิงวัยคราวพี่เป็นพี่สาว หญิงคราวน้องเป็นน้องสาว มีไมตรีจิตและกรุณาเหมือนญาติพี่น้องของตน หรือไม่พึงสนใจต่อรูปร่างสัณฐานที่ทำให้คิดฟุ้งซ่าน แต่ไปทำกิจกรรมอย่างอื่นที่เป็นสมณกิจ เช่น ท่องบ่นสาธยายปริยัติธรรม ถามตอบธรรมะ ช่วยเหลือเกื้อกูลเพื่อนพรหมจรรย์ และทำวัตรนอญใหญ่ในวัด เป็นต้น หรือภิกษุอาจเพ่งสิ่งที่ไม่สวयงมในร่างกาย เช่น น้ำตา ขี้ตา น้ำมูก เสดต อุจจาระ ปัสสาวะ ในหญิงที่พบเห็น ซึ่งเรียกว่า มุลปริญญานัย (นัยที่กำหนดเหตุเดิม) นอกจากนี้ ยังสามารถเปลี่ยนจิตด้วย ปฏิสังขานนัย คือ นัยพิจารณาโดยความเป็นกิเลสที่จรมมา กิเลสที่เกิดชั่วขณะ หรือพิจารณาแยกเป็นชั้นๆ อายตนะ ธาตุ และปัจจัย ซึ่งกล่าวไว้ในอรรถกถาของ มหาสติปัฏฐานสูตร^{๓๓}

ความเคยชิน คือ การสั่งสมกุศลอยู่เสมอด้วยการศึกษาปริยัติธรรม อ่าน คัมภีร์ สาธยายคัมภีร์ สอนคัมภีร์ ทำเสนาสนวัตร แสดงธรรม ปรีกษาธรรม พัง ธรรม และถือนุตตงค์ เป็นต้น เมื่อภิกษุสั่งสมกุศลอย่างนี้ กุศลจิตย่อมจะเกิดทาง ทวารทั้ง ๖ อยู่เสมอ ส่วนอกุศลจิตจะไม่มีโอกาสเกิดขึ้น

การพิจารณาด้วยปัญญา คือ การมีโยนิโสมนสิการในทุกขณะที่พบกับ อารมณฺ ๖ เพื่อให้กุศลจิตเกิดอยู่เสมอ เช่น ถ้าถูกตำหนิโดยปราศจากความผิด ก็ควรดำริว่า เขาพูดตำหนิโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ การตำหนิผู้อื่นเป็นเรื่องธรรมดา ของผู้ที่มิได้สำรวมตน ถ้าเขารู้ความจริงภายหลังก็จะไม่สบายใจ ตอนนี้เราถูก

ตำหนิเพราะเคยไปตำหนิคนอื่นมาก่อน การชดใช้หนี้กรรมก็เป็นธรรมดาของคนทั่วไป เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง พึงพิจารณาว่า การถูกตำหนิเป็นโลกธรรมที่เกิดขึ้นกับทุกคน แม้พระผู้มีพระภาคก็เคยถูกตำหนิเช่นกัน จะป่วยกล่าวไปใยในเราเอง การเผชิญกับโลกธรรมแล้วไม่สบายใจนั้นเป็นธรรมดาของคนที่มีได้อบรมจิต แต่ความอดทนต่อโลกธรรมเป็นคุณธรรมของสัตบุรุษเท่านั้น เราจะไปตามทางของสัตบุรุษ พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนสาวกว่า แม้จะถูกคนอื่นใช้เลื่อยตัดลำตัว ก็ควรอดทน ไม่ควรมีจิตประทุษร้ายบุคคลนั้น เหตุใดเราจึงประพฤติดังคำสอนของพระบรมศาสดาไม่ได้

อีกนัยหนึ่ง พึงพิจารณาว่า คนพูดตำหนินั้นเป็นเพียงจิตตชรูป (วิญญัตติ-รูป) ที่เกิดจากจิตตูปบาทซึ่งมีโทษเป็นประธาน บุคคลนั้นเป็นเพียงรูปนามชั้น ๕ เท่านั้น โดยปรมาตมิไม่มีบุคคลผู้พูดตำหนิ และรูปนามเหล่านั้นก็เกิดดับอยู่เสมอในขณะที่เขาพูด ถ้าเรายังโกรธเขา ก็จัดว่าโกรธรูปนามใหม่ที่เกิดต่อจากรูปนามเก่า เหมือนการโกรธบิดามารดาแล้วไปทำร้ายบุตรธิดาของเขา แม้ตัวเราเองก็เป็นเพียงชั้น ๕ ที่ประชุมกันอยู่เท่านั้น เมื่อชั้นเก่าแตกดับไปชั้นใหม่ย่อมเกิดขึ้น ไม่มีบุคคล เรา เขา ที่แท้จริงมีแต่สภาวะธรรม

การพิจารณาด้วยปัญญานี้อาจทำได้หลายวิธีเพื่อก่อให้เกิดกุศล ซึ่งจัดเป็นโยนิโสมนสิการ เรื่องนี้จะปรากฏต่อไปในธรรมานุปัสสนา หมวดนิรุตที่ ๔

โดยประการดังนี้ บุคคลพึงยังกุศลจิตให้เกิดทางทวาร ๖ แล้วรักษาอินทรีย์-สังวรศีล ด้วยการปิดกั้นจิตมิให้เกิดอกุศล ผู้ที่ปฏิบัติได้อย่างนี้ย่อมจะมีสติก่อให้เกิด

เกิดกุศลจิตอยู่เสมอในขณะที่ประจวบกับอารมณ์ ๖ สถิตในที่นี้ชื่อว่า **สติสังวร** แม้ในบางขณะอาจเกิดกุศลจิตบ้างก็พึงตั้งใจว่าจะไม่คิดเช่นนั้นอีก อินทรีย์สังวรย่อมหมดจดด้วยความตั้งใจ เหมือนความหมดจดจากอาบัติเมื่อปลงอาบัติแล้ว

นอกจากนี้ ความอดทนต่ออนิฏฐารมณ์ได้โดยไม่เสียใจหรือโกรธเคืองชื่อว่า **ขันติสังวร** และความเพียรเพื่อมิให้เกิดกามวิตก (ความดำริในกามคุณอารมณ์) พยาบาทวิตก (ความดำริในการปองร้าย) และวิหิงสาวิตก (ความดำริในการเบียดเบียน) ชื่อว่า **วิริยสังวร**

นัยที่กล่าวมานี้เป็นแนวทางที่พึงงามเพื่อฝึกจิตให้เกิดกุศลอยู่เสมอ ดูเหมือนทำงาน แต่เมื่อปฏิบัติตามจะพบว่ายาก เพราะจิตที่มีใต้อบรมด้วยภาวนามีสมภาพหายาบ แม้เราตั้งใจจะไม่คิดถึงสิ่งชั่ว จิตก็มักหวนคิดไปถึงอารมณ์นั้น ข้อนี้เป็นธรรมชาติของจิตที่มีใต้อบรมมาดีด้วยภาวนา

บางคนกล่าวว่า “ผู้ที่เจริณภาวนาต้องชำระศีล ๔ อย่างให้หมดจดก่อน” บางคนก็กล่าวว่า “แม้จะมีได้เจริณภาวนาก็อาจชำระศีลเหล่านั้นให้หมดจดได้” ความเห็นข้างต้นขัดแย้งกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่กล่าวถึงการไม่เกิดกิเลสทางทวารทั้ง ๖ โดยรับรู้เพียงสภาวะเห็น ฯลฯ เท่านั้น และผู้ที่มิได้เจริณภาวนาจะห้ามจิตไม่ให้เกิดกิเลสเมื่อเกิดวิญญาณจิตในขณะที่อารมณ์ ๖ ปรากฏทางทวาร ๖ ได้อย่างไร แม้ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลังที่เรียกว่าพลวิปัสสกะ (ผู้บรรลุถึงญาณเป็นต้นไป) ก็อาจเกิดกิเลสแทรกซ้อนได้ในบางขณะ คนธรรมดาสามัญจึงไม่อาจห้ามจิตจากกิเลสได้ตลอดเวลา เพราะกิเลสที่ละด้วยอินทรีย์สังวรไม่ใช่วิตกกัมมกิเลสที่ล่องลอยเมิดทางกายและวาจา แต่เป็นปรัญฐานกิเลสและอนุสัยกิเลสที่ต้องละด้วยสมาธิและปัญญาตามลำดับ

อนึ่ง อินทรีย์สังวรศีลเป็นศีลโดยปริยาย มิใช่ศีลโดยตรงเหมือนปาติโมกข-
สังวรศีล แม้องค์ธรรมของอินทรีย์สังวรศีลที่เป็นสติ ปัญญา ขันติ และวิริยะ
นับว่าเป็นสมาธิสิกขาและปัญญาสิกขาโดยตรง จัดเข้าในภาวนา จะเห็นได้ว่า
องค์ธรรมของญาณสังวร คือ มรรคญาณ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์จุฬินิเทศ^{๓๔} และ
อรรถกถาสุตตนิบาต^{๓๕}

จิตที่อบรมดีแล้วด้วยภาวนาจะมีความละเอียดอ่อน และอยู่ในอารมณ์ที่
ตั้งใจไว้ ข้อนี้นี้เป็นธรรมดาของจิตที่อบรมดีแล้ว ดังนั้น อินทรีย์สังวรศีลจึงหมดจด
ได้ด้วยภาวนา ยิ่งภาวนามีกำลังมากเพียงใด ศีลข้อนี้ก็ยิ่งหมดจดมากเพียงนั้น
เมื่อภาวนามีกำลังมากเต็มที่แล้ว ศีลนี้ก็จะหมดจดตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถ-
กถาและฎีกา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ภิกษุพึงประพฤติเหมือนพระมหาตีสสเถระ
ท่านเจริญสุภาวนาข้ออัญญสิทธินอยู่ ได้เห็นหญิงนางหนึ่งห้าวระยั่ววน
ก็เจริญสุภาวนาในทันที เห็น แล้วได้บรรลุปฐมฌาน ท่านเจริญวิปัสสนาโดยมี
ปฐมฌานเป็นบาทในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผลในขณะนั้น ดังข้อความในคัมภีร์
วิสุทธิมรรคว่า

ตสุตา ทนตฺถุจิกํ ทิสฺวา

ปฺพุพฺพสยฺยํ อนุสฺสรี

ตตฺถเว โส จิตฺโต เถโร

อรหตฺตํ อปาปฺนิ.^{๓๖}

“พระเถระนั้นยืนอยู่แล้ว เห็นกระดูกฟันของหญิงนั้นก็ระลึกถึง
สัญญาเก่า จึงบรรลุอรหัตตผลในที่นั้นนั่นเอง”

คำว่า ปุพฺพสยฺยํ อนุสฺสรี (ระลึกถึงสัญญาเก่า) แสดงว่า พระเถระเป็นผู้

เจริญอภิวาสัตถ์ (ความสำคัญว่าเป็นกระตุก) อย่างซ้ำของ

ผู้ที่ต้องการจะพิจารณาเช่นนี้ต้องเจริญภาวนาให้มีความซ้ำของเหมือนพระเถระ จึงจะประสบผลสำเร็จสูงสุดได้ แต่ผู้ไม่เคยอบรมภาวนามาก่อนย่อมไม่อาจจะพิจารณาได้เหมือนผู้ที่อบรมภาวนาดีแล้ว ความจริงผู้ที่มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้วจะสามารถพิจารณาอย่างนั้นได้ แต่การพิจารณาว่าเป็นอสุภะของเขาก็จัดเป็นภาวนา ดังนั้น อินทรีย์สังวรศีลจึงไม่อาจบริบูรณ์ได้โดยปราศจากภาวนา

ด้วยเหตุดังกล่าว ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่กล่าวถึงการปิดกั้นไม่ให้เกิดกิเลสทางทวาร ๖ จึงหมายถึงการคุ้มครองจิตด้วยภาวนาโดยแท้ อย่างไรก็ตาม ผู้ที่มีได้เจริญภาวนา เมื่อต้องการจะสำรวมอินทรีย์ก็อาจทำได้ตามนัยที่กล่าวมาแล้วนั้น แต่ถ้าต้องการจะให้อินทรีย์สังวรศีลหมดจดก็ต้องเพียรเจริญภาวนา และไม่ควรวิตกกังวลว่าอินทรีย์สังวรศีลยังไม่หมดจด เมื่อสังวรธรรมปรากฏขึ้นในจิตตูปบาทในขณะปฏิบัติธรรมแล้ว ก็ถือได้ว่าอินทรีย์สังวรศีลหมดจดบริบูรณ์แน่นอน

สรุปศีลของภิกษุ

ภิกษุพึงรักษาปาติโมกขสังวรศีลและอาชีวกปาริสุทธิศีลให้หมดจดก่อน เมื่อศีลสองอย่างนี้บริบูรณ์ก็ต้องอาบัติและจัดเป็นอันตรายเพราะเป็นการล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า (อาณาวีติกกมอันตราย) อนึ่ง ในศีลทั้ง ๒ อย่างนี้ ปาติโมกขสังวรศีลเป็นประธาน เพราะเมื่อศีลประเภทนี้หมดจด อาชีวกปาริสุทธิศีลก็หมดจดเช่นกัน กล่าวคือ เมื่อการเลี้ยงชีพบริบูรณ์ ภิกษุย่อมต้องอาบัติ และปาติโมกขสังวรศีลก็บกพร่อง ภิกษุที่ต้องการจะชำระปาติโมกขสังวรศีลให้หมดจด

ควรหลีกเลี่ยงมิฉะนั้นทุกประเภท เช่น ให้ออกไม้ ให้ผลไม้ ทำนายดวงชะตา เป็นต้น แล้วยังชีพด้วยปัจจัยที่แสวงหามาได้ตามธรรมวินัย

ส่วนอินทรียสังวรศีลและปัจจัยสันนิสิตศีล ถ้ามีความอดสาหะต้องการเจริญกุศลก็ควรรักษาให้หมดจดบริบูรณ์ เพราะช่วยไม่ให้เกิดความเดือดร้อนใจ (อวิปปฏิสาร) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้ศีลทั้ง ๒ อย่างยังไม่หมดจดก็ไม่มีอันตรายอย่างใด แต่ก็ไม่ควรผลัดวันประกันพรุ่ง ควรรีบเจริญภาวนาเพื่อให้ศีลทั้งสองอย่างหลังหมดจดบริบูรณ์หลังจากที่ได้รักษาศีล ๒ อย่างแรกแล้ว ศีลทั้ง ๔ อย่างนี้จะเกิดขึ้นในกระแสจิตที่เจริญภาวนา มีความหมดจดบริบูรณ์โดยประการทั้งปวง เรื่องนี้จักปรากฏต่อไปในตอนท้ายของศีลคฤหัสถ์ที่จะกล่าวต่อไป

ศีลของคฤหัสถ์

ศีลของคฤหัสถ์ไม่พิสดารเหมือนของภิกษุ เพียงรักษาเบญจศีล หรือ อาชีวัฏฐมกศีล (ศีลมีการเลี้ยงชีพเป็นข้อที่ ๘) ก็จัดเป็นผู้มีศีลหมดจดแล้ว แม้ว่าเบญจศีลและอาชีวัฏฐมกศีลจะมีบางสิกขาบทแตกต่างกัน แต่ทั้งสองอย่างก็เป็นศีลวิสุทธิตะเหมือนกัน เพราะมีการรักษาและงดเว้นเหมือนกัน

ผู้ที่รักษาเบญจศีลนั้น เมื่อจะรักษาให้หมดจดบริบูรณ์ก็ไม่เพียงรักษาสิกขาบท ๕ ข้อที่ปรากฏโดยตรงเท่านั้น แต่ย้งต้องงดเว้นวจีทุจริตอีก ๓ ข้อ คือ ปิสุณวาจา (การพูดส่อเสียด) ผรุสวาจา (การพูดคำหยาบ) และสัมผัปปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ) ทั้ง ๓ ข้อนี้นับเข้าในมุสาวาทโดยเป็นวจีทุจริตเหมือนกันและ

บุคคลนั้นยังต้องงดเว้นจากมิจฉาชีพอีกด้วย ผู้ที่รักษาอาชีวะภูมิสิกข์ก็ต้องเว้นจากการดื่มสุรา อันนับเข้าในกาเมสุมิจฉาจาร เพราะเป็นความประพฤติดีในกามคุณคือรสรามณ์เหมือนกัน ดังนั้น เบญจศีลและอาชีวะภูมิสิกข์จึงไม่ต่างกัน

ส่วนปาติโมกขสังวรศีลของคฤหัสถ์ คือ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพในเบญจศีลและอาชีวะภูมิสิกข์ และอาชีวะปาริสุทธิศีลของคฤหัสถ์ คือ การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ซึ่งเกี่ยวกับการเลี้ยงชีพ

ศีลของคฤหัสถ์ที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพนี้ไม่เหมือนกับศีลของภิกษุ ภิกษุผู้ประกอบมิจฉาชีพย่อมต้องอาบัติในขณะทำ และในขณะใช้สอยปัจจัยที่ได้รับด้วยมิจฉาชีพ เพราะล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า แต่เมื่อคฤหัสถ์ที่ประกอบมิจฉาชีพ อาชีวะปาริสุทธิศีลของเขา ย่อมวิบัติไปในขณะล่วงละเมิดกายทุจริตและวจีทุจริตเท่านั้น ไม่นับเป็นมิจฉาชีพในขณะใช้สอยปัจจัยดังกล่าว เพราะมิได้ทำบาปใดๆ ในขณะใช้สอยบริโภค และได้ล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้าเหมือนภิกษุ เพราะฉะนั้น คฤหัสถ์ที่ได้รับสิ่งของที่แสวงหาด้วยมิจฉาชีพ จึงไม่จำเป็นต้องสละสิ่งของเหล่านั้น และถ้าไม่กระทำมิจฉาชีพทางกายหรือวาจาอีก อาชีวะปาริสุทธิศีลของเขาก็หมดจดเหมือนเดิม

อินทริยสังวรศีลเกิดขึ้นได้ยากแก่ภิกษุผู้มีได้เจริญภาวนา จึงไม่ต้องกล่าวถึงกรณีในคฤหัสถ์โดยทั่วไป ส่วนปัจจัยสันนิสสิตศีลจะเกี่ยวข้องกับบรรพชิตเท่านั้น เพราะคฤหัสถ์ไม่มีการบริโภคหนี้อันเนื่องจากใช้สอยปัจจัยโดยมิได้พิจารณา แต่ศีลข้อนี้เป็นเทศนาที่เนื่องด้วยพระสูตร การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัยจึงก่อให้เกิดกุศลจิต และทำให้อกุศลเบาบาง คฤหัสถ์อาจประพฤติดีศีลข้อนี้

ได้เช่นกัน และศีลทั้ง ๔ ประเภทจะบริบูรณ์ได้ในขณะเจริญภาวนาอย่างเดียว

บางคนสำคัญว่าต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์เป็นเวลานานนับเดือนหรือปี จึงจะเจริญภาวนาเพื่อก่อให้เกิดสมาธิและปัญญาได้ ความเห็นดังกล่าวเป็นเพียงอัตโนมติเท่านั้น เพราะไม่ปรากฏในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาว่าต้องรักษาศีลให้หมดจดนานเพียงใดจึงจะเจริญภาวนาได้ หมายความว่า ถ้าภิกษุทำปาติโมกขสังวรศีลให้บกพร่องไปก็จัดว่าเป็นอาณาวีติกมัตตรายภิกษุจึงควรประพาศศีลให้หมดจดก่อน แต่มิได้ระบุว่าต้องนานเพียงใดจึงควรเจริญภาวนา ดังนั้นนับแต่ขณะที่ภิกษุประพาศศีลของตนให้หมดจดแล้วก็ควรเจริญภาวนาได้ทันที แม้คฤหัสถ์ก็เช่นเดียวกัน ส่วนผู้ที่มีบาปมีเต็มเปี่ยมแล้วอาจเกิดสมาธิวิปัสสนาและมรรคผลได้ตั้งแต่นั้น

ศีล ๕ ของคฤหัสถ์นั้นเป็นศีลประจำที่มีอยู่ในโลกเสมอ ไม่ว่าจะเป็นศาสนาหรือไม่ก็ตาม ผู้ที่ไม่ประพาศศีล ๕ ย่อมจะมีโทษตามสมควร ส่วนผู้ที่รักษาศีล ๕ ย่อมจะเจริญกุศลได้รับอานิสงส์ของศีลนั้นๆ

ประโยชน์และโทษของการรักษาศีล ๕ มิได้ขึ้นอยู่กับข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้าแต่เป็นสภาพปกติที่มีประจำอยู่ในโลก ดังนั้น ผู้ที่มีได้รักษาเบญจศีลก่อนจะปฏิบัติธรรมจึงไม่เป็นอันตรายที่ห้ามมรรคผล ถ้าความผิดของเขามีใช่อนันตริยกรรม ๕ การประทุษร้ายนางภิกษุณี และการพูดว่าร้ายพระอริยบุคคล ถ้าเขาทำอนันตริยกรรมเป็นต้นนั้นแล้ว แม้จะเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลในชาตินี้ได้

อันตราย ๕ อย่าง

ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรคผลมี ๕ อย่าง คือ

๑. กัมมันตราย อันตรายคือกรรม หมายถึง มาตุฆาตกะ (ฆ่ามารดา) ปิตุฆาตกะ (ฆ่าบิดา) อรหัตฆาตกะ (ฆ่าพระอรหันต์) โลหิตุปปาตกะ (ทำให้พระพุทธรูปเจ้าทรงห่อพระโลหิต) และสังฆเภทกะ (ทำลายสงฆ์ให้แตกแยกกัน) โดยกรรมสุดท้ายเกี่ยวกับภิกษุเท่านั้น กรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนันตริยกรรม คือ กรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิหลังจากเสียชีวิตแล้ว กรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ ขัดขวางการไปสู่สวรรค์และบรรลุนิพพาน ส่วนกรรมอีกประเภทหนึ่ง คือ ภิกษุณีทุสกะ (ประทุษร้ายนางภิกษุณี) ขัดขวางเฉพาะการบรรลุมรรค

๒. กิเลสันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึง มิจฉาทิฏฐิ ๓ ประการ อันได้แก่ อภิริยทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป แม้จะกระทำอย่างไรก็ไม่มีกรรมดีหรือกรรมชั่ว และไม่ส่งผลเป็นคุณหรือโทษ นัตถิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วสูญ ไม่มีภพใหม่ ไม่มีผลของบุญบาปในภพต่อไป และ อเหตุกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษเหล่าสัตว์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ก็โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรกหลังจากเสียชีวิตแล้ว จึงชื่อว่า นิยต-มิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดที่นำพาตรงไปสู่ นรก เป็นกิเลสขัดขวางการเข้าถึง สวรรค์และนิพพาน

ในบรรดาความเห็นที่กล่าวมานี้ อเหตุกทิฏฐิปฏิเสธเหตุว่ากรรมไม่มี นัตถิกทิฏฐิปฏิเสธผลว่าผลกรรมไม่มี ส่วนอภิริยทิฏฐิปฏิเสธทั้งเหตุและผล อย่างไรก็ตาม เมื่อปฏิเสธเหตุก็จัดว่าปฏิเสธผล และเมื่อปฏิเสธผลก็เป็นการ

ปฏิเสธเหตุ ความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการจึงมีเหมือนกันโดยคัดค้านว่าบาปบุญ ไม่มีจริง ผลของบาปบุญก็ไม่มีจริง

๓. วิปากันตราย อันตรายเป็นวิปาก หมายถึง ปฏิสนธิจิตที่เป็นอเหตุก-ปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ) และ ทวิเหตุปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ) บุคคลผู้ก่อปร ด้วยปฏิสนธิประเภทนี้ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ เพราะปราศจากปัญญา ในขณะปฏิสนธิ ถ้าทำกุศลไว้ก็ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาได้ อันตรายประเภท นี้จึงห้ามการบรรลุมรรค ผล ฌาน และอภิญญา ไม่ห้ามการเข้าถึงสวรรค์

๔. อริยุปวาทันตราย อันตรายเป็นการว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่าน เป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และ นิพพาน ถ้าขอขมาแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้นี้ได้

๕. อาณาวีติกกมันตราย อันตรายเป็นการล่วงละเมิดข้อบัญญัติของ พระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของ ภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และ ทุพภาสิต อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน แต่ถ้าชำระโทษ ตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้นี้ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เตปิ ยาว ภิกขุภาวํ วา ปุชชานาติ น วุจฺจติ วา น เทเสติ, ตาว-
เทว. น ตโต ปริ.^{๓๗}

“กองอาบัติเหล่านั้นย่อมทำอันตรายตราที่ยังปฏิญาณความเป็น

ภิกษุ หรือยังมีได้ออกจากอาบัติหนัก หรือยังมีได้แสดงอาบัติเบา แต่
ไม่ทำอันตราย ในภายหลังจากนั้น”

จะเห็นได้ว่าการผิดศีลของคฤหัสถ์ทั่วไปไม่ได้เป็นอันตรายต่อการบรรลุ
มรรคผล เพราะไม่ใช่ธรรมที่จัดอยู่ในอันตรายหาอย่างข้างต้น ดังนั้น ผู้ที่
มิได้รักษาศีลก่อนเจริญภาวนาจึงบรรลุมรรคผลได้ในขณะฟังธรรมและกำหนดรู้
สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจนในขณะนั้น เช่น ในเรื่องสันตติอำมาตย์ เรื่องคนตก
ปลาที่ชื่อว่า อริยะ เรื่องขโมยคนหนึ่งที่มีในอรรถกถาธรรมบท และเรื่องเจ้า
ศากยะ ชื่อสรณานิ

เรื่องสันตติอำมาตย์

ในสมัยพุทธกาล อำมาตย์ของพระเจ้าโกศลชื่อสันตติอำมาตย์รบชนะข้าศึก
จึงได้รับพระบรมราชานุญาตให้เสวยราชสมบัติ ๗ วัน เขามีความสุขเพลิดเพลิน
ด้วยการดื่มสุราและสนุกสนานกับเหล่านางรำ เมื่อเขาไปถึงทำน้าพร้อมกับบริวาร
ในวันที่ ๗ พบพระผู้มีพระภาคแล้วแสดงความเคารพนคอซ้าง พระพุทธองค์
ทรงพยากรณ์ว่า “เขาจะรับฟังคาถาบทหนึ่งแล้วบรรลุอรหัตตผลในวันนี้ และจะ
ปรินิพพานในเพศคฤหัสถ์”

ฝ่ายเดียรฉิย์ได้ยินพระพุทธพยากรณ์นั้นก็ดำหนิว่า “ผู้ที่เมาสุราอยู่จะฟัง
ธรรมแล้วบรรลุธรรมในวันนี้ได้อย่างไร พวกเราจักโจทก์พระสมณโคดมด้วย
มุสาวาท” ต่อมาในเวลาเย็น หญิงนางรำคนรักของอำมาตย์เสียชีวิตกระทันหัน
ในขณะที่พอนรำ เขาเสียใจมาก จึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อดับความโศกนั้น
พระพุทธองค์ ตรัสคาถาแสดงธรรมว่า

ยัม ปุพฺเพ ตัม วิโสเสหิ ปจฺจมา เต มาหุ กิณฺจณัม

มฺหเช เจ โน คเหสฺสสฺสึ อุปฺปนฺโต จริสฺสสึ.^{๓๘}

“กิเลสเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วในกาลก่อน เธอจงเพากิเลสเหล่านั้น
เธออย่ามีเครื่องกังวลในภายหลัง ถ้าเธอไม่ยึดเอารูปนามปัจจุบัน
ในท่ามกลาง เธอจักเป็นผู้สงบอยู่ได้”

สันตติอำมาตย์สดับพระคาถานี้แล้วบรรลุลหรรณเป็นพระอรหันต์ จากนั้น
ได้เหาะขึ้นไปบนอากาศถึงชั่ว ๗ ลำतालแล้วปรินิพพานในเพศคฤหัสถ์ เรื่องนี้
กล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมบทเป็นต้น

ความจริงแล้วในเรื่องนี้ที่อำมาตย์ได้บรรลุลหรรณขณะฟังธรรม หรือในเรื่อง
อื่นทำนองเดียวกันนั้น ลำพังการฟังธรรมอย่างเดียวโดยไม่กำหนดรูปนามใน
ปัจจุบันขณะ ย่อมไม่อาจทำให้บรรลุลหรรณได้ ท่านเหล่านั้นต้องกำหนดรูปนาม
ในขณะนั้น แล้วบรรลุวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี
พระอนาคามี และอรหันต์ตามลำดับ ดังข้อความในอรรถกถาของมหาสติ-
ปัฏฐานสูตรว่า

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตมฺเมสุ กณฺหิ ธมฺมํ อนามสฺสึวา ภาวนา
นาม นตฺถิ. ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสภปริเทเว สมตฺถิกนฺตาคี
เวทิตพฺพา.^{๓๙}

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภาวนาย่อมไม่มีโดยมิได้กำหนดธรรมอย่างใดอย่าง
หนึ่งในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ดังนั้นควรทราบว่ แม้
สันตติอำมาตย์และนางปญฺจาราเหล่านั้น ได้ล่วงพ้นความเศร้าโศกและ

ความคร่ำครวญด้วยหนทาง[คือสติปัฏฐาน]นี้”

ตามข้อความในคัมภีร์ สันตติอำมาตย์บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ นางปฏาจาราบรรลुเป็นพระโสดาบัน ทั้งสองท่านต้องกำหนดสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม ตามแนวทางของการเจริญสติปัฏฐาน จึงสามารถบรรลุธรรม ล่วงพ้นความเศร้าโศกและความคร่ำครวญได้ โดยสิ้นเชิงด้วยธรรมโอสธคือสติปัฏฐาน

โดยเหตุที่สันตติอำมาตย์เมาสุราตลอด ๗ วัน จนถึงเวลาใกล้จะพังพระธรรมเทศนา แสดงว่าแม้คฤหัสถ์ผู้ไม่มีศีลก่อนจะปฏิบัติธรรมก็สามารถบรรลุธรรมได้ และไม่ควรกล่าวว่าเขาเป็นปัจฉิมภิกขุ (ผู้เกิดเป็นชาติสุดท้ายแน่นอน) จึงบรรลุธรรมได้เช่นนี้ เพราะแม้ภิกษุที่เป็นปัจฉิมภิกขุก็ไม่อาจบรรลุธรรมได้ ถ้ายังมีศีลไม่หมดจด เพราะความมีศีลบกพร่องย่อมจะห้ามการบรรลุมรรคผล ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงการสำรวจรักษาศีลแก่พระอุตติยะผู้เป็นปัจฉิมภิกขุว่า

ตสมาธิท วุ อุตติย อาทิเมว วิโสเธหิ กุสเลสุ ธมฺเมสุ โก จาติ
กุสลาณ ธมฺมานํ สีลญจ สุวิสุทฺธํ ทิฏฺฐิ จ อุชฺฐา ยโต โห เต อุตติย
สีลญจ สุวิสุทฺธํ ภวิสฺสติ ทิฏฺฐิ จ อุชฺฐา ตโต วุ อุตติย สีสํ นิสุตฺถาย
สีเล ปตฺติจาย จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวยฺยาสี.^{๕๐}

“ดูกรอุตติยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย อะไรคือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ศีลที่หมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้อง คือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ดูกรอุตติยะ เมื่อศีลของเธอหมดจดดี และความเห็นถูกต้องแล้ว ต่อแต่นั้นเธออาศัย

ศีลดำรงอยู่ในศีล แล้วพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔”

แม้ในพระบาลีจะตรัสโดยสามัญทั่วไปว่า ศีล โดยมีได้ระบุว่าเป็นศีลประเภทใด แต่พึงทราบว่าเป็นปาติโมกขสังวรศีล ดังที่อธิบายไว้ในฉานวิภังค์^{๔๑} และฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณ^{๔๒}

พระพุทธองค์ตรัสสอนให้พระอูตติยะรักษาศีลให้หมดจดก่อนแล้วจึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ แต่มีได้ระบุว่าจะต้องรักษานานเพียงใด นอกจากนี้ยังตรัสว่าให้เจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ โดยมีได้ระบุว่าจะให้เจริญสติปัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ อย่างตามสมควร

พระอูตติยะได้ปฏิบัติตามที่พระพุทธองค์ทรงแนะนำแล้ว จึงได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ต่อมาไม่นาน เรื่องนี้ปรากฏในพระบาลีเช่นกัน ท่านจัดว่าเป็นปัจฉิมภิกขุ แต่เพราะศีลไม่หมดจดจึงบรรลุธรรมไม่ได้ พระพุทธองค์จึงรับสั่งให้ท่านสำรวมรักษาศีลก่อน แม้นิยตมิจฉาทิฎฐิกิเป็นอันตรายต่อการบรรลุธรรม พระพุทธองค์จึงสั่งสอนให้ท่านทำความเข้าใจให้ถูกต้อง เรื่องพระอูตติยะกับสันตติอำมาตย์นี้แสดงว่า ความมีศีลบกพร่องเป็นอันตรายต่อปัจฉิมภิกขุผู้เป็นภิกษุเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับคฤหัสถ์แต่อย่างใด

เรื่องคนตกปลาได้บรรลุธรรม

วันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงหยั่งเห็นอุปนิสัยในการบรรลุธรรมของคนตกปลาชื่ออริยะ จึงเสด็จไปบิณฑบาตใกล้ประตูเมืองทางทิศเหนือ แล้วเสด็จกลับมาพร้อมกับเหล่าภิกษุ ขณะนั้นคนตกปลาเห็นพระพุทธองค์พร้อมด้วยเหล่าภิกษุ จึงวางเบ็ดลงแล้วยืนอยู่ด้านข้าง พระพุทธองค์ตรัสถามว่า เธอชื่ออะไร

เขาตอบว่า หม่อมฉันชื่อว่า อริยะ (ผู้ประเสริฐ) พระพุทธองค์รับสั่งว่า ผู้ที่ยัง
เบียดเบียนผู้อื่นย่อมไม่ชื่อว่า ผู้ประเสริฐ เพราะผู้ประเสริฐต้องไม่เบียดเบียน
ใคร แล้วตรัสคาถานี้ว่า

น เตน อริโย โหติ เยน ปาณานิ หีสติ
อหีสา สพฺพปาณานํ อริโยติ ปวฺจจติ.^{๔๓}

“ถ้ายังเบียดเบียนสัตว์อยู่ บุคคลนั้นไม่นับว่าเป็นอารยชน แต่ได้
ชื่อว่าอารยชน เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง”

ในตอนท้ายของการแสดงพระธรรมเทศนา คนตกปลานั้นได้บรรลุธรรม
เป็นพระโสดาบัน ดังกล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมบท^{๔๔}

เรื่องขโมยคนหนึ่ง

ในสมัยหนึ่ง เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน กรุง
สาวัตถี มีขโมยสองคนปะปนอยู่ในพุทธบริษัท คนหนึ่งตั้งใจฟังธรรม และได้
บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน อีกคนหนึ่งมัวแต่ล้วงกระเป๋าผู้อื่นและได้เงินเพียง
๕ มาสก เมื่อกลับถึงบ้านขโมยที่ได้เงินมากล่าวล้อเพื่อนว่า แกทำตัวเป็นคนดี
เลยไม่มีเงินซื้อข้าวกิน ส่วนคนที่เป็พระโสดาบันกลับคิดได้ว่า เพื่อนไม่มี
ปัญญาจึงคิดว่าตัวเองเป็นคนฉลาด หลังจากนั้นไปกราบทูลเรื่องนี้แด่พระผู้มี
พระภาค พระพุทธองค์ตรัสคาถานี้ว่า

โย พาโล มณฺเฑติ พาละยํ ปณฺหิโต วาปี เตน โส
พาโล จ ปณฺหิตมานิ ส เว “พาโล”ติ วุจฺจติ.^{๔๕}

“คนโง่ รู้ตัวว่าโง่ ยังกลายเป็นบัณฑิตได้บ้าง แต่โง่แล้ว อวดฉลาด

นั่นแหละเรียกว่าคนโง่แท้”

คนโง่ที่รู้ตัวเองว่าโง่ ย่อมจะรับฟังคำแนะนำของคนอื่น และกลายเป็นคนฉลาดได้ แต่คนโง่ที่อวดฉลาดจัดเป็นคนโง่แท้ เพราะคิดผิดว่าตนฉลาด จึงไม่รับฟังคำแนะนำของคนอื่น บุคคลดังกล่าวย่อมไม่อาจประสบความสำเร็จก้าวหน้า ไม่อาจกลายเป็นคนฉลาดได้

เจ้าศากยะชื่อว่า สรณานิ

เจ้าศากยะชื่อว่า สรณานิ ได้รับพยากรณ์จากพระผู้มีพระภาคเมื่อเขาเสียชีวิตแล้วว่า เขาเป็นพระโสดาบันผู้หลุดพ้นจากอบายภูมิ ๔ ในขณะนั้นเจ้าศากยะทั้งหลายพากันกล่าวตำหนิว่า

อจฺฉริยํ วต โภ. อพฺภูตํ วต โภ. เอตฺถ ทานิ โภ น โสตาปนฺโน
ภวิสฺสติ. ยตฺร หิ นาม สรณานิ สกฺโก กาลงฺกโต, โส ภควตา พฺยาภโต
“โสดาปนโน อวินิปาตมฺโม นียโต สมฺโพธิปรายโณ”ติ. สรณานิ
สกฺโก สิขาทพฺพลยมาปาที. มชฺชป่านํ อปายีตี. ^{๔๖}

“ท่านผู้เจริญทั้งหลาย น้าอัศจรรยंहนอ ไม่เคยมีมาก่อน ใครเล่าในชนเหล่านี้ จักมิใช่พระโสดาบันในกาลนี้ เจ้าศากยะชื่อสรณานิ ผู้วายชนม์แล้ว ได้รับพยากรณ์จากพระผู้มีพระภาคว่า “เขาเป็นพระโสดาบัน ไม่ตกอบาย เทียงต่อมรรคขั้นสูง มีการตรัสรู้เป็นเบื้องต้น” เจ้าศากยะชื่อสรณานิ ผู้ไร้กำลังในการประพฤตีสึกขา เป็นผู้ดื่มสุราแล้ว”

สรณานิ สกฺโก สิขาย อปริปุรการีติ. ^{๔๗}

“เจ้าศากยะชื่อสรณานิ เป็นผู้มิได้ประพฤตีสิกขาบริบูรณ์”

เรื่องที่เจ้าศากยะทั้งหลายกล่าวตำหนิพระผู้มีพระภาคนี้ เจ้ามหานามเป็นผู้กราบทูลให้ทรงทราบ ในขณะที่พระพุทธรองค์ทรงอธิบายเรื่องนี้โดยจำแนกบุคคลไว้หลายประเภท ดังที่ปรากฏในสังยุตตนิกาย ทุติยสรณานิลักกสูตร^{๔๘}

นอกจากนี้ พระพุทธรองค์ตรัสอุปมาว่า เมล็ดพืชที่เน่าแล้ว และได้รับการปลูกไว้ในนาซึ่งมีก้อนหินต่อไม่มาก ย่อมจะไม่เจริญเติบโตเป็นต้นไม้ ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมโดยไม่ถูกวิธีก็ไม่อาจส่งผลให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ ฉะนั้น แต่เมล็ดพืชที่อุดมสมบูรณ์ได้รับการปลูกไว้ในนาที่ดีเลิศ ย่อมจะเจริญเติบโตได้โดยพลัน ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมอย่างถูกวิธีก็ส่งผลให้บรรลุธรรมได้โดยเร็ว ฉะนั้น เจ้าศากยะสรณานิได้ปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้อง ไฉนจะไม่อาจบรรลุธรรมได้ พระพุทธรองค์จึงได้มีพระดำรัสว่า

กิมํคํ ปน สรณานิ สกํ. สรณานิ มหานาม สกํโก มรณกาเล
สิกขาเย ปริปรการีติ.^{๔๙}

“จะป่วยกล่าวไปไปถึงเจ้าศากยะสรณานิ ดูกุมหานาม เจ้าศากยะสรณานิ เป็นผู้ประพฤตีสิกขาบริบูรณ์ในเวลาใกล้เสียชีวิต”

จะเห็นได้ว่าเจ้าศากยะสรณานิมิได้รักษาศีลมาก่อน แต่มารักษาในขณะที่ใกล้เสียชีวิตแล้วบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ท่านจึงมีศีลสิกขาหมดจดในขณะนั้น เช่นเดียวกับคนตกปลาที่ซื้ออริยะ และขโมยที่กล่าวมาแล้ว ก็มีได้มีศีลหมดจดก่อนได้ฟังธรรม แต่แล้วก็บรรลุเป็นพระโสดาบัน พวกเขามีไซ้ปัจฉิมภวีกะ เพราะยังเป็นพระโสดาบันอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรกล่าวว่าปัจฉิมภวีกะ

เท่านั้นเป็นผู้บรรลुธรรมได้โดยปราศจากศีล

บางคนกล่าวว่า “บุคคลเหล่านั้นเป็นอุคฆฏิตัญญูหรือวิปจิตัญญู จึงบรรลุธรรมได้โดยไม่ต้องรักษาศีลมาก่อน แต่ผู้ที่เป็นเนยยะต้องรักษาศีลมาก่อนเป็นเวลานาน” ความเห็นนั้นก็เพียงอัตโนมติ ไม่พบในพระบาลี อรรถกถาและฎีกา มีข้อความเกี่ยวกับเนยยะในพระบาลีว่า

กตโม จ ปุคฺคโล เนยโย. ยสฺส ปุคฺคสฺส อุทเทสโต ปริปุจฺจโต
โยนิโสมนสิกโรโต กุลฺยาณมิตฺเต เสวโต ภขโต ปิยฺรุปาสโต เอวํ อนุ-
ปุพฺเพน ธมฺมาภิสมโย โหติ. อयํ วุจฺจติ ปุคฺคโล เนยโย.^{๔๐}

“บุคคลไหนชื่อว่า เนยยะ บุคคลใดเรียนกรรมฐาน ได้ตาม ใส่ใจด้วยปัญญา คบหาเข้าใกล้กัลยาณมิตร การตรัสรู้ธรรมย่อมมีแก่เขาตามลำดับอย่างนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า เนยยะ”

ในพระบาลีนี้ได้ตรัสถึงขั้นตอนของการปฏิบัติธรรมว่า ควรเรียนกรรมฐานได้ตามข้อสงสัย ใส่ใจใช้ปัญญารับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงโดยไม่มีสมมุติบัญญัติและตัวตน พร้อมทั้งควรคบหาวิปัสสนาจารย์ผู้สามารถแก้ข้อสงสัยและปรับอินทรีย์ให้แก่กล้ายิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่าในพระบาลีนี้ได้กล่าวถึงการอบรมศีลให้หมดจดก่อนเจริญกรรมฐาน อนึ่ง ในอรรถกถาของเนตติปกรณ์กล่าวว่า

อุคฺฆฏิตฺถญฺสฺส สมถปุพฺพกฺมา วิปสฺสนา สปปายา. เนยฺยสฺส
วิปสฺสนาปุพฺพกโม สมโถ. วิปจิตฺถญฺสฺส สมถวิปสฺสนา ยฺขุนทฺธา.
อุคฺฆฏิตฺถญฺสฺส อธิปญฺญาสิกฺขา. วิปจิตฺถญฺสฺส อธิจิตฺตสิกฺขา จ อธิ-
ปญฺญาสิกฺขา จ. เนยฺยสฺส อธิสึลสิกฺขา จ อธิจิตฺตสิกฺขา จ อธิปญฺญา-

สิกขา จ.^{๕๑}

“วิปัสสนาที่มีสมณะอยู่หน้าเหมาะแก่อุคฆฏิตัญญสมณะที่มีวิปัสสนา
นำหน้า เหมาะแก่เนยยะ สมณะและวิปัสสนาที่ประกอบร่วมกันเหมาะ
แก่วิปจิตัญญ อธิปัญญาสิกขาเหมาะแก่อุคฆฏิตัญญ อธิจิตตสิกขาและ
อธิปัญญาสิกขาเหมาะแก่วิปจิตัญญ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ
อธิปัญญาสิกขาเหมาะแก่เนยยะ”

[ผู้ที่สามารถบรรลุนิพพานในพระศาสนานี้ เรียกว่า เวไนยบุคคล มี ๓ จำพวก คือ

๑. อุคฆฏิตัญญ ผู้บรรลุนิพพานเร็วด้วยการฟังอุเทศ คือหัวข้อ

๒. วิปจิตัญญ ผู้บรรลุนิพพานช้าด้วยการฟังนิเทศ คือการอธิบายความโดย

สังเขป

๓. เนยยะ ผู้อาจบรรลุนิพพานได้ด้วยการฟังปฏินิเทศ คืออธิบายโดย

พิสดารและพากเพียร ปฏิบัติธรรมด้วยโยนิโสมนสิการและคบหากัลยาณมิตร]

จากข้อความนี้ท่านแสดงธรรมที่เหมาะสมแก่บุคคลทั้ง ๓ จำพวก แต่ไม่ได้
มุ่งจะแสดงว่าบุคคลดังกล่าวต้องประพฤติสิกขานั้นๆ ให้บริบูรณ์ คำว่า “อธิศีล-
สิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาเหมาะแก่เนยยะ” จึงมิได้หมายความว่า
เนยยะต้องรักษาศีลให้หมดจดและบรรลุนิพพานก่อน จึงจะเจริญวิปัสสนาได้
มิฉะนั้นแล้วผู้ที่เป็นวิปจิตัญญและเนยยะทั้งหมดก็ต้องบรรลุนิพพานที่เป็นอธิจิตต-
สิกขาก่อน ตามความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น นอกจากนี้ ไม่ควรกล่าวว่าภิกษุผู้เป็น
อุคฆฏิตัญญและวิปจิตัญญจะต้องอาบัติก็มิเป็นอาทาวีติกมัตราโดยอ้าง
ว่าในที่นี้มีได้กล่าวว่าศีลสิกขาเหมาะแก่บุคคลเหล่านั้น เนื่องจากอาบัติทั้งหมด

ที่ต้องด้วยเจตนาเป็นอาณาวีติกมกันตราย ดังนั้น ท่านกล่าวว่า สิกขา ๓ เหมาะแก่เนยบุคคล เพราะศีลและสมถภาวนาของเขาย่อมจะเกื้อกูลแก่วิปัสสนาและมรรคปัญญาเป็นพิเศษ

ผู้ที่เป็นอุคฆฏิตัญญูนั้นสามารถยังวิปัสสนาและมรรคปัญญาให้เกิดขึ้นทันทีเมื่อสดับธรรมโดยสังเขป เขาจึงไม่มีโอกาสเจริญสมถฌาน ทั้งไม่จำเป็นต้องเข้าฌานเพื่อให้เป็นหนทางนำไปสู่วิปัสสนา อนึ่ง อุคฆฏิตัญญูและวิปจิตัญญูก็ไม่จำเป็นต้องพิจารณาศีลของตนเพื่อให้เกิดความปราโมทย์เพราะพวกเขาบรรลุธรรมในขณะที่ฟังพระธรรมเทศนาได้ด้วยการกำหนดความปิติปราโมทย์เป็นต้น ที่เกิดจากความเลื่อมใสในผู้แสดงธรรมหรือธรรมที่กำลังสดับอยู่ ดังนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า ศีลและสมถภาวนาเกื้อกูลแก่อุคฆฏิตัญญู ศีลเกื้อกูลแก่วิปจิตัญญู

เนยบุคคลเป็นผู้ที่ปฏิบัติธรรมเป็นเวลานาน บางขณะเมื่อพิจารณาศีลของตนแล้วทราบว่าไม่หมดจด ก็เกิดความเดือดร้อนใจ แม้ว่าในขณะที่ปฏิบัติธรรมจะรักษาศีลก็เกิดความเดือดร้อนใจถึงเรื่องในอดีตได้ และถ้าแก้ไขไม่ได้ ก็จะเป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา ส่วนผู้ที่มีศีลหมดจดเป็นเวลานานหรือตั้งแต่เริ่มเข้ากรรมฐานเป็นต้นมา ทราบว่าศีลของตนไม่ต่างพริ้วก็จะเกิดความปิติปราโมทย์ ความสงบ (ปัสสัทธิ) ความสุขใจ และสมาธิพร้อมทั้งวิปัสสนาปัญญาต่อมา ศีลที่หมดจดเป็นเวลานานหรือตั้งแต่เริ่มเข้ากรรมฐานจึงเกื้อกูลแก่เนยบุคคลเป็นพิเศษ

การเจริญสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการเจริญสมณะเป็นบาทของวิปัสสนาว่า

ยสฺส หิ สมาริปี ตฺรฺโณ วิปสฺสนาปี. ตสฺส วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา อติ-
จิรํ นิสินฺนสฺส กาโย กิลมฺติ. อนฺโต อคฺคิ วิย อฏฺฐหติ. กจฺเจหิ เสพา
มฺจุจฺจนฺติ. มตฺถกโต อสฺมวฏฺฏิ วิย อฏฺฐหติ. จิตฺตํ ฬยฺยติ วิฬยฺยติ
วิปฺพนฺนหติ. โส ปฺน สมာปตฺติ สมာปชฺชิตฺวา ตํ ปริทเมตฺวา มฺหํ กตฺวา
สมสฺสาเสตฺวา ปฺน วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปติ. ตสฺส ปฺน อติจิรํ นิสินฺนสฺส ตเถว
โหติ. โส ปฺน สมာปตฺติ สมာปชฺชิตฺวา ตเถว กโรติ. วิปสฺสนาย หิ พหุ-
ปการา สมာปตฺติ.^{๕๒}

“โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดมีสมาธิและวิปัสสนาไม่แก่กล้า เมื่อเธอ
นั่งเจริญวิปัสสนานานร่างกายย่อมลำบากเหมือนไฟเผาอยู่ภายใน เหงื่อ
ไหลออกจากกรักแร้เหมือนมีควันพุ่งออกจากกระหม่อม จิตย่อมลำบาก
ทรมานทรมาย เธอย่อมเข้าสมาบัติได้นั้นอีก ข่มความลำบากกายและใจนั้น
แล้ว กระทำให้ทุเลาลงจนสบายแล้วเจริญวิปัสสนาอีก เมื่อเธอนั่งนาน
อีกความลำบากเหมือนอย่างนั้นย่อมเกิดขึ้น เธอย่อมเข้าสมาบัติอีก
กระทำเหมือนก่อนความจริงการเข้าสมาบัติมีอุปการะมากแก่วิปัสสนา”

ข้อความข้างต้นนี้แสดงว่า เนยยบุคคลผู้บรรลุสมณญาณก่อนแล้วมาเจริญ
วิปัสสนา สามารถเข้าฌานสมาบัติในขณะที่เกิดความลำบากกายและใจ แล้วจึง
เจริญวิปัสสนาต่อไป การปฏิบัติเช่นนี้จะทำให้สมาธิและปัญญาในวิปัสสนาแก่กล้า
ขึ้นตามลำดับ เมื่อสมาธิและปัญญาแก่กล้าความลำบากกายและใจย่อมไม่เกิด
ขึ้น สามารถนั่งกำหนดได้อย่างต่อเนื่องตลอดทิวาราตรี สมณญาณจึงเกื้อกูลแก่

เนยยบุคคลโดยพิเศษอย่างนี้

ในปัจจุบันโยคีบุคคลผู้มักเจริญวิปัสสนาก่อน อาจพบกับความลำบากกาย และใจบ้าง แต่ถ้ากำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งสมาธิและปัญญา แก่กล้าแล้ว ก็จะสามารถข้ามพ้นความลำบากนั้นไปได้

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ศีลและสมถภาวนาเป็นธรรมเกื้อกูลแก่เนยยบุคคล เป็นพิเศษ ท่านจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์เนตติอรรถกถาข้างต้นว่า สิกขา ๓ เกื้อกูลแก่ เนยยบุคคล แต่ท่านมิได้กล่าวไว้โดยมุ่งจะแสดงว่าเขาต้องเจริญสิกขา ๓ เป็น เวลานานจึงจะบรรลุธรรมได้

เจ้าศากยะสรณานิจัดเป็นเนยยบุคคลที่บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันด้วย การเจริญวิปัสสนาขณะใกล้เสียชีวิต ไม่นับเป็นอุคฆฏัตถัญญหรือวิปจิตถัญญ เพราะ ไม่ปรากฏในพระบาลีหรืออรรถกถาว่าได้บรรลุธรรม ดังนั้น เนยยบุคคลจึงไม่ จำเป็นต้องรักษาศีลให้หมดจดมาเป็นเวลานานจึงจะบรรลุธรรมได้

เรื่องคนฆ่าโจร

ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีเรื่องของคนฆ่าโจร ผู้มิได้รักษาศีลมาก่อน แล้วบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงในเวลาใกล้เสียชีวิต โดยกล่าวไว้ดังต่อไปนี้

ในสมัยพุทธกาล มีคนฆ่าโจรเฝ้าแดงชื่อตัมพทาลฐิจะอยู่ในกรุงราชคฤห์ ได้รับแต่งตั้งจากพระราชให้ฆ่าโจรตลอด ๕๕ ปี เมื่อครบกำหนดแล้วก็พ้นจาก หน้าที่นี้ ในวันที่พ้นจากตำแหน่ง เขาต้องการรับประทานอาหารที่ไม่เคยได้รับ มาก่อน จึงให้ภรรยาไปยาสคลุกน้ำมัน เขาสูบไล่ของหอม ทัดดอกมะลิ นุ่งผ้า ใหม่แล้วนั่งรออยู่เพื่อบริโภคข้าวปายาส

ขณะนั้นพระสารีบุตรได้เดินทางมาโปรดโดยยืนรับบิณฑบาตหน้าประตูบ้าน เขาเห็นแล้วเกิดความปีติยินดี นิมนต์พระเถระเข้ามานั่งในบ้านและอังคาสข้าวปายาสนั้น พระเถระฉันแล้วได้แสดงธรรม แต่เขามัวคิดถึงเรื่องที่ฆ่าคนตลอด ๕๕ ปีที่ผ่านมา ไม่อาจสงบใจรับฟังพระธรรมเทศนาได้ พระเถระจึงถามว่า เธอทำบาปตามความต้องการของตนหรือมีผู้ใช้ให้ทำ เขาเรียนตอบว่า พระราชามอบหมายให้ทำ พระเถระย้อนถามว่า เมื่อถูกใช้ให้ทำเช่นนี้ เธอจะมีบาปหรือ ช่วงขณะนั้นเขาจึงได้คิดว่าตนไม่มีบาป แต่คนสั่งให้ทำจึงมีบาป ทำให้สามารถสงบใจรับฟังพระธรรมเทศนา และได้บรรลุสังขารุเปกขาญาณซึ่งเป็นญาณสูงสุดของปุถุชน ดังข้อความในอรรถกถาธรรมบทว่า

โส เถเร อนุโมทนํ กเถนเต เอกคฺคจิตฺโต หุตฺวา ธมฺมํ สฺสณฺโโต
โสตาปตฺติมคฺคสุส โอโรโต อนุโลมิกํ ขนฺติํ นิพฺพุตเตสิ.^{๕๓}

“เมื่อพระเถระอนุโมทนาอยู่ เขามีจิตตั้งมั่นฟังธรรม ได้บรรลุวิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณในขั้นต่ำจากโสดาปัตติมรรค”
(ในบางแห่งวิปัสสนาญาณทั่วไปเรียกว่า อนุโลมิกขันติ แต่ในที่นี้หมายถึงสังขารุเปกขาญาณที่อยู่ใกล้กับมรรคญาณตามฐานะ)

เมื่อฟังธรรมแล้วเขาได้ติดตามส่งพระเถระ ระหว่างเดินทางกลับได้ถูกนางยักษิณีที่จองเวรกันแปลงเป็นแม่วัวขวิดเสียชีวิต จึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต ภิกษุทั้งหลายทราบเรื่องนี้แล้วสนทนากันในธรรมสภาว่า เขาทำบาปตลอด ๕๕ ปี วันนี้พ้นจากหน้าที่ ได้ถวายอาหารแด่พระสารีบุตรแล้วเสียชีวิตไปเกิดในภพใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบแล้วตรัสพระคาถาว่า

สุภาสิต์ สุณิตวาน นคร โจรฆาตโก
อนุลอมขันธ์ ลพธาน โมทติ ติทิวงคโต.^{๕๔}

“คนฆ่าโจรในนครได้สดับวาจาที่กล่าวไว้ดีแล้วบรรลุนิพพานที่คล้อย
ตามมรรคญาณ ไปสู่สวรรค์ย่อมบันเทิง”

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ที่ผ่านมาเขาได้ทำบาปมาตั้งมาก แต่อนุโมทนา-
กถามีเพียงข้อความสั้นๆ ส่งผลให้บรรลุนิพพานขึ้นสูงได้อย่างไร พระผู้มี-
พระภาคตรัสตอบว่า พวกเธออย่าพิจารณากรรมของเราว่าน้อยหรือมากเป็น
สำคัญแม้วาจาเพียงคำเดียวที่กล่าวไว้ดีก็มีผลมากได้ แล้วตรัสพระคาถานี้ว่า

สทสมปิ เจ วาจา อนตฺถปทสฺสทิตา
เอกํ อตฺถปทํ เสยฺโย ยํ สุตฺวา อุปสมฺมตฺติ.^{๕๕}

“คำพูดที่เหลวไหลไร้ประโยชน์ตั้งพันคำ ก็เทียบคำพูดที่มี
ประโยชน์คำเดียวไม่ได้ เพราะฟังแล้วทำให้ใจสงบ”

คนฆ่าโจรตามเรื่องนี้ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ จึงไม่ใช่เนยยบุคคล และยัง
ห่างไกลจากความเป็นอุคคฆฏิคฺคณฺณและวิปจิตฺคณฺณ แต่แม้เขาจะมีได้รักษาศีลมา
ตลอด ๕๕ ปี ก็ยังบรรลุสังขารูปกษญาณในเวลาใกล้เสียชีวิตได้ ความบกพร่อง
ของศีลคุณหวั่นก่อนจะปฏิบัติธรรมจึงมิได้ขัดขวางผลการปฏิบัติแต่อย่างใด

เหตุแห่งการมิได้บรรลุธรรมในปัจจุบันชาติ

การมิได้บรรลุมรรคผลในปัจจุบันชาติมีเหตุ ๒ อย่าง^{๕๖} คือ

๑. การคบมิตรชั่ว (ปาปมิตฺตตา)

๒. การมิได้ฟังธรรมและเจริญภาวนา (กิริยปริหานิ)

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงคบมิตรชั่วคือพระเทวทัต ได้กระทำให้พิศุฆาต พระองค์จึงมิได้บรรลุมรรคผลเพราะกรรมที่ฆ่าบิดาเป็นกัมมันตราย และแม้วิปัสสนาญาณ มีอุทัยพพยญาณเป็นต้นก็จะไม่เกิดแก่บุคคลเช่นนั้น

[อุทัยพพยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ความเกิดขึ้นและดับไป เป็นวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๑๖ ขั้น]

นอกจากนี้ ผู้ที่มีอุปนิสัยปัจจัยพอจะบรรลุธรรมได้ แต่ถ้ามิได้ปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจบรรลุได้เช่นกัน ในมัชฌิมนิกาย กัณฺฐสูตร^{๔๗} มีเรื่องของนายเปสสะซึ่งมิได้ฟังธรรมจนจบ แต่ลูกกลับไปเสียก่อน จึงมิได้บรรลุธรรมด้วยการฟังและกำหนดรู้สภาวะธรรมในขณะนั้น แม้ในยุคปัจจุบันคนที่ควรจะบรรลุมรรคผลได้ แต่หากมิได้ปฏิบัติธรรมเลย หรือมีเวลาปฏิบัติน้อย ก็เสื่อมจากมรรคผลด้วยการไม่ปฏิบัติธรรมนั่นเอง

ในสมัยหนึ่งพระสารีบุตรแสดงสมถภาวนาแก่พราหมณ์ธัญญชาณีกำลังจะสิ้นใจ โดยมีได้แสดงวิปัสสนา พราหมณ์เจริญสมถภาวนาแล้วเสียชีวิตไปเกิดเป็นพรหม ถ้าพระสารีบุตรแสดงวิปัสสนาภาวนา เขาก็อาจบรรลุมรรคผลในชาตินั้นได้ การไม่บรรลุธรรมมีสาเหตุมาจากการมิได้ฟังธรรม ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงดำนิพระสารีบุตรแล้วรับสั่งให้ตามไปแสดงธรรมในพรหมโลก พระเถระตามไปแสดงอริยสัจ ๔ เขาจึงได้บรรลุธรรม แม้บุคคลจำนวนมากในปัจจุบัน ก็มิอาจบรรลุธรรมได้ เพราะมิได้รับฟังวิปัสสนาภาวนาอย่างถูกต้องเหมือนกับพราหมณ์นั้น

โดยประการที่กล่าวมา ความเป็นปัจฉิมภิกะ อุกคมกัตถัญญ หรือวิปจิตถัญญ จึงมิใช่สาเหตุสำคัญ ความมีศีลบกพร่องห้ามการบรรลุมรรคผลสำหรับภิกษุ แต่ไม่ห้ามสำหรับคฤหัสถ์ อย่างไรก็ตาม แม้คฤหัสถ์ที่มีศีลไม่หมดจดก็ไม่อาจเกิดวิปัสสนาญาณและมรรคญาณได้เลย เพราะศีลวิสุทธิเป็นพื้นฐานของวิสุทธิอื่นๆ ความเป็นศีลวิสุทธิของสันตติอามาทย์เป็นต้นเกิดจากความดำริว่าจะไม่ทำผิดศีลอย่างนั้นอีกในขณะที่ก่อนจะพึงธรรมหรือพึงธรรมอยู่ อีกนัยหนึ่งเกิดจากภาวนาจิตที่กำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันตามหลักของวิปัสสนา ดังสาธกในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ฉาณน อวิชชา ยอนิจจานุสสณาย นิจสสณาย ปหานํ สีลํ เวรมณิ
สีลํ เจตนา สีลํ, สวโร สีลํ, อวิตกกโม สีลํ. เอวรूपานิ สีลานิ จิตตสส
อวิปปฏิสทราย สวตตุนติ. ปาโมชชา ย ปิติยา ปสสทริยา โสมนสสทาย
สวตตุนติ. เอกนตนิพพิทาย วิกาคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญญาย
สมโพธาย นิพพานาย สวตตุนติ. โย ตตถ สวรัญโ, ยอ อธิสัสสิกขา. โย
ตตถ อวิกเขปโต, ยอ อธิจิตตสิกขา. โย ตตถ ทสฺสนญฺโ, ยอ อธิ-
ปลยฺหา สิกขา.^{๕๘}

“การละอวิชชาด้วยญาณ[ที่เป็นนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัย-
ปริคคญาณ] และละนิจจสฺสณฺยา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยญาณที่
หยั่งเห็นความไม่เที่ยง[มีสัมมสนญาณเป็นต้น] ชื่อว่า สีล การงดเว้น
ชื่อว่า สีล เจตนา ชื่อว่า สีล การสำรวม ชื่อว่า สีล การไม่ล่วงละเมิด
ชื่อว่า สีล สีลเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เพื่อ
ความปราโมทย์ ความปิติ ความสงบ ความโสมนัส ความเบื่อหน่ายคลาย

กำหนดโดยแท้ ความดับ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความรู้แจ้ง และนิพพาน
 สภาพที่สำรวมนี้ในวิปัสสนาจิตนั้นชื่อว่า อธิศีลสิกขา สภาพที่ไม่ซัดส่าย
 ในวิปัสสนาจิตนั้นชื่อว่า อธิจิตตสิกขา สภาพที่ยังเห็นในวิปัสสนาจิต
 นั้นชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา”

การละกิเลสเป็นศีล

นักปฏิบัติย่อมละอวิชชาที่สำคัญผิดว่าเป็นบุคคล เป็นเรา ของเรา ด้วย
 วิปัสสนาญาณที่รู้เห็นว่ามีเพียงรูปนามเท่านั้น ไม่มีสมมุติบัญญัติใดๆ และพึงละ
 อวิชชาที่สำคัญผิดว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้นเองโดยไม่มีกรรมเป็นปัจจัย หรือเกิดจาก
 การเนรมิตโดยพระพรหม พระเป็นเจ้า ด้วยวิปัสสนาญาณที่รู้เห็นว่ามีเพียงเหตุ
 และผลเกิดขึ้นสืบเนื่องกัน นอกจากนี้ ยังต้องละกิเลสที่ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เที่ยง
 ในรูปนามที่กำหนดรู้อยู่ ด้วยวิปัสสนาญาณที่รู้เห็นว่าไม่เที่ยง ดังนั้นเป็นต้น

การละกิเลสหมายถึง การดับกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการรู้เห็นอย่างถูกต้อง
 เหมือนความมืดอันตรธานไปเมื่อพบกับแสงสว่าง และหมายถึงการไม่ให้กิเลส
 เกิดขึ้นอีกในโอกาสต่อไป เมื่อกิเลสไม่มีโอกาสเกิดขึ้นดังนี้ กุศลจิตที่ก่อปรด้วย
 วิปัสสนาญาณย่อมจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

จะเห็นได้ว่าการเกิดขึ้นของกุศลจิตในภายหลังมีบ่อเกิดจากการละกิเลส
 ด้วยวิปัสสนา ทั้งกุศลจิตที่เกิดจากการละกิเลสก็ตั้งมั่นอยู่ได้นานโดยไม่แปรไป
 เป็นอกุศล ดังนั้น การละกิเลสจึงเป็นที่ตั้งของกุศลจิตต่อๆ มา และทำให้กุศลจิต
 ดังกล่าวตั้งมั่น พระสารีบุตรจึงกล่าวว่า ปหานํ สິลํ (การละชื่อว่า ศีล) เพราะเป็น

ที่ตั้งของกุศลธรรมและทำให้กุศลธรรมตั้งมั่น แม้คำว่า เวรมณี สิล (การงดเว้น
ชื่อว่า สิล) ก็มีนัยเดียวกัน

[คัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงความหมายของศีล ๒ ประการ คือ

๑. สมาธาน ตั้งไว้ดี หมายถึง ตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดี ไม่บกพร่อง

๒. อุปธารณ เข้าไปทรงไว้ หมายถึง เป็นที่อาศัยของกุศลธรรมที่สำคัญสูง

ขึ้นไป โดยเป็นบาทให้เกิดสมาธิและปัญญา

มีข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นว่า

เกณฺฐเจน สีนฺนติ สีนฺนเจน สิลํ. กิมิทํ สีนํ นาม. สมาธานํ วา กายกมฺมาทินํ
สุสึลยวเสน อวิปฺปกิณฺณตาติ อตุโธ. อุปธารณํ วา กุสลาณํ ฌมฺมานํ ปติญฺจาน-
วเสน อาธรรภาโวติ อตุโธ. เอตเทว เหตุถ อตฺตทวํ สทฺทลฺกขณวิฑู อนุ-
ชาณฺนติ.^{๕๙}

“ถามว่า : ชื่อว่า สิล เพราะมีสภาพอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า สิล เพราะมีสภาพตั้งไว้ดีและเข้าไปทรงไว้

ถามว่า : สภาพตั้งไว้ดีและเข้าไปทรงไว้คืออะไร

ตอบว่า : สภาพตั้งไว้ดีและเข้าไปทรงไว้ คือ การตั้งกายกรรมเป็นต้นไว้ดีด้วย
ความเป็นผู้มีศีล หมายถึง การไม่ให้กายกรรมเป็นต้นกระจัดกระจายหรือ
การเข้าไปทรงไว้ หมายความว่า เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมโดยความเป็นที่รองรับ
โดยแท้จริงแล้ว นักไวยากรณ์ทั้งหลายอนุญาตอรรถสองอย่างนี้เท่านั้น”

อรรถข้างต้นนี้กล่าวตามรากศัพท์ของ สิล ธาตุ ปรากฏในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุ-
มาลา หน้า ๒๑๘-๑๙) ว่า สมาธาน (ตั้งไว้ดี) และ อุปธารณ (เข้าไปทรงไว้)

อนึ่ง เนตติปกรณ (หน้า ๑๙๐) กล่าวถึงศีล ๕ ประเภท คือ

๑. ปกตศีล ศีลโดยปกติ คือ ศีลที่ประพฤติเป็นประจำโดยมิได้สมათาน
๒. สมათานศีล ศีลโดยการสมათาน คือ ศีลที่รับเอาจากพระภิกษุหรือสมათาน

หน้าพระพุทธรูป

๓. จิตตปสาทะ ศีลที่เกิดจากความเลื่อมใส
๔. สมณะ ศีลที่เกิดจากสมณะ
๕. วิปัสสนา ศีลที่เกิดจากวิปัสสนา]

การงดเว้นชื่อว่า ศีล

ความจริงแล้ววิรติเจตสิกไม่เกิดขึ้นพร้อมกันในวิปัสสนาจิต แต่วิปัสสนาจิต ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อทุจจริตและทราชีพทั้งหมด จึงหลีกเลี่ยงจากสิ่งเหล่านั้น โดยตทังคปหาน เหมือนในขณะเกิดมรรคจิตซึ่งรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ แม้จะไม่มีกรงดเว้นโดยรับเอาทุจจริตและทราชีพเป็นอารมณ์ก็จัดว่าหลีกเลี่ยงในขณะนั้น เพราะละบาปนั้นได้โดยสมุจเฉตปหาน

ในขณะที่นักปฏิบัติเกิดวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริเฉทญาณเป็นต้น กิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นบุคคล เป็นเรา ของเรา และยึดมั่นว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุปัจจัย หรือยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา ย่อมจะไม่เกิดขึ้นในรูปนามที่กำลังกำหนดรู้อยู่ ข้อนี้เป็นการละอารมณ์มานุสสัย คือ อานุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ที่ขาดสติกำหนดรู้ เมื่อเป็นดังนี้ ความดำริว่าเป็นบุคคล เป็นเรา ของเรา ที่เป็นปริยภูฐานกิเลส ก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีความดำริดังกล่าว การล่วงปาณาติบาตกรรมเป็นต้นด้วยความยึดติดในตัวตนที่เป็นวิติกมกกิเลสย่อมไม่เกิด

ขึ้น จะเห็นได้ว่าทุกขณะที่กำหนดรู้รูปนามเป็นการงดเว้นจากกิเลสตั้งแต่อนุสัย-กิเลสจนถึงวิติกมกิเลส ท่านจึงกล่าวว่า เวรมณิ สิลํ (การงดเว้นชื่อว่า ศีล)

เจตนาชื่อว่า ศีล

เจตนาที่เป็นความตั้งใจในการกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรม ย่อมเกิดขึ้นใน
ทุกๆ ขณะที่เจริญภาวนา เจตนาที่เกิดแก่คนทั่วไปผู้ไม่ได้สำรวมอินทรีย์มักจะ
สนับสนุนให้ทำอกุศล เมื่อเกิดในนักปฏิบัติที่มีศรัทธา จันทะ และวิริยะแก่กล้า
ย่อมจะสนับสนุนให้ตั้งใจเจริญภาวนา หากว่าศรัทธา จันทะ และวิริยะอ่อนกำลัง
เจตนา ก็พลอยอ่อนกำลังไปด้วย ดังนั้น เจตนาจึงทำให้กุศลธรรมตั้งมั่นและเป็น
ที่ตั้งของกุศลธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป

การสำรวมชื่อว่า ศีล

สังวร ๕ อย่างที่กล่าวไว้ในอินทรีย์สังวร ชื่อว่า สังวรศีล ผู้ที่เจริญวิปัสสนา
ย่อมปิดกั้นไม่ให้เกิดอกุศลด้วยสังวร ๕ ที่เกิดขึ้นอยู่เสมอในวิปัสสนาจิต ความ
สำรวมนี้โดยองค์ธรรมได้แก่ สติ ปัญญา ขันติ และวิริยะ

การไม่ล่วงละเมิดชื่อว่า ศีล

จิตที่ประกอบด้วยสติที่กำหนดรู้ตามความเป็นจริงย่อมจะไม่ระคนด้วย
โมหะเป็นต้น เพราะไม่เปิดโอกาสให้อกุศลเกิดขึ้น เช่น เจตนาในการทำปาณาติ-
บาตชื่อว่าล่วงละเมิดกรรมนั้น แต่จิตที่มีเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตย่อมชื่อว่า
ไม่ล่วงละเมิด ในกรณีเดียวกัน จิตที่ขาดสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมชื่อว่าล่วงละเมิด
กิเลส เพราะเปิดโอกาสให้เกิดกิเลสที่เป็นอนุสัย ปริยภูฐาน หรือวิติกมะ แต่จิต

ที่ประกอบด้วยสติชื่อว่าไม่ล่วงละเมิดกิเลส เพราะไม่เปิดโอกาสให้กิเลสเกิดขึ้น ดังนั้น การไม่ล่วงละเมิดซึ่งโดยองค์ธรรมได้แก่ วิปัสสนาจิต จึงชื่อว่า ศีล

ในบรรดาศีลทั้ง ๕ อย่างนี้ เจตนาและการสำรวมมีองค์ธรรมโดยตรง การละกิเลสเป็นการกำจัดกิเลสที่เกิดขึ้นแล้วและไม่เปิดโอกาสให้กิเลสใหม่เกิดขึ้น ส่วนการงดเว้นและการไม่ล่วงละเมิดโดยองค์ธรรมคือวิปัสสนาจิต ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

เวรมณฺวเสน อวิตฺกมวเสน เจตโส ปวตฺติสพฺภาวํ สนฺธาย วุตฺตา.^{๖๐}

“ข้อนี้กล่าวไว้โดยหมายถึงความดำเนินไปของจิต โดยเนื่องด้วยการงดเว้น และความไม่ล่วงละเมิด”

อย่างไรก็ตาม วิปัสสนาจิตดังกล่าวเป็นจิตอื่นที่ไม่ใช่เจตนาและสังวรซึ่งจัดเป็นศีลดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

นอกจากนี้ แม้การงดเว้นและการไม่ล่วงละเมิดจะเสมอกันโดยองค์ธรรม แต่มีลักษณะต่างกัน คือ การงดเว้นเป็นการหลีกเลี่ยงจากกิเลสที่เป็นอนุสัย ปริยภูฐาน และวิตกภะ ส่วนการไม่ล่วงละเมิดเป็นการไม่เปิดโอกาสให้กิเลสเกิดขึ้นในกระแสจิตของตน

ในข้อความจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนั้นคำว่า โย ตตฺถ สํวฺรฺภูโจ (สภาพที่สำรวมนี้ในวิปัสสนาจิตนั้นชื่อว่า อวิศีลสิกขา) เป็นต้น หมายความว่า การละการงดเว้น เจตนา และการไม่ล่วงละเมิด ทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นศีลที่เรียกว่า **สังวรศีล** สติที่ยึดเอารูปนามเป็นอารมณ์ไว้อย่างแนบแน่น ชื่อว่า **สติสังวร** ปัญญาที่หยั่งเห็นรูปนามอย่างแท้จริง ชื่อว่า **ญาณสังวร** อโหสเจตสิกที่ไม่ประทุษร้าย

อารมณ์ที่มาปรากฏ ชื่อว่า **ขันติสังวร** ความเพียรในการกำหนด ชื่อว่า **วิริย-
สังวร** สังวรเหล่านี้ย่อมปรากฏอย่างบริบูรณ์ในวิปัสสนาจิตที่กำหนดรู้เท่าทัน
สภาวะธรรม และชื่อว่า อริสัลลิกขา

อนึ่ง การกล่าวถึงปัญญา สติ และวิริยะว่าเป็นศีลในเรื่องนี้ เป็นการกล่าว
โดยปริยาย ความจริงปัญญานับเข้าในปัญญานันท์ สติและวิริยะนับเข้าในสมาธิ-
นันท์โดยตรง นอกจากนี้ ปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้นย่อมบริบูรณ์ในวิปัสสนา
เท่านั้น และปาติโมกขสังวรศีลพร้อมทั้งอาชีวปาริสุทธศีลย่อมบริบูรณ์ด้วยศีล ๔
อย่าง คือ การละ การงดเว้น เจตนา และการไม่ล่วงละเมิด เพราะกิเลสทั้งหมด
ที่เป็นอนุสัย ปริยฐาน และวิตกกัมมะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นด้วยการละเป็นต้น จึง
ไม่อาจล่วงละเมิดทางกายหรือวาจาได้

สังวรเหล่านี้ คือ สติ ปัญญา ขันติ และวิริยะ เป็นอินทรีย์สังวรศีลโดยตรง
ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ ย่อมทำให้ปัจจัยสันนิสสิต-
ศีล บริบูรณ์ เนื่องจากการพิจารณาตามพระพุทธดำรัสนั้นมีประโยชน์เพื่อปิดกั้น
ไม่ให้กิเลสเกิดขึ้น การพิจารณาดังกล่าวสามารถละกิเลสระดับปริยฐานและ
วิตกกัมมะ ไม่อาจละอนุสัยกิเลสได้ แต่วิปัสสนาญาณสามารถละอนุสัยกิเลสที่เนื่อง
ด้วยปัจจัยเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ ญาณสังวรจึงทำให้ปัจจัยสันนิสสิตศีลหมดจด
บริบูรณ์ได้

การเจริญภาวนาสำคัญกว่าการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย

บางคนสำคัญว่าการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัยสำคัญกว่าภาวนา จึงไม่ยอมรับคำอธิบายข้างต้น ความจริงการเจริญสมถภาวนาหรือวิปัสสนาภาวนามีคุณค่าประเสริฐว่าการพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย พระพุทธเจ้าตรัสถึงการเจริญภาวนาเพียงลัดนิ้วมือเดียวว่าประเสริฐกว่าการพิจารณาเช่นนั้น แม้ภิกษุเจริญภาวนาแต่ไม่ได้พิจารณาก็ไม่มีโทษ ดังพระพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกายว่า

อจฺจราสงฺฆาตมตฺตมปี เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เมตฺตาจิตฺตํ อาเสวติ
ภาเวติ มนสิกโรติ. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อริตฺตชฺฌาโน วิหริติ สตฺถุ-
สาสนกโร โอวาทปติกโร อโมฆํ ญฺญูปิณฺฑํ ญฺญชฺชติ. โก ปน วาทิ เย น
พหุสีกโรนฺติ.^{๖๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเสพคุ้นใส่ใจเจริญเมตตาจิตแม้เพียงชั่ว
ลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้ชื่อว่ากอปรด้วยฌานอยู่ เป็นผู้เชื่อฟังปฏิบัติตาม
คำสอนของศาสดา ย่อมบริโภคก้อนข้าวของชาวบ้านโดยไม่ไร้ค่า จะป่วย
กล่าวไปใยในภิกษุผู้เจริญเมตตาจิตนั้นให้มาก”

อจฺจราสงฺฆาตมตฺตมปี เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ,
เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหริติ, จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหริติ, ธมฺเมสุ
ธมฺมานุปสฺสี วิหริติ อาเสวติ ภาเวติ มนสิกโรติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ
อริตฺตชฺฌาโน วิหริติ สตฺถุสาสนกโร โอวาทปติกโร อโมฆํ ญฺญูปิณฺฑํ
ญฺญชฺชติ. โก ปน วาทิ เย น พหุสีกโรนฺติ.^{๖๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ ตามรู้

ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่ ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่ ตามรู้ในสภาวะธรรม
ว่าเป็นสภาวะธรรมอยู่ แม้เพียงลัดนิ้วมือเดียว มีความเพียร มีปัญญาหยั่ง
รู้ มีสติ ช่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุนี้ชื่อว่าอุปจกด้วยฌาน
อยู่ เป็นผู้เชื่อฟังปฏิบัติตามคำสอนของศาสดา ย่อมบริโศกก่อนเข้า
ของชาวบ้านโดยไม่ไร้ค่า จะป่วยกล่าวไปใยในภิกษุผู้เจริญสติปัญญา ๔
นั้นให้มาก”

ในพระสูตรแรกที่กล่าวถึงการเจริญเมตตาภาวนา พระบรมศาสดาทรง
หมายถึงเมตตาจิตของคนทั่วไปที่ยังไม่บรรลุความเป็นอุปปจารสมาธิหรืออัปนา-
สมาธิ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เมตตาย สพพบุพพุททาโค นาม เนว อปปนา น อุปจาโร, สุตตาน
หิตพณมตตเมว.^{๖๓}

“ขึ้นชื่อว่าส่วนเบื้องแรกทั้งหมดของเมตตา เป็นการแผ่ความ
ปรารถนาดีแก่เหล่าสัตว์เท่านั้น ยังไม่ใช่อุปปจาระหรืออัปนา”

พระสูตรดังกล่าวแสดงว่า ภิกษุใดเจริญเมตตาภาวนา สมถภาวนาอย่างใด
อย่างหนึ่ง หรือวิปัสสนามีกายานุสัสสนาเป็นต้นเพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนั้น
เป็นผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระบรมศาสดา นับว่าเป็นพระเสกชะโดยปริยาย การ
บริโศกก่อนเข้าของภิกษุนั้นมีประโยชน์แก่ชาวบ้าน เป็นการบริโศกอย่างคนไม่มี
หนี้ (อาถณยบริโศกะ) บริโศกโดยความเป็นทนาย (ทนายชชบริโศกะ) และ
บริโศกโดยความเป็นเจ้าของ (สามีบริโศกะ) ส่วนภิกษุผู้หมั่นเจริญภาวนาย่อม
จะมีผลานิสงส์มากแก่ตนและชาวบ้านโดยแท้ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ภุชชิตี จตฺตาริ ปริโคคา เถยฺยปริโคโค อิทฺทายชฺชสามิปริโคโค
 ๕ เปฯ ตตฺถ อิมสฺส ภิกฺขุโน อํ ฐฏฺฐปิณฺฑปริโคโค ทฺวํ ภาณนฺติ อโมโห
 โหติ. อจฺจราสํฆาตมตฺตมฺปิ เมตฺตัจจิตฺตํ อาเสวนฺโต ภิกฺขุ ฐฏฺฐปิณฺฑสฺส
 สามิโก หุตฺวา อนฺเณ หุตฺวา ทายาทิ หุตฺวา ปริภุชชิติปิสฺส อโมโห
 ฐฏฺฐปิณฺฑปริโคโค. อจฺจราสํฆาตมตฺตมฺปิ เมตฺตํ อาเสวนฺตสฺส ภิกฺขุโน
 ทินฺนทานํ มหตฺถิยํ โหติ มหปฺพลํ มหานิสฺสํ มหาชุตฺกํ มหาวิปฺฟารนฺติ-
 ปิสฺส อโมโห ฐฏฺฐปิณฺฑปริโคโค. เย ปน อิมํ เมตฺตัจจิตฺตํ พหุลํ อาเสวนฺติ
 ภาเวนฺติ ปุณฺณปุณฺณํ กโรนฺติ, เต อโมหํ ฐฏฺฐปิณฺฑํ ปริภุชชิตีติ เอตฺถ
 วตฺตพฺพเมว กิ. เอวฺรฺฐปา ทิ ภิกฺขุ ฐฏฺฐปิณฺฑสฺส สามิโน อนฺณา
 ทายาทา หุตฺวา ปริภุชชิตี.^{๖๔}

“คำว่า ภุชชิตี หมายความว่า การบริโภคมี ๔ อย่าง คือ การบริโภค
 อย่างขโมย การบริโภคโดยติดหนี้ การบริโภคโดยความเป็นทายาท
 และการบริโภคโดยความเป็นเจ้าของ ในบรรดาการบริโภคเหล่านั้น
 การบริโภคก่อนข้าวของชาวบ้านย่อมไม่ไร้ประโยชน์แก่ภิกษุนี้ด้วยเหตุสอง
 ประการ ภิกษุผู้เจริญเมตตาจิตแม้เพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียว ย่อมบริโภค
 เหมือนเป็นเจ้าของ ไม่มีหนี้ และเป็นทายาท ดังนั้น การบริโภคของ
 เธอจึงไม่เปล่าประโยชน์ และทานที่ถวายแด่ภิกษุผู้เจริญเมตตาจิตก็
 มีประโยชน์มาก มีผลานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองกว้างขวางมาก ดังนั้น
 การบริโภคของเธอจึงไม่เปล่าประโยชน์ จะป่วยกล่าวไปใยในภิกษุผู้เสพ
 คຸณเจริญเมตตาอยู่เนื่องนิตย์เล่า เพราะภิกษุเหล่านั้นย่อมบริโภคโดยเป็น
 เจ้าของก่อนข้าวแห่งชาวบ้าน เป็นผู้ไม่มีหนี้ และเป็นทายาท”

ภิกษุผู้เจริญเมตตาเพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียวในขณะที่บริโภค ชื่อว่าบริโภคโดย ไม่สุญเปล่า (อโมฆบริโภค) เพราะทำประโยชน์แก่ตนและผู้ถวายทาน การทำ ประโยชน์แก่ตน คือ การเจริญกุศลที่เนื่องด้วยเมตตาภาวนา และทำให้เป็นการ บริโภคอย่างเป็นเจ้าของในสิ่งที่ได้รับถวาย (สามิบริโภค) การบริโภคอย่างไม่มี หัน (อาณนฺยบริโภค) และการบริโภคโดยความเป็นทายาท (ทายชฺชบริโภค) ส่วนประโยชน์แก่ผู้ถวาย คือ ภิกษุผู้เจริญเมตตาจัดเป็นทักษิโณยบุคคลที่ ๘ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล

แม้ว่าท่านจะกล่าวถึงเมตตาภาวนาไว้อย่างเดียวในคัมภีร์อรรถกถา แต่ ข้อนี้ยังครอบคลุมถึงสมถภาวนาอื่น ฌานสมาบัติ และวิปัสสนาภาวนามีกายา- นุสสนาเป็นต้นอีกด้วย การที่ท่านมิได้กล่าวถึงภาวนาอื่นก็เพราะอยู่ในบริบท ของการกล่าวถึงเมตตาในเมตตาสูตรนั่นเอง

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ ปัจจัยสันนิสสิตศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยการเจริญ วิปัสสนาภาวนา

การตั้งอยู่ในศีลแล้วเจริญสมาธิและปัญญา

คฤหัสถ์ผู้รักาศีลเป็นเวลานาน หรือมิได้รักาศีลมาก่อน เมื่อมาเจริญ วิปัสสนาภาวนาก็จัดเป็นผู้มีศีลทั้ง ๔ อย่างหมดจดบริบูรณ์ด้วยวิปัสสนาจิต หนึ่ง การเพิ่มพูนสมาธิและปัญญาของนักปฏิบัตินั้นขึ้นอยู่กับศีลส่วนแรก(บุพพ- ภาคศีล) โดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย และศีลที่เกิดร่วมกัน (สหชาติศีล) โดย ความเป็นนิสสยปัจจัย

ศีลที่รักษามานานหรือศีลที่สมาทานก่อนจะปฏิบัติธรรม เรียกว่าเป็นอุป-
นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) เพราะเป็นที่อาศัยของสมาธิและปัญญา
ในวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ ส่วนศีลที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตและมรรคจิตเป็น
ที่อาศัยของสมาธิและปัญญาในจิตเหล่านั้น เรียกว่า สหชาตนิสสยปัจจัย (ปัจจัย
เป็นที่อาศัยซึ่งเกิดร่วมกัน)

นักปฏิบัติย่อมดำรงอยู่ในศีลที่เป็นสหชาตนิสสยปัจจัยในจิตตูปบาทที่ระลึก
รู้สภาวะธรรมเป็นครั้งแรก แล้วเจริญสมาธิและปัญญา แต่ในจิตตูปบาทที่ ๒
เป็นต้นไป ย่อมดำรงอยู่ในศีลที่เป็นอุปนิสสยปัจจัยและนิสสยปัจจัย แล้วเจริญ
สมาธิและปัญญาในวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ ดังข้อความในคัมภีร์มหา-
ภูิกาวา

ปติฏจายาติ ทูริธา ปติฏจา นิสสยุปนิสสยเภทโต. ตตฺถ อุปนิสสยุ-
ปติฏจา โลกียา, อิตธา โลกุตฺตธา อภินฺทิตฺวา คหณ. ภินฺทิตฺวา ปน คหณ
ยถา โลกียจิตตูปปาเทสุ สหชาตานิ ปุริมปจฺฉิมานนฺจ วเสน นิสสยุ-
นิสสยุปติฏจา สมฺภวติ, เอวํ โลกุตฺตเรสุ เหนฺจิมมคฺคผลสํสวเสน อุป-
นิสสยุปติฏจาปี สมฺภวติ. ปติฏจายาติ จ ปทสฺส ยथा อุปนิสสยุปติฏจา
อธิปฺเปตา, ตทา สทฺธํ อุปนิสสยาติอาทิสฺส วีย ปุริมกาลกิริยาวเสน อตฺถ
เวทิตพฺโพ. เตนนาห “ปุพฺพเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจิกมฺมํ อาชีโว
สุปริสุทฺโธ โหตฺติ. ยथा ปน นิสสยุปติฏจา อธิปฺเปตา, ตทา “จกฺขณฺจ
ปฏิจฺจาติอาทิสฺส วีย สมานกาลกิริยาวเสน อตฺถ เวทิตพฺโพ.”^{๒๔}

“ในคำว่า ปติฏจาย (ตั้งอยู่ในศีล) การตั้งอยู่มี ๒ อย่างโดยจำแนก

ตามนิสสยปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย ในการตั้งอยู่ทั้งสองนั้น เมื่อไม่กล่าวแยก [มรรคจิตเป็น ๔] ก็ถือว่าการตั้งอยู่โดยอุปนิสสยปัจจัยเป็นโลกียะ การตั้งอยู่อื่นเป็นโลกุตระ แต่เมื่อแยกพิจารณา[อย่างนั้น] แม้การตั้งอยู่โดยอุปนิสสยปัจจัยด้วยความเป็นมรรคศีลและผลศีลชั้นต่ำ ย่อมเกิดในโลกุตระศีลทั้งหลาย เหมือนการตั้งอยู่โดยนิสสยปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยด้วยอำนาจของศีล สมภาวิ และปัญญา ที่เกิดร่วมกัน และด้วยอำนาจของศีลที่เกิดก่อน และสมภาวิพร้อมทั้งปัญญาที่เกิดภายหลังในโลกียจิต”

อนึ่ง เมื่อบทว่า ปตัญญาเยหิ หมายถึง การตั้งอยู่โดยอุปนิสสยปัจจัย พึงทราบเนื้อความ[ของ ตฺวา ปัจจัย]โดยความเป็นบุพพกาลกิจรายังคำว่า สหุ อูปนิสสาย (อาศัยศรัทธาแล้ว) เป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ‘กายกรรม วจีกรรม และการเลี้ยงชีพของภิกษุ นั้นหมดจดดีแล้วก่อน’ แต่เมื่อหมายถึงการตั้งอยู่โดยนิสสยปัจจัย พึงทราบเนื้อความ[ของ ตฺวา ปัจจัย]โดยความเป็นสมานกาลกิจรายังคำว่า จกขุญจ ปฏิจจ (อาศัยจักขุประสาท)”

[ตามหลักภาษา ตฺวา ปัจจัยในคำว่า ปตัญญาเยหิ (ปติ บทหน้า + จา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย) ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. บุพพกาลกิจ รายิยาที่เกิเกิดขึ้นก่อนกิจภายหลัง ตามนัยนี้ ปตัญญาเยหิ แปลว่า “ตั้งอยู่แล้ว” เป็นการตั้งอยู่โดยอุปนิสสยปัจจัย

๒. สมานกาลกิจ รายิยาที่เสมอกับกิจภายหลัง ตามนัยนี้ ปตัญญาเยหิ แปลว่า “ตั้งอยู่” เป็นการตั้งอยู่โดยนิสสยปัจจัย

ด้วยเหตุนี้ คาถาแรกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงมีคำแปล ๒ นัย ดังนี้

สี่เล ปติญจาย นโร สพลโย จิตตํ ปณฺณณจ ภาวย
อาตาปี นิปโก ภิกขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ฐฏฺ."

“ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ตั้งอยู่ในศีลแล้ว
อบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้ (นัยแรก)”

“ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ตั้งอยู่ในศีลอบรม
จิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้ (นัยที่สอง)”]

ชาวพุทธควรรักษาศีลเสมอ

การกล่าวถึงความหมดจดแห่งศีลด้วยภาษานา ดังที่อธิบายมาแล้วนี้ มุ่งจะ
ปฏิเสธความเข้าใจผิดว่า บุคคลต้องรักษาศีลมาก่อนเป็นเวลานานจึงจะเจริญ
ภาวนาได้ ไม่อาจรักษาศีลในช่วงก่อนการเจริญภาวนา การอธิบายเช่นนี้มีประโยชน์
เพื่อไม่ให้คนทั่วไปขาดความสนใจในภาวนาที่ควรปฏิบัติ มิใช่กล่าวไว้โดยมิได้
เคารพในศีล ความจริงแล้วศีลเป็นข้อประพฤติอันประเสริฐ ในเหล่าสัตว์ที่ตก
อบายภูมิเสวยทุกข์เวทนาแสนสาหัสราว ๙๙ คนใน ๑๐๐ คนน่าจะตกนรกเพราะ
ผิดศีล ส่วนคนที่ไปเกิดในมนุษยภูมิหรือสวรรค์ ก็ไปเกิดด้วยอำนาจของศีลเป็น
จำนวนมาก น่าจะเกิน ๕๐ คนใน ๑๐๐ คน แม้ผู้ที่บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์
ก็มักรักษาศีลมาก่อนเป็นเวลานาน ผู้ที่บรรลุนิพพานได้เหมือนสันตติอำมาตย์มีเพียง
จำนวนน้อย

ด้วยเหตุนี้ ทุกคนจึงควรรักษาศีลให้เหมือนดังชีวิตของตน อย่าประมาท โดยคิดว่าจะรักษาในกาลภายหลัง เพราะผู้อยู่ด้วยความประมาทมิได้รักษาศีลอาจ เสียชีวิตกระทันหันแล้วไปเกิดในอบายภูมิได้ ผู้ที่ต้องการเจริญภาวนาเพื่อให้ บรรลุธรรมในชาตินี้ จึงต้องพยายามรักษาศีลมิให้ต่างพร้อย

ผู้ที่รักษาศีลโดยปกติแล้ว ก่อนจะเจริญภาวนาควรสมาทานเบญจศีลหรือ อาชีวะฐานมกศีลอีก เพื่อให้ศีลเป็นอุปการะต่อสมาธิและปัญญาในขณะที่ปฏิบัติ ธรรม อนึ่ง ผู้ที่เข้าปฏิบัติธรรมในหลักสูตรอบรมการเจริญวิปัสสนาตั้งแต่ ๗ วันเป็นต้นไป ควรตัดความกังวลในครอบครัว หน้าที่การงาน ฯลฯ แล้วรักษาศีล ๘ หรือศีล ๑๐ ตามสมควร

ศีลที่บุคคลสมาทานประพฤติดีแล้วย่อมจะก่อให้เกิดความรำเริงใจว่า ศีลของเราหมดจดดี และก่อให้เกิดความปราโมทย์ ความปิตินดี ความสงบกาย สงบใจ ความปลาบปลื้มโสมนัส ความตั้งมั่นแห่งจิต และญาณุตญาณ คือ ปัญญา ที่ยังเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ดังนี้เป็นต้น

จบ ปริจเณที่ ๑

ปริจเฉทที่ ๒

จิตตวิสุทธิ

จิตตวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งจิต แม้คำนี้จะกล่าวถึงจิตก็หมายถึงสมาธิที่เกิดร่วมกับจิต เพราะเมื่อสมถสมาธิหรือวิปัสสนาสมาธิมีกำลังแก่กล้า นีวรณ ๕ ที่รบกวนจิตย่อมไม่เกิดแทรกขึ้น จะมีเพียงสมาธิที่แน่วแน่อยู่ในสมถารมณ์ หรือวิปัสสนารมณ์เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง สมาธิดังกล่าวเป็นจิตตวิสุทธิอย่างแท้จริง จิตที่มีสมาธิเกิดร่วมนั้นย่อมจะหมดจดจากนิวรณ์ด้วยกำลังของสมาธิ

สมาธิ ๓ ประเภท

สมาธิที่เข้าถึงระดับจิตตวิสุทธิมี ๓ ประเภท คือ

๑. อุปจารสมาธิ สมาธิใกล้ฉาน, สมาธิใกล้จะแนบแน่น
๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่น
๓. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ

[สมาธิสองประการแรก คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ กล่าวไว้ตามสมถะยานิกผู้เจริญสมถะแล้วอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา สมาธิเหล่านี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ทวิโธ หิ สมาธิ อุปจารสมาธิ จ อัปปนาสมาธิ จ ทวิหากาเรหิ จิตฺตํ สมาธิ-
ยติ อุปจารภุมิยํ वा ปฏิลาภภุมิยํ. ตตฺถ อุปจารภุมิยํ นีวรณปฺปหาเนน จิตฺตํ

สมาหิต โหติ. ปฏิลาภภูมิยํ องคปาตุกาเวน.”

“โดยแท้จริงแล้ว สมาธิมี ๒ ประการ คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอาการ ๒ อย่างในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ หรือในฐานะที่บรรลุปัปปนาสมาธิ ในบรรดาสมาธิเหล่านั้น จิตย่อมตั้งมั่นด้วยการละนิวรณ์ในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ และตั้งมั่นด้วยความปรากฏแห่งองค์ฌานในฐานะที่บรรลุปัปปนาสมาธิ”

ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนาญาณิกผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรง พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แสดงสมาธิทั้ง ๓ ประเภทว่า

สุขํ กพฺภํ คณฺหนฺตํ ปรีปากํ คจฺจนฺตํ ติวริํ สมาธิํ ปรีปุเรติ ขณิกสมาธิํ
อุปจารสมาธิํ อปฺปนาสมาธิํนฺติ.”^๒

“ความสุขที่พัฒนาแก่กล้าขึ้นย่อมยังสมาธิ ๓ ให้บริบูรณ์ คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ”

แม้คัมภีร์ฎีกาของมูลปณณาสกักระบุถึงขณิกสมาธิที่เกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาเป็นหลักว่า

สมถํ อนุปฺปาเตควาติ อวธารณณ อุปจารสมาธิํ นินฺตเตติ, น ขณิกสมาธิํ. น ทิ ขณิกสมาธิํ วินา วิปัสสนา สมฺภวติ.”

“พระอรรถกถาจารย์ห้ามอุปจารสมาธิด้วยคำปฏิเสธว่า สมถํ อนุปปาเตควา (ไม่ยังสมถะให้เกิดขึ้น) แต่ไม่ห้ามขณิกสมาธิ เพราะวิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิ”]

อุปจารสมาธิเป็นกามาวจรสมาธิที่เกิดแก่ผู้เจริญสมถภาวนา ผู้ที่บรรลุ

ปฏิกาคณิมิตในขณะที่ปราศจากนิวรณ์ธรรมแล้ว หรือสามารถรับรู้พระพุทธานุภาพเป็นต้นได้อย่างชัดเจน หมายถึง สมาธิในกสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ อานาปานะ พรหมวิหาร ๔ และอารูปกรรมฐาน ๔ โดยตรง ทั้งหมายถึงอนุสสติ ๘ ปฏิกุศลสัญญา และธาตุวัตถถานโดยอ้อม เพราะกรรมฐาน ๑๐ อย่างเหล่านี้ทำให้บรรลุถึงสภาวะที่ปราศจากนิวรณ์ได้ แต่ไม่อาจทำให้บรรลุญาณได้ จึงจัดเป็นอุปจารสมาธิโดยอ้อม

อัปนาสมาธิเป็นสมาธิที่แนบแน่นอยู่ในกสิณารมณ์เป็นต้นที่กำลังเพ่งอยู่ หมายถึง สมาบัติ ๘ หรือ ๙ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปรูปฌาน ๔ ตามจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ และอรูปรูปฌาน ๔ ตามปัญจกนัย

ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดขึ้นชั่วขณะเมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมอยู่ ย่อมปรากฏขึ้นเมื่อจิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูปนามอย่างต่อเนื่องปราศจากนิวรณ์ ในขณะทีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่ำเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนากาวนา

จิตตวิสุทธิของสมถยานิกและวิปัสสนายานิก

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิ ชื่อว่า สมถยานิก คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพานด้วยสมถยาน สมาธิทั้งสองอย่างนั้นจึงเป็นจิตตวิสุทธิซึ่งเป็นที่อาศัยของสมถยานิก

ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่อาศัยสมาธิทั้งสองนั้น ชื่อว่า สุทธวิปัสสนายานิก คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพานด้วยวิปัสสนายานล้วนๆ บุคคลประเภทนี้มีขณิกสมาธิอย่างเดียวเป็นจิตตวิสุทธิ

ข้อความที่กล่าวมานี้สอดคล้องกับสารกว่า

จิตตวิสุทธิ นาม สอุปจารา อญฺจ สมาปตฺติโย.^๔

“สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ”

ในที่นี้ท่านมิได้กล่าวถึงขณิกสมาธิไว้ เพราะต้องการจะเน้นถึงการเจริญภาวนาของสมถยานิก หรือต้องการจะแสดงจิตตวิสุทธิที่บุคคลเจริญได้ก่อนจะเกิดวิปัสสนาญาณ อนึ่ง ขณิกสมาธิย่อมเกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตเท่านั้น ไม่เกิดขึ้นในเบื้องต้นของการปฏิบัติ แต่ที่นับรวมขณิกสมาธินี้ไว้ในอุปจารสมาธิ เพราะคล้ายกับอุปจารสมาธิซึ่งปราศจากนิวรณ์เช่นเดียวกัน เหมือนกรรมฐาน ๑๒ อย่างมีอนุสสติกรรมฐานเป็นต้นที่นับว่าเป็นอุปจารสมาธิเหมือนกัน ดังข้อความในอรรถกถาของมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

เสตานิ ทฺวาทสาปี อุปจารกมฺมญฺจานาเนว.^๕

“กรรมฐาน ๑๒ อย่างที่เหลือ ชื่อว่า กรรมฐานที่ก่อให้เกิดอุปจารสมาธินั้นเทียว”

เมื่อถือเอาความดังนี้ ข้อความในคัมภีร์ต่างๆ ย่อมสอดคล้องไม่ขัดแย้งกัน ดังสารจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภูิกาวา

สมโถว ยานํ สมถยานํ. ตํ เอตสฺส อตฺถิติ สมถยานิโก. ฉาเน ฉานฺญ-
ปจาเรว ปติญฺจาย วิปสฺสนํ อนุยฺยชฺชนตฺสเสตํ นามํ. สมถยานิกสฺส สมถ-
มุเจน วิปสฺสนาภินเวโส. วิปสฺสนายานิกสฺส ปน สมถํ อนิสฺสาयाติ อาห
สุทฺธวิปสฺสนายานิโกติ. สมถภาวนาย อมิสฺสิตวิปสฺสนายานวาติ อตฺโถ.^๖

“สมถะอย่างเดียวเป็นยาน ชื่อว่า สมถยาน สมถยานนั้นมีอยู่แก่

บุคคลใดบุคคลนั้นชื่อว่า สมถยานิก คำนี้สามารถใช้เรียกผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยตั้งอยู่ในฌานหรือสมาธิใกล้ฌาน การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะเป็นเบื้องต้นย่อมมีแก่สมถยานิก แต่วิปัสสนายานิกไม่ต้องอาศัยสมถะ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า สุทรวิปัสสนายานิก (ผู้มีเพียงวิปัสสนาเป็นยาน) หมายถึง ผู้มียานคือวิปัสสนาที่ไม่อาศัยสมถะ

ข้อความข้างต้นนี้แสดงว่า ผู้เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมาธิระดับอุปจาระหรืออัปปนา ชื่อว่า สมถยานิก ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาโดยมิได้อาศัยสมาธิทั้งสองนั้น ชื่อว่า สุทรวิปัสสนายานิก ดังคำว่า เทวทโต ทิวา น ภุตโต. ญฺโหล (เทวทต ไม่กินข้าวตอนกลางวัน แต่เขาเป็นคนอ้วน) คำนี้หมายความว่า การกินข้าวในเวลากลางคืนโดยปริยาย ดังนั้น สุทรวิปัสสนายานิกจึงอาศัยขณิกสมาธิเป็นหลักในการเจริญวิปัสสนา คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวถึงสมาธิประเภทนี้ว่า

สมถยานิกสุตฺตํ หิ อุปจารปฺปนาเกทํ สมมฺมํ อิตฺตสุตฺตํ ขณิกสมมฺมํ
อุกฺเขสฺมปิ วิโมกฺขมฺมุชฺตตฺยํ วินา น กทาจิปี โลกุตฺตราริคโม สมฺภวติ.
เตนาท สมมฺมิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยาโมติ.”

“โดยแท้จริงแล้ว การบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่สมถยานิก โดยปราศจากสมาธิที่จำแนกเป็นอุปจาระและอัปปนา การบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่วิปัสสนายานิก โดยปราศจากขณิกสมาธิ และการบรรลุโลกุตตรธรรมย่อมไม่มีแก่บุคคลทั้งสอง โดยปราศจากหนทางสู่วิโมกข์ ๓ (อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สมมฺมิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยาโม (อบรมสมาธิและ

วิปัสสนาปัญญาอยู่)”

อนึ่ง เพื่อให้เข้าใจเรื่องนี้อย่างชัดเจน จะนำข้อความจากคัมภีร์อรรถกถา มาอธิบายควบคู่กับคำอธิบายของพระภิกษุอาจารย์ กล่าวคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีคาถาเริ่มต้นว่า

สีเล ปตัญญาย นโร สปลญโย จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวํ

อาตาปี นิปโก ภิกขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺฐํ^๔

“ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ตั้งอยู่ในศีล

แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงถึงวิชญ์นี้ได้”

พระดำรัสว่า จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวํ (อบรมจิตและปัญญาอยู่) แสดงวิธี ปฏิบัติเพื่อถึงวิชญ์คือตัตถา คำว่า “จิต” ในที่นี้หมายถึง สมาธิ ส่วนคำว่า “ปัญญา” หมายถึงวิปัสสนาปัญญา ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวณฺติ สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวมาโน. จิตฺต-

สีเสน เหตุถ สมาธิ นิทฺทิจฺจ. ปญฺญานาเมน จ วิปสฺสนาติ.^๕

“บาทคาถาว่า จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวํ (อบรมจิตและปัญญาอยู่)

หมายความว่า อบรมสมาธิและวิปัสสนาอยู่ โดยแท้จริงแล้ว สมาธิแสดง

ไว้โดยมีจิตเป็นหลัก และวิปัสสนาปัญญาก็แสดงไว้โดยชื่อว่า ปัญญา”

ข้อนี้หมายความว่า ผู้เจริญสมาธิและวิปัสสนาย่อมจะถึงวิชญ์คือตัตถาได้ กล่าวคือ เป็นพระอรหันต์ผู้ปราศจากตัตถาโดยสิ้นเชิง

คำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถานี้ ท่านมิได้ระบุว่าบุคคลไหนควรเจริญสมาธิ ประเภทใด และเหตุใดจึงควรเจริญสมาธิและปัญญาควบคู่กันไป ดังนั้น คัมภีร์

ฎีกาจึงอธิบายโดยจำแนกเป็นสมถยานิกและสุทธวิปัสสนายานิก ดังที่ได้นำมาเสนอไว้แล้ว

นอกจากนี้ พระฎีกาจารย์ยังได้อธิบายเพิ่มเติมว่า สมถยานิกต้องเจริญอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจะบรรลุมรรคผลได้ ส่วนวิปัสสนายานิกต้องเจริญขณิกสมาธิเท่านั้นก็จะบรรลุธรรมได้ และบุคคลทั้งสองประเภทต้องเจริญอนุปัสสนา ๓ ที่เรียกว่า วิโมกขมุข (หนทางสู่วิโมกข์) จึงจะบรรลุธรรมได้ โดยประการดังนี้ นักปฏิบัติพึงเจริญสมาธิ ๓ อย่าง และอนุปัสสนา ๓ อย่างตามสมควร จึงจะบรรลุธรรมและทางขัฏ्ฐคือตัตถหาได้ ถ้าไม่เจริญสมาธิและวิปัสสนาดังที่กล่าวมานี้ก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลและทางขัฏ्ฐคือตัตถหาได้ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า สมาธิญฺเจว วิปสฺสนญฺจ ภาวยมาโน (อบรมสมาธิและวิปัสสนาอยู่)

วิธีเจริญมรรค ๒ ประการ

ตามข้อความในคัมภีร์มหาฎีกานี้แสดงว่า วิปัสสนายานิกไม่จำเป็นต้องเจริญอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เจริญเพียงขณิกสมาธิเท่านั้น และขณิกสมาธิก็สามารถทำให้เกิดจิตตวิสุทธิจนกระทั่งบรรลุมรรคผลได้ ขอนำสาธกจากอรรถกถาของมูลปัณณาสก์ ฐัมมทายาทสูตร มาแสดงไว้ในที่นี้

ภาวนานโยติ โกจิ สมถปฺพุพฺพคมฺ วิปสฺสนํ ภาวเตติ. โกจิ วิปสฺสนา-
ปฺพุพฺพคมฺ สมถํ. กถํ. อิเธกจฺโจ ปจฺมํ อุปปจารสมาธิ วา อปฺปนาสมาธิ วา
อุปปาเทติ. อयํ สมโถ. โส ตถจฺจ ตํสมฺปยุตฺเต จ ฐมฺเม อนิจฺจาทีหิ
วิปสฺสตี. อयํ วิปสฺสนา. อิติ ปจฺมํ สมโถ ปจฺจนา วิปสฺสนา. เตน วุจฺจติ

สมถปุพฺพกมฺ วิปัสสนํ ภาเวตฺติ. ตสฺส สมถปุพฺพกมฺ วิปัสสนํ
ภาวยโต มคฺโค สญฺชายติ.^{๑๐}

“คำว่า ภาวนานโย (วิธีเจริญภาวนา) หมายความว่า โยคิบางคน
เจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า บางคนเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนา
นำหน้า

ถามว่า : เจริญอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลบางคนในพระศาสนานี้ย่อมปฏิบัติให้เกิดอุปจารสมาธิ
หรืออัปปนาสมาธิก่อน สมาธิทั้งสองนี้ชื่อว่า สมถะ เขาย่อมกำหนดรู้
สมาธิหรือธรรม[คือจิตและเจตสิก]ที่เกิดพร้อมกับสมาธินั้นโดยสภาพ
ไม่เที่ยงเป็นต้นปัญญาที่กำหนดรู้ชื่อว่า วิปัสสนา เมื่อเขาเจริญอยู่ดังนี้
สมถะย่อมเกิดก่อน วิปัสสนาย่อมเกิดภายหลัง ดังนั้น ท่านจึงกล่าว
ว่า ‘เจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า’ เมื่อเขาเจริญวิปัสสนาโดยมี
สมถะนำหน้า มรรคย่อม เกิดขึ้น”

วิธีเจริญภาวนาที่กล่าวไว้ข้างต้นเป็นนัยแรกที่กำลังกล่าวถึงสมถยานิก ดังคัมภีร์
ฎีกาอธิบายว่า

ปจฺจโม สมถยานิกสฺส วเสน วุตฺโต.^{๑๑}

“นัยแรกกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสมถยานิก”

คำกล่าวที่ว่า “เขาย่อมกำหนดรู้สมาธิหรือธรรม[คือจิตและเจตสิก]ที่เกิด
พร้อมกับสมาธินั้นโดยสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น” แสดงวิธีการเจริญวิปัสสนาของ
สมถยานิกว่า เขาควรกำหนดรู้สมาธิหรือจิตเจตสิกมีปิตีเจตสิกเป็นต้นที่เกิดพร้อม
กับสมาธิ

แม้คำกล่าวว่า “โดยสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น” จะระบุถึงวิปัสสนาญาณตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไปโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ แต่วิปัสสนาญาณ ๒ อย่างแรก คือ นามรูปปริเฉทญาณ (ปัญญายังเห็นการจำแนกรูปและนาม) และ ปัจจัยปริคคหญาณ (ปัญญายังเห็นเหตุปัจจัยของรูปนาม) ก็ได้รับการกล่าวไว้โดยปริยาย แท้จริงแล้วญาณทั้งสองนี้มีได้เกิดก่อนจะเจริญสมถภาวนา แม้อนิจจานุปัสสนาเป็นต้นก็เกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากญาณข้างต้น หมายความว่า สมถยานิกได้เจริญสมถะแล้วกำหนดรู้รูปนามด้วยญาณทั้งสองนี้ ต่อจากนั้นจึงกำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า ปธานัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นๆ ที่ไม่เป็นประธาน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธานคืออนิจจานุปัสสนาเป็นต้น แต่เจตนาหมายรวมถึงญาณทั้งสองข้างต้นอีกด้วย เหมือนคำว่าราชา อาคจฺจติ (พระราชเสด็จมา) ซึ่งหมายถึงการเสด็จมาของพระราชและข้าราชการบริพารอื่นๆ ถ้าถือว่าอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นเกิดได้ก่อนวิปัสสนาญาณสองอย่างแรก ก็จะขัดแย้งกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและอื่นๆ^{๑๒} ที่ได้กล่าวถึงวิปัสสนาญาณเหล่านั้นเป็นลำดับแรก

ส่วนวิปัสสนายานิกมีวิธีปฏิบัติดังต่อไปนี้

อิธ ปเนกจฺโจ วุตฺตปฺปการํ สมถํ อนุปฺปาเตตฺวาว ปณฺจุปาทานกฺ-
ขนฺธเ อนิจฺจาทีหิ วิปสฺสติ. อโย วิปสฺสนา. ตสฺส วิปสฺสนาปาริวิริยา ตตฺถ
ชาตานิ ธมฺมานิ โวสคฺคคารมมณฺโฑ อุปฺปชฺชติ จิตฺตสฺส เอกกฺคตา. อโย
สมโธ. อิติ ปจฺมํ วิปสฺสนา, ปจฺจา สมโธ. เตน วุจฺจติ วิปสฺสนาปฺพพฺพคฺมํ
สมถํ ภาเวตฺติ. ตสฺส วิปสฺสนาปฺพพฺพคฺมํ สมถํ ภาวยฺโต มคฺโค สลฺยชยฺติ.

โส ตํ มคฺคํ อาเสวติ ภาเวติ พหุสีกโรติ. ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต
 ภาวยโต พหุสีกโรโต สโยชนานิ ปหิยนฺติ. อนุสยา พยนตี โหนฺติ.”

“ส่วนโยคีบางคนในพระศาสนานี้ได้เจริญสมณะตามประเภทที่กล่าว
 ไว้แล้ว ย่อมกำหนดรู้อุปาทานจันท์ ๕ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ปัญญา
 นี้ชื่อว่า วิปัสสนา เมื่อมีความบริบูรณ์แห่งวิปัสสนา สมานีที่ทำให้จิตมี
 อารมณ์เดียว [สัมมาสมาธิมรรค] ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะธรรม[คือ
 จิตและเจตสิก]ซึ่งเกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตนั้นละอารมณ์ภายนอกเสียได้
 สมานีนี้ชื่อว่า สมณะ โดยประการดังนี้ วิปัสสนาย่อมเกิดก่อน สมณะ
 ย่อมเกิดในภายหลัง ดังนั้น จึงกล่าวว่า ‘เจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำ
 หน้า’ เมื่อเขาเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิดขึ้น เขา
 ย่อมเสพเจริญอุบธรรมมรรคนั้น เมื่อเขาเสพเจริญอุบธรรมมรรคนั้นอยู่
 สังโยชน์ย่อมถูกละ อนุสัยย่อมหมดสิ้นไป”

พระภิกษุอาจารย์อธิบายไว้ในคัมภีร์ฎีกา^{๑๔}ว่า วิปัสสนายานิกมีได้เจริญสมณ-
 กรรมฐานจนได้บรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิมาก่อน แต่เริ่มเจริญชกนิ-
 สมาธิเป็นลำดับแรก และยังให้เกิดนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจยปริคคญาณ
 ซึ่งแสดงไว้โดยประธานัย แล้วจึงกำหนดรูปรนามโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ ตั้งแต่
 สัมมสนญาณเป็นต้นไป

นอกจากนี้ ท่านได้อธิบายเพิ่มเติมว่า เมื่อวิปัสสนาแก่กล้าแล้วสมณะคือ
 สมานีจึงเกิดขึ้นได้ วิปัสสนาที่แก่กล้า คือ ภูฐานคามินีวิปัสสนา ส่วนสมณะใน
 ที่นี้ คือมรรคสมาธิ แต่ในสมถปุพพังคมนัย (นัยที่มีสมณะเกิดก่อน) สมณะที่เกิด
 ก่อนและวิปัสสนาที่เกิดภายหลังเป็นโลกียธรรมเหมือนกัน ฉะนั้นใด แม้ในวิปัสสนา-

บุพพังคม নয় (นัยที่มีวิปัสสนาเกิดก่อน) วิปัสสนาที่เกิดก่อนและสมณะที่เกิดขึ้นในภายหลังก็ควรเป็นโลกยธรรมเหมือนกัน ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ สมณะในที่นี้จึงควรเป็นขณิกสมาธิที่ประกอบกับวิปัสสนาญาณ แม้คัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายก็กล่าวว่า

วิปัสสนํ บุพพํ ปุเรจาริกํ กตฺวา สมถํ ภาเวติ. ปกฺติยา วิปัสสนา-
ลาภี วิปัสสนาย จตฺวา สมาธิํ อุปปาเตตฺติ อตฺโถ.^{๑๔}

“ผู้นำเพ็ญเพียรกระทำวิปัสสนาให้เป็นเบื้องต้น คือทำให้เกิดขึ้นก่อน แล้วเจริญสมาธิ หมายความว่า ผู้บรรลุวิปัสสนาญาณโดยปกติจะดำรงอยู่ในวิปัสสนา แล้วจึงเกิดสมาธิ”

วิปัสสนาญาณ ๓ ระดับ

อนึ่ง วิปัสสนาญาณแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ญาณระดับสูง หมายถึง ฅักขณญาณเป็นต้นไป ขณิกสมาธิที่ประกอบด้วยญาณนี้เป็นสมาธิแก่กล้า ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๕}ว่า วย-
ลกขณฺฐปญฺญาเนกตฺต (ความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยลักษณะดับไป) และข้อความใน
คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๖}ที่แสดงเรื่องฅักขณญาณ

๒. ญาณระดับกลาง หมายถึง อุทยัพพยญาณ ขณิกสมาธิที่ประกอบด้วย
ญาณนี้เป็นสมาธิปานกลาง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๗}กล่าวถึงญาณนี้ว่า ตรุณ-
วิปัสสนา (วิปัสสนาญาณที่ยังไม่แก่กล้า) และกล่าวถึงผู้ถึงพร้อมด้วยญาณนี้ว่า
อารทฺหวิปัสสโก (ผู้ปรารภวิปัสสนา) ทั้งสอดคล้องกับพระบาลี^{๑๘}ที่กล่าวถึงองค์คุณ
ของนักปฏิบัติ (ปธานิงฺค) ๕ ประการในข้อสุดท้ายว่าเป็นผู้ตามเห็นความเกิด

ขึ้นและดับไป ความจริงแล้วญาณนี้เป็นวิปัสสนาญาณขั้นแรกในญาณที่แก้กล่าว
บริบูรณ์

๓. ญาณระดับต่ำ หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัยปริคคหญาณ
ขณิกสมาธิที่ประกอบด้วยญาณนี้เป็นสมาธิขั้นต่ำ อย่างไรก็ตาม นิรวรณ ๕ ย่อม
ไม่เกิดขึ้นในเวลาที่กำหนดรู้สภาวะธรรม ในขณะนั้นวิปัสสนาจิตจะหมดจดปราศ
จากนิรวรณ ญาณทั้งสองนี้จึงเกิดขึ้นยังเห็นสภาวะลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะ
ของรูปนามได้ แม้ขณิกสมาธิในญาณระดับนี้ก็มีกำลังเทียบเท่ากับอุปปจารสมาธิ
เช่นกัน มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจยังเห็นรูปนามตามความเป็นจริง สมาธินี้จึงจัดเป็น
จิตตวิสุทธิซึ่งเกื้อกูลแก่ญาณทั้งสองนั้น ดังข้อความว่า

โย ตตถ อวิกเขปภูโจ, อโย อธิจิตตสิกขา.^{๒๐}

“สภาพที่ไม่ขัดสลายในวิปัสสนาจิตที่ประกอบด้วยนามรูปปริจเฉท-
ญาณและปัจจัยปริคคหญาณนั้น ชื่อว่า อธิจิตตสิกขา”

ยํ นามรูปปริจเฉทาทิสฺส วิปัสสนาญาณํ สฺส ปฏิภาณภาวโต ทิปา-
โลเกเนว ตมสฺส เตน เตน วิปัสสนาญาณํ ตสฺส ตสฺส อนตฺตสฺส
ปหานํ. เสยฺยลิตํ. นามรูปวตฺถาเนน สกฺกายทิกฺขิยา ปจฺจยปริคฺคเห
น อเหตุวิสมเหตุทิกฺขิณํ ๗เปฯ โคตรภูนา สงฺขารนิมิตตคฺคาหสฺส ปหานํ.
เอตํ ตทฺทกปฺปหานํ นาม.^{๒๑}

“ในบรรดาวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละโทษ
นั้นๆ ย่อมมีด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกันเหมือน
การขจัดความมืดด้วยแสงประทีป กล่าวคือ การละสัkkายทิกฺขิด้วยการ

กำหนดรูปนาม การละปฏิฐิที่เห็นว่าไม่มีเหตุหรือเห็นว่าเหตุที่ไม่สมควร ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย ฯลฯ การละความยึดมั่นอารมณ์ที่เป็นสังขาร ธรรมด้วยโคตรภู ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ตังคปหาน (การละด้วยเหตุคือ วิปัสสนานั้นๆ)”

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตเหมือนฉนวนในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูปนามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดก่อนและลำดับจิตที่เกิดในภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิตั้งกล่าวต่างจากฉนวนในสมถภาวนาคือฉนวนในสมถภาวนารับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูปนาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้บ้าง ทั้งปรากฏความเป็นรูปนาม เมื่อฉนวนแก่กล้าขึ้นก็จะยังเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับเป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูิกาวา

ขณิกจิตฺเตกคฺคตาติ ขณมตฺตภูจิตฺติโก สมาธิ. โสปี หิ อารมฺมเณ
นิรุตฺตโรเอกกาเรน ปวตฺตมานโน ปฏิปทฺเขน อนภิกฺขโต อปฺปิโต วีย จิตฺตํ
นิจฺจลํ จเปติ.^{๒๒}

“คำว่า ขณิกจิตฺเตกคฺคตา (ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ) มีความหมายว่า สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิวรณที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่ยังลงแล้ว”

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายที่พระภิกษุจารย์สนับสนุนข้อความในคัมภีร์
อรรถกถาของมหาสติปัฏฐานสูตรที่กล่าวว่า วิปัสสนาจิตตั้งมั่นได้ด้วยขณิกสมาธิ
ในการเจริญอานาปานะว่า จิตตํ สมาทหโต (ผู้ตั้งจิตไว้มั่น)^{๓๓} โดยชี้ให้เห็นว่า
นอกจากสมาธิที่เป็นอุปจาระและอัปปนาแล้ว แม้วิปัสสนาขณิกสมาธิก็สามารถ
ตั้งจิตไว้มั่นได้เช่นกัน

คำว่า อารมมณฺเณ นินฺนตฺรํ เอกกาเรน ปวตฺตมานो (ดำเนินไปในอารมณฺ
ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง) แสดงว่า เมื่อขณิกสมาธิมีกำลังเทียบเท่าอุปจาร-
สมาธิ นีวรณฺ ๕ นั้นย่อมไม่เกิดขึ้น การกำหนดย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง
สม่ำเสมอ

คำว่า ปฏิปทฺเขน อนภิภูโต อปฺปิโต วีย จิตตํ นิจุลฺลํ จเปติ (ไม่ถูกนิวรณ
ที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่ยังลงแล้ว)
หมายความว่า ขณิกสมาธิที่เกิดพร้อมกับอุทยัพพญาณและภังคญาณเป็นต้น
ไป มีกำลังมากกว่าขณิกสมาธิในญาณต้นๆ โดยมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ
ในสมถภาวนา ขณิกสมาธินี้ไม่ถูกนิวรณรบกวน และสามารถให้จิตตั้งมั่นเหมือน
อัปปนาสมาธิ

สรุปความว่า วิปัสสนาญาณิกไม่เจริญอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ แต่
เริ่มเจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นรูปนามได้ทันที ต่อมาวิปัสสนา-
ญาณย่อมเกิดขึ้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไป
แล้ว สมาธิก็จะตั้งมั่นกว่าเดิม

ข้อความที่แสดงถึงสมถปุพฺพังคมนัยและวิปัสสนาปุพฺพังคมนัย ซึ่งพบใน
คัมภีร์อรรถกถาตั้งที่กล่าวมานี้ สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

รูป อนิจฺจโต อนุปฺสณฺณเจเน วิปสฺสนา. รูปํ ทุกฺขโต อนตฺตโต อนุ-
ปฺสณฺณเจเน วิปสฺสนา. ตตฺถ ชาตานิ ธมฺมานิ จ โวสคฺการมฺมณฺดา
จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิกฺเขโป สมฺมาธิ. อิติ ปจฺมํ วิปสฺสนา, ปจฺจา สมฺโถ.
เตเน วุจฺจติ วิปสฺสนาปุพฺพํ สมํ ภาเวตีติ.^{๒๔}

“ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเป็นสภาพหยั่งเห็นรูปว่าไม่เที่ยง เพราะเป็น
สภาพหยั่งเห็นรูปว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การละอารมณ์ภายนอก ความ
มีอารมณ์เดียวแห่งจิต ความไม่ซัดส่ายของธรรม[คือจิตและเจตสิก]ที่
เกิดในวิปัสสนาจิตนั้น ชื่อว่า สมภาติ โดยประการดังนี้ วิปัสสนาย่อมเกิด
ก่อน สมถะย่อมเกิด ในภายหลัง จึงกล่าวว่า ‘เจริญสมถะโดยมีวิปัสสนา
นำหน้า’”

นอกจากสมถปุพฺพังคมนัยและวิปัสสนาปุพฺพังคมนัยแล้ว ในคัมภีร์ปฏิ-
สัมภิตามรรค^{๒๕}ยังกล่าวถึงยุคนัทรนัย คือ นัยประกอบกันเป็นคู่ และธัมมุตฺตจ-
ปหานนัย คือ นัยละความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม นัยทั้งสองนี้นับเข้าในสมถปุพฺพ-
คมนัยและวิปัสสนาปุพฺพังคมนัยเช่นกัน ในคัมภีร์อรรถกถาจึงแสดงไว้เพียงสอง
นัยเท่านั้น

ยุคนัทรนัย แปลว่า “นัยประกอบกันเป็นคู่” หมายความว่า นักปฏิบัติผู้บรรลุ
ฌานได้เจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปตามลำดับฌาน โดยเข้าปฐมฌาน
แล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้ฌานจิต หลังจากนั้นจึงเข้าทุติยฌานแล้วกำหนดรู้
ฌานจิตอีก เขาเข้าฌานตามลำดับพร้อมกับเจริญวิปัสสนาเมื่อออกจากฌานนั้นๆ
จนกระทั่งบรรลุมรรค นัยนี้นับเข้าในสมถปุพฺพังคมนัย เพราะเจริญวิปัสสนาโดย
มีสมถะเป็นเบื้องหน้า

ัมมฤทธิจปหานนัย แปลตามศัพท์ว่า “นัยละความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม” หมายความว่า เมื่อวิปัสสนูปกิเลสคือโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นเกิดขึ้นในขณะ บรรลุลุขุทัยพยุภูฏานแก่สมถยานิกหรือวิปัสสนายานิก ขณะนั้นนักปฏิบัติอาจ สำคัญผิดว่าโอภาสเป็นต้นนั้นเป็นคุณธรรมพิเศษคือมรรคผล และสำคัญว่าตน นั้นได้บรรลุมรรคผลแล้ว ความสำคัญเช่นนี้เป็นความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรม เมื่อ เกิดความฟุ้งซ่านอย่างนี้ รูปนามที่เคยปรากฏชัดก็จะไม่ชัดเจน การกำหนดรู้ ย่อมขาดช่วงไม่ต่อเนื่อง ในขณะที่นักปฏิบัติไม่ควรใส่ใจต่อโอภาสเป็นต้น แต่ ควรกำหนดรู้รูปนามตามเดิม เมื่อกำหนดดังนี้ ความฟุ้งซ่านในสภาวะธรรมจะ อันตรธานไป รูปนามย่อมปรากฏชัดเจนเหมือนก่อน การกำหนดรู้จะตั้งมั่นอยู่ ในรูปนามที่เป็นอารมณ์ภายในเท่านั้น จากนั้นวิปัสสนาญาณย่อมแก่กล้าตาม ลำดับจนกระทั่งบรรลุมรรคญาณ นัยดังกล่าวนี้นับเข้าในสมถูปพังคมนัยและ วิปัสสนาอุปพังคมนัยทั้งสองอย่าง เพราะเนื่องด้วยสมถยานิกและวิปัสสนายานิก พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึงภาวนานัยไว้สองประการเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนายานิกจึงไม่จำเป็นต้องเจริญสมถภาวนาเพื่อให้เกิด จิตตวิสุทธิ แต่ควรเจริญวิปัสสนาได้ทันที และขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นเมื่อวิปัสสนา ญาณแก่กล้าก็เป็นจิตตวิสุทธิของบุคคลนั้น

เครื่องกันทางหลุดพ้น ๘ ประการ

โดยเหตุที่คัมภีร์นี้เน้นการเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก จึงจะแสดง ถึงเครื่องกันทางหลุดพ้น ๘ ประการ ซึ่งเกื้อกูลแก่ผู้ที่เจริญขณิกสมาธิที่ประกอบ กับวิปัสสนาญาณ เครื่องกันทางหลุดพ้นเหล่านั้น คือ

๑. กามฉันทะ (ความยินดีพอใจในกาม)
๒. พยาปาทะ (ความหงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ ปองร้าย)
๓. ถีนมิทธะ (ความง่วงซึมเซา)
๔. อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ)
๕. วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย)
๖. อวิชชา (ความไม่รู้)
๗. อรติ (ความไม่ยินดี[ในภาวนา])
๘. อกุศลธรรม

มีข้อความในอานาปานกถาของคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ตามลำดับ ดังนี้

กามฉันทะ

เนกขัมมํ อริยานํ นิยุยานํ. เตน จ เนกขัมเมเน อริยา นิยุยงฺติ.
กามจฺจนฺโท นิยุยานาวรณํ. เตน จ กามจฺจนฺเทน นิวุตฺตตา เนกขัมมํ
อริยานํ นิยุยานํ นปฺปชานาตํติ กามจฺจนฺโท นิยุยานาวรณํ.^{๒๖}

“วิปัสสนากุศลเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะ
พระอริยะย่อมหลุดพ้นด้วยวิปัสสนากุศลนั้น กามฉันทะเป็นเครื่องกั้น
ทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้วิปัสสนากุศลว่าเป็นทางหลุดพ้นของ
พระอริยะเนื่องจากถูกกามฉันทะนั้นปิดบังไว้ ดังนั้น กามฉันทะจึงเป็น
เครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

คำว่า เนกขัมม ใช้ในความหมายหลายอย่างตามโอกาส คือ การออกบวช
ปฐมฌาน พระนิพพาน วิปัสสนาญาณ และกุศลทั้งหมด ดังข้อความในคัมภีร์

อรรถกถาว่า

ปพพชชา ปมํ ฌานํ นิพพานญจ วิปัสสนา
สพเพปิ กุสลา ธมมา เนกขมมนติ ปวฺจเร.^{๒๗}

“การออกบวช ปฐมฌาน พระนิพพาน วิปัสสนาญาณ และกุศล
ธรรมทั้งหมด ท่านเรียกว่าเนกขัมมะ”

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนากุศล ตามที่ปรากฏอยู่ในเรื่องเกี่ยว
กับการเจริญวิปัสสนา

ผู้ที่มิได้กำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ ตามความเป็นจริง ย่อมไม่
เข้าใจว่าสิ่งนั้นเป็นเพียงรูปนาม ไม่เข้าใจว่ามีเหตุผลเชื่อมโยงกัน ทั้งไม่เข้าใจ
ว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน ความไม่เข้าใจดังกล่าวทำให้เกิด
ความปรารถนาพอใจต่ออารมณ์ที่กำลังประสบอยู่หรืออารมณ์อื่นที่คล้ายคลึงกัน
แต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนากำหนดรู้สภาวะธรรม ย่อมเข้าใจว่ามีเพียงรูปนาม มีเหตุผล
เชื่อมโยงกัน และเข้าใจว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่อัตถ์ตน ความเข้าใจ
ดังกล่าวทำให้หมดความปรารถนาพอใจต่ออารมณ์ที่กำลังประสบอยู่หรืออารมณ์
อื่นที่คล้ายคลึงกัน เพราะฉะนั้น วิปัสสนากุศลจึงเป็นทางหลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร
ของพระอริยะทั้งหลาย

ส่วนความพอใจในกามที่เรียกว่า กามฉันทะ เป็นเครื่องปิดกั้นวิปัสสนา-
กุศล กล่าวคือ ทุกคนต่างมีภาระหน้าที่ในการเลี้ยงชีพตน หรือเนื่องด้วยสามี
ภรรยา บุตรธิดา ญาติมิตร ศิษย์ อาจารย์ ฯลฯ กามฉันทะที่ต้องการความสุข
ย่อมนำให้บุคคลทำหน้าที่เหล่านั้น และชวนชวายนในกิจที่เกี่ยวกับภาระหน้าที่โดย
แสวงหาสิ่งที่ยังไม่มีหรือไม่ได้และรักษาสิ่งที่มีหรือที่ครอบครองอยู่ ดังนั้น ผู้คน

จึงไม่มีเวลาเพื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา แม้บางขณะคิดจะมาปฏิบัติธรรมก็มี อาจทำได้สมความตั้งใจ

นอกจากนี้ ผู้คนยังพอใจจะคิดอย่างอิสระ ปล่อยให้ความฟุ้งซ่านครอบงำ จิตโดยปราศจากการสำรวมจิตให้อยู่กับสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ทั้งพอใจ ในการทำหรือพูดตามใจตน บางขณะแม้คิดว่าต้องการปฏิบัติธรรมก็กังวลว่า ความสุขทางกายและใจที่กำลังประสบอยู่ในขณะนั้นจะต้องหมดไป จึงไม่อาจมา เจริญวิปัสสนาภาวนาได้ เมื่อมิได้เจริญวิปัสสนาก็ไม่เกิดวิปัสสนาญาณที่ยังเห็น ไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง บางคนก็ต้องการจะเสวยสุขในชาติหน้า พอใจการ ท่องเที่ยวอยู่ในวิภวสงสาร จึงมิได้เจริญวิปัสสนาเพื่อความหลุดพ้น จะเห็นได้ว่า การไม่พ้นจากวิภวภูมิสาเหตุมาจากกามฉันทะ กามฉันทะจึงเป็นเครื่องกั้นไม่ให้ เกิดวิปัสสนากุศล

แม้ในขณะเจริญวิปัสสนาภาวนา กามฉันทะก็ปิดกั้นวิปัสสนากุศลได้เช่นกัน กล่าวคือ บางขณะกามฉันทะอย่างหยาบที่ต้องการกามคุณก็ปรากฏขึ้นเช่นเดียวกับ เวลาที่มีได้ปฏิบัติธรรม บางขณะกามฉันทะอย่างละเอียดก็เกิดขึ้น โดยพอใจ การเจริญสติที่กำลังเป็นไปอย่างราบรื่นปราศจากความฟุ้งซ่านรบกวนจิต หรือ พอใจสภาวะธรรมที่ปรากฏอย่างชัดเจน ทำให้หวนคิดถึงสิ่งนั้นอยู่เสมอ ต้องการ บอกให้ผู้อื่นทราบ และปรารถนาให้บุคคลใกล้ชิดได้มาปฏิบัติธรรมด้วย หรือทำ ให้เกิดคาดหวังความก้าวหน้าต่อไปที่เป็นญาณชั้นสูงกว่าเดิม หรือมรรค ผล และ นิพพาน

ความจริงแล้วความปรารถนาพระนิพพานอาจเป็นฉันทะที่ประกอบกับ กุศลจิต หรือเป็นโลภะก็ได้ เพราะปุถุชนไม่อาจรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

โดยตรงได้ เพียงแต่รับรู้ด้วยการอนุมานเท่านั้น มีสาเหตุที่กล่าวถึงความปรารถนาข้างต้นเป็นโลหะดังต่อไปนี้

อนุตฺตเรสุ วิโมกฺเขสุ ปีหิ อุปฺภูจาเปติ.^{๒๘}

“บุคคลย่อมตั้งความปรารถนาไว้ในอรหัตตผลอันยอดเยี่ยม”

อนุสฺสุตติลหุํ ปน ปริกปฺปสิทฺธํ อรหตฺตํ อุทฺทิสฺส ปตฺถณํ จเปติ.^{๒๙}

“บุคคลย่อมตั้งความปรารถนาถึงอรหัตตผลที่สำเร็จด้วยการดำริ อันได้รับจากการสดับมา”

อนุสฺสวูปลทฺθε ปน อนุตฺตรวิโมกฺхе อุทฺทิสฺส ปีหิ อุปฺปาเทนโต ตตฺถ ปีหิ อุปฺภูจาเปตฺติ อตฺถโถ.^{๓๐}

“ความหมายก็คือ ผู้เกิดความปรารถนาถึงอรหัตตผลอันยอดเยี่ยม ซึ่งได้รับจากการสดับมา ชื่อว่า ย่อมตั้งความปรารถนาไว้ในอรหัตตผลนั้น”

จะเห็นได้ว่ากามฉันทะทำให้วิปัสสนาจิตสะดุดไม่ต่อเนื่อง บางคนเจริญวิปัสสนาจนมีสมาธิและปัญญาแก่กล้าพอสมควร เมื่อเกิดกามฉันทะเช่นนี้ก็จะมีเสื่อมจากสมาธิและปัญญานั้น ทั้งอาจเกิดความเสียใจตามมาอีกด้วย

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ในคัมภีร์ปฎิสัมภิทามรรคข้างต้นจึงกล่าวว่า “กามฉันทะเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้เห็นวิปัสสนากุศลว่าเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ” คำว่า “ไม่รู้เห็น” หมายถึง การไม่รู้เห็นด้วยภาวนาปัญญาที่เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน มิใช่หมายถึงการไม่รู้เห็นด้วยปัญญาจากการสดับ เพราะฉะนั้น กามฉันทะจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น ทั้งยังจัดเป็นนิวรณ์

อีกด้วย ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่

เกณฺฐเจณ นีวรณา. นียฺยานาวรรณฺเจณ นีวรณา.^{๓๑}

“ถามว่า : ชื่อว่า นีวรณ เพราะเป็นสภาพอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า นีวรณ เพราะเป็นสภาพกั้นทางหลุดพ้น”

ความโกรธ

อพฺยาปาโท อริยานํ นียฺยานํ. เตน จ อพฺยาปาเทน อริยา นียฺยนฺติ.
พฺยาปาโท นียฺยานาวรรณํ. เตน จ พฺยาปาเทน นินฺุตตฺตา อพฺยาปาทํ
อริยานํ นียฺยานํ นปฺปชานาตฺติ พฺยาปาโท นียฺยานาวรรณํ.^{๓๒}

“ความไม่โกรธเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะ
พระอริยะยอมหลุดพ้นด้วยความไม่โกรธนั้น ความโกรธเป็นเครื่องกั้น
ทางหลุดพ้นเพราะบุคคลย่อมไม่รู้เห็นความไม่โกรธว่าเป็นทางหลุดพ้น
ของพระอริยะ เนื่องจากถูกความโกรธนั้นปิดบังไว้ ดังนั้น ความโกรธ
จึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

ในขณะที่เจริญวิปัสสนา นักปฏิบัติอาจพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ หรือทุกข-
เวทนาที่รุนแรง หรือการปฏิบัติไม่ก้าวหน้า ขณะนั้นพึงขจัดความไม่พอใจแล้ว
เจริญวิปัสสนาต่อไป ความไม่โกรธนี้จึงเป็นทางหลุดพ้น

ความโกรธที่เกิดขึ้นจากบุคคลหรือเรื่องใดก็ตาม ทำให้นักปฏิบัติไม่อาจ
เจริญสติรับรู้สภาวะธรรมได้ ความโกรธจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น ด้วยเหตุ
ดังกล่าวนี้ ถ้าเกิดความไม่พอใจเมื่อหวนคิดถึงคนที่ไม่ชอบ คนที่เคยทะเลาะวิวาท

บาดหมางใจกัน หรือเมื่อพบกับทุกขเวทนาที่รุนแรง หรือเพราะเห็นและได้ยิน
 สิ่งรบกวนการปฏิบัติธรรม ก็ควรกำหนดให้รู้ความไม่พอใจนั้นจนกระทั่งหายไป
 ถ้านักปฏิบัติกำหนดรู้ครั้งเดียวแล้วยังไม่หาย ก็ควรกำหนดต่อไปจนกระทั่งความ
 ไม่พอใจหายไป

ถีนมิทระ

อาโลกสณฺหา อริยานํ นิยุยานํ. ตาย จ อาโลกสณฺหา อริยา
 นิยุยนฺติ. ถีนมิทํ นิยุยานาวรณํ. เตน จ ถีนมิทฺเทน นิวุตฺตตา อาโลก-
 สณฺหํ อริยานํ นิยุยานํ นปฺปชานาตีติ ถีนมิทํ นิยุยานาวรณํ.^{๓๓}

“การใส่ใจแสงสว่างเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะ
 พระอริยะย่อมหลุดพ้นด้วยการใส่ใจแสงสว่างนั้น ถีนมิทระเป็นเครื่อง
 กั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้เห็นการใส่ใจแสงสว่างว่าเป็นทาง
 หลุดพ้นของพระอริยะ เนื่องจากถูกถีนมิทระนั้นปิดบังไว้ ดังนั้น ถีน-
 มิทระจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

การใส่ใจแสงสว่าง คือ การกระทำไว้ในใจซึ่งแสงอาทิตย์ แสงจันทร์ หรือ
 แสงสว่างจากการเจริญอาโลกกสิณ เมื่อมีการใส่ใจดังนี้ ถีนมิทระที่เป็นความ
 ง่วงงุนย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้ การใส่ใจแสงสว่างจึงเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ

นอกจากนี้ การใส่ใจด้วยการกำหนดรูปนามให้ปรากฏชัด ก็จัดเป็นการ
 ใส่ใจแสงสว่างเช่นกัน เมื่อนักปฏิบัติเจริญสติกำหนดรู้อย่างชัดเจน ความง่วงหรือ
 ความเกียจคร้านย่อมไม่เกิดขึ้น บางคนปราศจากความง่วงจนกระทั่งสามารถ
 เจริญสติได้อย่างชัดเจนตลอดวันคืน

ความว่างเป็นเหตุให้สัพหงกและอยากนอนหลับ แม้ความเกียจคร้านซึ่ง
 ซึมที่ไม่มีความว่างก็จัดเป็นถีนมิทธะเช่นเดียวกัน ถีนมิทธะนี้เป็นเครื่องกั้นการ
 ใส่ใจแสงสว่าง นักปฏิบัติควรกำหนดรู้แสงสว่างไว้ในใจให้ชัดเจนแล้วละถีนมิทธะ

ความฟุ้งซ่าน

อวิกุเขโป อริยานํ นิยุยานํ. เตน จ อวิกุเขเปน อริยา นิยุยนติ.
 อุทฺธจํ นิยุยานาวรณํ. เตน จ อุทฺธจเจน นิวุตตดา อวิกุเขโป อริยานํ
 นิยุยานํ นปฺปชานาตํติ อุทฺธจํ นิยุยานาวรณํ.^{๓๔}

“ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะ
 พระอริยะย่อมหลุดพ้นด้วยความไม่ฟุ้งซ่านนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นเครื่อง
 กั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้เห็นความไม่ฟุ้งซ่านว่าเป็นทาง
 หลุดพ้นของพระอริยะ เนื่องจากถูกความฟุ้งซ่านนั้นปิดบังไว้ ดังนั้น
 ความฟุ้งซ่านจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

ความไม่ฟุ้งซ่านในที่นี้หมายถึง ขณิกสมาธิที่ตั้งมั่นในรูปนามซึ่งนักปฏิบัติ
 กำหนดรู้อยู่ในปัจจุบันขณะ เมื่อสมาธิมีกำลังมากขึ้น จิตที่กำหนดรู้ย่อมจะติดตาม
 รับรู้อารมณ์ได้อย่างรวดเร็ว เหมือนเมื่อวางของหนักไว้บนพื้นของหนักก็จะหยุด
 อยู่กับที่ ไม่เคลื่อนไหว หรือเหมือนการปักหมอกแหลมไว้บนพื้นเบาๆ หมอกแหลม
 จะปักติดพื้น หรือเหมือนการขวางดินเหนียวไปที่ผืน ดินเหนียวจะติดผืนแน่น
 นักปฏิบัติย่อมจะบรรลุมรรคผลได้ด้วยขณิกสมาธิที่ไม่ซัดส่าย ขณิกสมาธินี้จึง
 เป็นทางหลุดพ้นจากวิภวภูฏะของพระอริยะทั้งหลาย

ในบางขณะที่นักปฏิบัติเจริญวิปัสสนาอยู่ จิตอาจซัดส่ายฟุ้งซ่านออกจาก

สภาวะธรรมปัจจุบัน หวนคิดไปในอดีตหรืออนาคต ถ้าความฟุ้งซ่านมีกำลังน้อย จิตจะซัดส่ายน้อย ถ้าความฟุ้งซ่านมีกำลังมาก จิตก็ซัดส่ายมาก บางคราวความฟุ้งซ่านที่เกี่ยวกับการปฏิบัติก็อาจเกิดขึ้นได้บ้าง เช่น การพิจารณาวิปัสสนาปฏิบัติของตนว่าถูกต้องไหม จิตสามารถรับรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดหรือไม่ หรือควรกำหนดรู้อย่างไร เมื่อจิตซัดส่ายฟุ้งซ่านอย่างนี้ สมาริยอมไม่เกิดขึ้น แม้สมาธิที่เกิดขึ้นแล้วก็ไม่ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน ความฟุ้งซ่านจึงเป็นเครื่องปิดกั้นทางหลุดพ้นด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้ความฟุ้งซ่านให้ทันทั่วทั้งที่ จนกว่าจะหายไป แล้วมากำหนดรู้สภาวะธรรมตามเดิม

ความสงสัย

ธมฺมวตฺถุณํ อริยานํ นิยุยานํ. เตเน จ ธมฺมวตฺถุณเน อริยานิยุยเนติ. วิจิกิจฺจา นิยุยานาวรณํ. ตาย จ วิจิกิจฺจาย นิวุตฺตตา ธมฺมวตฺถุณํ อริยานํ นิยุยานํ นปฺปชานาตฺติ วิจิกิจฺจา นิยุยานาวรณํ.^{๓๔}

“ความเข้าใจธรรม[ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล]เป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะพระอริยะยอมหลุดพ้นด้วยความเข้าใจธรรมนั้น ความสงสัยเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลยอมไม่รู้เห็นความเข้าใจธรรมว่าเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ เนื่องจากถูกความสงสัยนั้นปิดบังไว้ ดังนั้น ความสงสัยจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

ความเข้าใจว่าธรรมเป็นกุศลหรืออกุศลเป็นเครื่องละอกุศลและเจริญกุศล จนกระทั่งพ้นจากวิภวภูมิจนถึงพระนิพพาน ความเข้าใจธรรมดังกล่าวจึงเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ ในกรณีตรงกันข้าม ความสงสัยที่เรียกว่าวิจิกิจจา

ว่าธรรมนี้เป็นกุศลหรืออกุศล เป็นเครื่องปิดกั้นความเข้าใจข้างต้น เพราะผู้ที่สงสัยอยู่ย่อมไม่อาจจะอกุศลและเจริญกุศลได้

ในเรื่องของวิปัสสนากรรมฐานนี้ ความเข้าใจดังกล่าวเป็นการรู้เห็นว่าเป็นวิปัสสนากุศลหรืออกุศลที่เกี่ยวเนื่องกับวิปัสสนาญาณ จัดเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เรื่องความเข้าใจในข้อนี้จะกล่าวไว้โดยพิสดารต่อไปในปริเฉทที่ ๓ และที่ ๔

ความจริงแล้วการกำหนดรู้รูปนามที่เป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่เกิดขึ้นจริง) และสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันที่สืบเนื่องมาจากอดีตและเพ็งดับไป) จัดเป็นวิปัสสนาอย่างแท้จริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว แม้ธรรมทั้งหมดที่เป็นอดีตอนาคต และธรรมภายนอกที่มีได้รู้เห็นโดยประจักษ์ ก็เป็นอันอนุมานรู้ได้เช่นเดียวกัน วิปัสสนาญาณที่ประจักษ์ด้วยตนเองและอนุมานรู้โดยปริยายนี้ชื่อว่าวิปัสสนากุศล ส่วนความคิดฟุ้งซ่านอื่นจากนี้ไม่ใช่วิปัสสนากุศล นักปฏิบัติที่เข้าใจเช่นนี้แล้วเจริญวิปัสสนาอย่างถูกต้อง ย่อมจะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลพ้นจากวัฏฏสงสารได้ นอกจากนี้ แม้การพิจารณาคุณธรรมอันได้แก่ศีล รุติ และสมถภาวนา ตามสมควร ก็เป็นความเข้าใจที่เกี่ยวเนื่องกับวิปัสสนาญาณเช่นกัน

ความสงสัยในการปฏิบัติธรรมว่า การกำหนดรู้เห็นรูปนามปัจจุบันเป็นกุศลหรือไม่นั้น เป็นอันตรายต่อการปฏิบัติธรรมเป็นอย่างยิ่ง และลงให้เชื่อว่าเป็นปัญญาที่พิจารณาอย่างสมดุลตามเหตุผลทั้งสองฝ่าย ดังอรรถกถาของคัมภีร์เนติปกรณ์กล่าวว่า

อุกยปภุขสนฺตีรณมุเขน วิจิกิจฺฉา วญฺเจติ.^{๓๖}

“ความสงสัยย่อมลวงโดยลักษณะที่พิจารณาทั้งสองฝ่ายเป็นหลัก”

ความสงสัยนี้ย่อมไม่เกิดแก่ผู้ที่ขาดความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติ บุคคลนั้นมักเชื่อฟังวิปัสสนาจารย์ผู้แนะนำและปฏิบัติตามโดยเคร่งครัด ถ้าไม่มีคนแนะนำเขาก็ไม่อาจปฏิบัติได้ ส่วนคนที่มีความรู้ดีแม้ไม่มีคนแนะนำก็ปฏิบัติเองได้ แต่อาจเกิดความสงสัยในบางขณะโดยพิจารณาสิ่งที่เคยศึกษา เหมือนผู้ไปสู่หนทางที่ไม่เคยไปก็อาจสับสนว่าทางใดถูก ในวันมิกสูตรจึงกล่าวถึงความสงสัยว่าเหมือนทางสองแพร่ง^{๓๗} ในพระสูตรนั้นพระพุทธองค์ตรัสเปรียบนักปฏิบัติเหมือนคนเดินทาง กล่าวคือ คนเดินทางที่มีทรัพย์ได้เดินทางมาถึงทางสองแพร่งแล้วตัดสินใจไม่ได้ว่าควรไปทางไหน ขณะนั้นโจรติดตามมาทันแล้วปล้นทรัพย์ทำร้ายเขา การที่นักปฏิบัติเกิดความสงสัยเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาแล้วไม่อาจกำหนดรู้สมาธรรมต่อไป ก็เหมือนกับการหยุดยืนอยู่ที่ทางสองแพร่ง การตกอยู่ในอำนาจของกิเลสแล้วไม่อาจหลุดพ้นจากวัฏฏะ เหมือนกับการที่คนเดินทางตกอยู่ในเงื้อมมือของโจร

ความสงสัยที่เป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้นมี ๘ ประการ คือ

๑. สงสัยในพระพุทธเจ้า
๒. สงสัยในพระธรรม
๓. สงสัยในพระอริยสงฆ์
๔. สงสัยในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา
๕. สงสัยในชั้นธอติต
๖. สงสัยในชั้นธอนาคต
๗. สงสัยในชั้นธอปัจจุบัน

๘. สงสัยในปฏิจาสมุปบาท

ในปัจจุบันนักปฏิบัติอาจสงสัยในวิปัสสนาจารย์ว่าสอนถูกต้องหรือไม่สงสัยในความถูกต้องของวิธีปฏิบัติ สงสัยในบุคคลผู้ปฏิบัติว่าประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติหรือไม่ และสงสัยในการปฏิบัติของตนว่าถูกต้องหรือไม่ ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติควรจัดความสงสัยในเรื่องเหล่านี้ แล้วตั้งใจเจริญวิปัสสนา จะทำให้บรรลุผลโดยเร็ว ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงกล่าวถึงศีลวิสุทธิเป็นต้นพร้อมด้วยหลักการเจริญวิปัสสนาโดยละเอียด ทั้งนี้เพื่อให้นักปฏิบัติเกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ปราศจากความสงสัยที่เป็นเครื่องปิดกั้นวิปัสสนา

นักปฏิบัติผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมอันมีการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การเหยียด การคู้ ฯลฯ ตามนัยที่จะกล่าวต่อไปในปริเฉทที่ ๕ ชื่อว่าเป็นผู้เจริญกุศลอย่างแท้จริง เพราะในขณะนั้นเขาเกิดปัญญาหยั่งเห็นรูปธรรมที่เป็นการเดินเป็นต้น ทั้งเกิดสภาวะธรรมอื่นๆ คือ สติที่กำหนดรู้อย่างต่อเนื่อง ศรัทธาที่เชื่อมั่นทำให้ใจผ่องใส ความไม่โลภ และความไม่โกรธ ดังนี้เป็นต้น ธรรมที่เป็นปัญญา สติ ศรัทธา อโลภะ และโทสะเป็นต้นนั้นเป็นกุศลธรรมที่ปราศจากโทษโดยแท้ จะเห็นได้ว่าการเจริญวิปัสสนาภาวนาย่อมก่อให้เกิดกุศลธรรมอย่างนี้ เหมือนกับการเจริญสมถภาวนาในการเพ่งกสิณว่า “ปฐวี ปฐวี” หรือ “ดินๆ” ย่อมก่อให้เกิดสมถกุศลในทุกขณะที่กำหนดรู้ปฐวีกสิณเป็นอารมณ์

ความไม่รู้

ญาณ อริยาน์ นิยานัน. เตน จ ญาณน อริยา นิยุณฺติ. อวิชชา
นิยานาวรณํ. ตาย จ อวิชชา ย นิวตฺตตา ญาณ อริยาน์ นิยานัน นป-

ปชานาตีติ อวิชา นิยยานาวรณ.^{๓๘}

“การหยั่งเห็นเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะพระอริยะย่อมหลุดพ้นด้วยการหยั่งเห็นนั้น ความไม่รู้เป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้การหยั่งเห็นว่าเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ เนื่องจากถูกความไม่รู้นั้นปิดบังไว้ ดังนั้น ความไม่รู้จึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

ในคัมภีร์มหาภูทิก^{๓๙} อธิบายว่า การหยั่งเห็นในเรื่องนี้ คือ นามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัยปริคคหญาณ ส่วนความไม่รู้ที่เรียกว่า อวิชา คือความเข้าใจผิดว่าเป็นตัวตน บุคคล เรา ของเรา หรือเป็นความเข้าใจผิดว่ามีพระเจ้าเนรมิตเหล่าสัตว์ อย่างไรก็ตาม การหยั่งเห็นอาจหมายถึงวิปัสสนาญาณทั้งหมดพร้อมทั้งมรรคญาณ และความไม่รู้ก็หมายถึงโมหะที่มีสภาวะตรงกันข้ามกับวิปัสสนาญาณทั้งหมด เพราะกล่าวอยู่ในเรื่องเดียวกับวิปัสสนา

ผู้ที่เจริญสติกำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะ ย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นเป็นเบื้องต้นว่ามีเพียงรูปธรรมเท่านั้นที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้ หรือเห็นว่านามธรรมที่รับรู้อารมณ์ได้เหมือนเงาที่ติดตามตัว ไม่มีตัวตน บุคคล เรา ของเรา ต่อมาจะหยั่งเห็นเหตุและผลของรูปนามว่า รูปนามเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างนี้ เมื่อมีเหตุปัจจัยเหล่านี้รูปนามจึงเกิดขึ้นได้ และมีผลที่เกิดจากเหตุปัจจัยเท่านั้น ไม่มีพระเจ้าผู้เนรมิตเหล่าสัตว์ จากนั้นนักปฏิบัติจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ว่า รูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน หลังจากนั้นจะหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนาม พร้อมทั้งสภาวะดับไปอย่างเดียวของรูปนาม ดังนั้นเป็นต้นปัญญาหยั่งเห็นคือวิปัสสนาญาณจึงเป็นทางหลุดพ้นจากวิภวของพระอริยะ

ทั้งหลาย

ผู้ที่ขาดสติมิได้กำหนดรูรูปรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมไม่รู้ชัดว่าทั้งหมดมีเพียงรูปนามเท่านั้นโดยปราศจากตัวตน ไม่รู้อารูปรูปนามเป็นผลที่เกิดจากเหตุปัจจัย ไม่รู้ใครลักษณะ ไม่รู้ความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนาม และไม่รู้อสภาวะดับไปอย่างเดียวของรูปนาม จึงสำคัญรูปนามว่าเป็นตัวตน บุคคล และเข้าใจผิดว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติโดยไม่มีเหตุปัจจัย หรือเกิดขึ้นจากการเนรมิตของพระเจ้า อีกทั้งสำคัญผิดว่ามีตัวตนเป็นของเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ซึ่งดำรงอยู่เสมอไม่เปลี่ยนแปลง ดังนั้น ความไม่รู้จึงเป็นเครื่องปิดกั้นทางหลุดพ้นจากวัฏฏะ

การหยั่งเห็น เป็นชื่อของญาณ หรือวิชา ส่วนการไม่หยั่งเห็น เป็นชื่อของโมหะ หรืออวิชา การไม่หยั่งเห็นคือความเห็นผิดจากสภาวะธรรมย่อมเกิดครอบงำผู้ที่มิได้ปฏิบัติธรรมอยู่เสมอ แม้ในขณะที่เริ่มปฏิบัติธรรม อวิชาก็มักเกิดขึ้นอยู่เสมอ ทำให้นักปฏิบัติรับรู้รูปร่างสัณฐานโดยไม่อาจรู้ชัดถึงสภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้ เช่น ในขณะที่พบเห็นรูปปารมณฺ์ มักรับรู้บัญญัติก่อนว่า “เราเห็น” หรือ “เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้” โดยมิได้รับรู้สภาวะเห็นหรือสักแต่สิ่งที่เห็นอยู่โดยไม่มีสัณฐาน การกล่าวว่าอวิชาคือการไม่หยั่งเห็น หมายถึง การไม่รู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง แต่อวิชามีสภาพรู้เห็นบัญญัติตามปกติ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า “อวิชามีหน้าที่ปกปิดสภาวะของอารมณ์ตามความเป็นจริง”^{๔๐}

ความไม่ยินดีในภาวนา

ปามุขฺห อริยานํ นิยุยานํ. เตน จ ปามุขฺเซน อริยา นิยุยนฺติ. อรติ นิยุยานาวรณํ. ตาย จ อรติยา นิวุตตฺตา ปามุขฺห อริยานํ นิยุยานํ นป-
ปชานาตีติ อรติ นิยุยานาวรณํ.^{๔๑}

“ความปราโมทย์เป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะ
พระอริยะย่อมหลุดพ้นด้วยความปราโมทย์นั้น ความไม่ยินดีในภาวนา
เป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้เห็นความปราโมทย์ว่า
เป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ เนื่องจากถูกความไม่ยินดีในภาวนานั้น
ปิดบังไว้ ดังนั้น ความไม่ยินดีในภาวนาจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

ในคัมภีร์มหาฎีกา^{๔๒}กล่าวว่า ความปราโมทย์เป็นเหตุเกิดของฌานข้อความ
นั้นกล่าวไว้ในโอกาสที่แสดงเรื่องสมถภาวนา แต่ความปราโมทย์ยังเป็นเหตุเกิด
ของปิตีเป็นต้นในวิปัสสนาภาวนาอีกด้วย ดังพระพุทธรวณะที่ตรัสถึงปิตี ปัสสัทธิ
สุข สมภาิ และยถาภูตญาณว่าเกิดจากความปราโมทย์^{๔๓} ในที่นี้จึงกล่าวถึงความ
ปราโมทย์ที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนาภาวนา

นักปฏิบัติผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมได้อย่างชัดเจนมักเกิดเพลิดเพลिनในการ
ปฏิบัติ ความเพลิดเพลินนี้ชื่อว่า ปราโมทย์ และเมื่อนักปฏิบัติเจริญวิปัสสนา
ต่อไปด้วยความปราโมทย์นี้ ย่อมหลุดพ้นจากวิภูฏสงสารได้ ความปราโมทย์จึง
เป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย

ความปราโมทย์ย่อมเกิดได้ง่ายแก่ผู้ที่มีสภาพไม่สุขุม และเกิดยากแก่ผู้ที่มี
สภาพสุขุม เหมือนเด็กที่ได้รับเหรียญสตางค์ก็พอใจ แต่ผู้ที่สุขุมมักเกิดความ

ปราโมทย์ได้เมื่อบรรลุอุทยัพพญาณเป็นต้นไป ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์
ธรรมบทว่า

ยโต ยโต สมมสติ

จนฺธานํ อุทยัพพ

ลภติ ปิติปาโมหชํ

อมตนตํ วิชานตํ.^{๔๔}

“เมื่อภิกษุยังเห็นความเกิดขึ้นและดับไปแห่งจันท์แล้ว ย่อมได้
ความปิติปราโมทย์ซึ่งเป็นสิ่งอมตะสำหรับท่านผู้รู้ทั้งหลาย”

ความปราโมทย์ดังกล่าวจะปรากฏชัดแก่ผู้ที่มีสติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้า
ตามข้อความที่จะกล่าวต่อไปในปริจเฉทที่ ๕ นักปฏิบัติจึงไม่จำเป็นต้องพยายาม
เพื่อให้เกิดปราโมทย์ อย่างไรก็ตาม ในบางขณะที่กำหนดได้ไม่ดีแล้วเกิดความ
เบื่อหน่าย พึงรำลึกถึงคุณของพระไตรรัตน์ ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนา ความ
หมดจดแห่งศีลตั้งแต่เริ่มมาปฏิบัติธรรมในสำนักกรรมฐาน และความประเสริฐ
แห่งวิปัสสนาซึ่งปราศจากกิเลสเจือปน ดังนั้นเป็นต้น หรือกำหนดความเบื่อหน่าย
จนกว่าจะหายไป แล้วก่อให้เกิดความปราโมทย์เพื่อขจัดความเบื่อหน่าย

ความเบื่อหน่ายในการเจริญวิปัสสนา ชื่อว่า ความไม่ยินดีในภาวนา มี
บุคคลมากมายไม่อาจปฏิบัติธรรมได้เพราะถูกความเบื่อหน่ายครอบงำ ผู้ที่
สามารถปฏิบัติธรรมเป็นเวลานานมีจำนวนน้อยมาก คนทั่วไปจึงเวียนตาย
เวียนเกิดอยู่อย่างนี้ ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์ธรรมบทว่า

อนธญโต อยํ โลโก

ตनुเกตุธ วิปสฺสติ

สกุณํ ชาลมุตฺโตว

อปโป สกฺกาย คจฺจนฺติ.^{๔๕}

“โลกนี้มีตมน น้อยคนจักเห็นแจ้ง น้อยคนจะไปสวรรค์ เหมือน

นกติดายนายพราน น้อยตัวจะหลุดรอดไปได้”

ในคัมภีร์อรรถกถา^{๕๖}อธิบายว่า คำว่า “น้อยคนจะไปสวรรค์” หมายความว่า น้อยคนจะไปสวรรค์และนิพพาน คำนี้จึงหมายถึงการบรรลุนิพพานอีกด้วย

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้น บางขณะอาจกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้ไม่ชัดเจน หรืออาจไม่บรรลุวิปัสสนาญาณระดับสูงกว่าเดิม ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในภาวนา เมื่อเกิดสภาวะดังกล่าว ความเพลิดเพลिनในภาวนาจะอันตรธานไป ส่งผลให้ไม่อาจปฏิบัติธรรมต่อไป เมื่อเป็นดังนี้เขาย่อมหลุดพ้นจากวิญญูสงสารไม่ได้ ความไม่ยินดีในภาวนาจึงเป็นเครื่องปิดกั้นทางหลุดพ้น

อกุศลธรรมทั้งปวง

สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา อริยานํ นิยุยานํ. เตหิ จ กุสเลหิ ธมฺเมหิ อริยา นิยุยฺหติ. สพฺเพปิ อกุสลา ธมฺมา นิยุยานาวรณํ. เตหิ จ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ นิวุตฺตตา. สพฺเพปิ กุสเล ธมฺเม อริยานํ นิยุยานํ นปฺปชานาดีติ. สพฺเพปิ อกุสลา ธมฺมา นิยุยานาวรณํ.^{๕๗}

“กุศลธรรมทั้งปวงเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย เพราะพระอริยะทั้งหลายย่อมหลุดพ้นด้วยกุศลธรรมนั้น อกุศลธรรมทั้งปวงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น เพราะบุคคลย่อมไม่รู้เห็นกุศลธรรมว่าเป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะ เนื่องจากถูกอกุศลธรรมนั้นปิดบังไว้ ดังนั้น อกุศลธรรมทั้งปวงจึงเป็นเครื่องกั้นทางหลุดพ้น”

กุศลธรรมทั้งหมดมีทาน ศีล ภาวนา และการชวนชวายเป็นต้น เป็นทางหลุดพ้นของพระอริยะทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่ากุศลธรรมที่ไม่ควรทำหาไม่ ทุกอย่าง

เป็นทางแห่งความหลุดพ้นทั้งสิ้นโดยคล้อยตามจิตที่ตั้งไว้ดีเพื่อความหลุดพ้น
ดังพระพุทธทวณะว่า

สมมา ปณิหิตํ จิตตํ เสยฺยโส นํ ตโต กรเ.^{๔๘}

“จิตที่ตั้งไว้ชอบย่อมทำสิ่งนั้นได้อย่างประเสริฐ”

โส วต ภิกขุ สมมา ปณิหิตาย ทิฏฐิยา สมมา ปณิหิตาย มคฺค-
ภาวนาย อวิชฺหํ เภจฺจติ, วิชฺหํ อุปฺปาเทสฺสติ, นิพฺพานํ สจฺฉนิกริสฺสตีติ
จฺานเมตํ วิชฺชตี”ติ.^{๔๙}

“ภิกษุนั้นจักทำลายอวิชชา จักยังวิชาให้เกิดขึ้น จักกระทำให้แจ้ง
พระนิพพาน ด้วยความเห็นที่ตั้งไว้ชอบ ด้วยการอบรมมรรคที่ตั้งไว้ชอบ
ข้อนั้นเป็นฐานะที่มีได้”

อย่างไรก็ตาม การเจริญวิปัสสนาเป็นกุศลชั้นสูงซึ่งเป็นทางหลุดพ้นอย่าง
แท้จริง นักปฏิบัติจึงควรเจริญวิปัสสนาอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ เพราะวิปัสสนา-
ภาวนาเป็นกุศลสูงสุดในบรรดาโลกียกุศล ซึ่งทำให้นักปฏิบัติรับพระนิพพานเป็น
อารมณ์ด้วยมรรคญาณในขณะที่วิปัสสนาแก่กล้าเต็มที่ ดังนั้น เมื่อเจริญวิปัสสนา
อยู่ นักปฏิบัติจึงไม่ควรใส่ใจต่อการเจริญกุศลอื่น ขอยกเรื่องพระอัสสชิที่ตถเถระ
มาเป็นตัวอย่างในที่นี้

ควรมุ่งประโยชน์ตนเป็นหลัก

ในเวลาที่พระผู้มีพระภาคใกล้เสด็จดับขันธปรินิพพาน มีภิกษุรูปหนึ่งดำริ
ว่า พระพุทธองค์จะปรินิพพานในอีกสี่เดือนข้างหน้า แต่สมณกิจของเรายังไม่
เสร็จสิ้น เราจะเพียรปฏิบัติธรรมให้บรรลุเป็นพระอรหันต์เมื่อพระองค์ยังทรง

พระชนม์อยู่ จึงได้เจริญสมณธรรมอันเป็นประโยชน์ตน มิได้เข้าร่วมประชุม
 ปรึษากิจต่างๆ กับภิกษุอื่น เหล่าภิกษุจึงเรียกท่านว่า พระอิตตทัตตะ แปลว่า
 พระผู้มุ่งแต่ประโยชน์ตน ขณะนั้นภิกษุผู้เป็นปุถุชนบางรูปไม่พอใจ จึงไปกราบ
 ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุรูปนั้นมิได้เลื่อมใสพระองค์ จึงไม่มาประชุมปรึษา
 กิจเกี่ยวกับการปรินิพพานของพระองค์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเรียกพระอิตต-
 ทัตตะมาตริสถาม เมื่อทรงทราบข้อความนั้นแล้วได้ตรัสอนุโมทนาสาธุการ แล้ว
 ทรงสั่งสอนเหล่าภิกษุ ดังข้อความในอรรถกถาธรรมบทว่า

สตฺถา ตสฺส สาธุการํ กตฺวา ภิกฺขเว ยสฺส มยิ สีนโห อตฺถิ. เตน
 อตฺตทตฺถเณ วีย ภวิตฺถุ ฏฺฐนฺติ. น ทิ ภิกฺขเว คนฺธาทีหิ ปุเชนฺตา มํ
 ปุเชนฺติ. ธมฺมานุธมฺมปฏฺธิปตฺติยา ปน มํ ปุเชนฺติ. ตสฺมา อญฺเณนปี อตฺต-
 ทตฺถเณ สทิสเณว ภวิตฺถุพฺพนฺติ.^{๕๐}

“พระบรมศาสดาทรงทำสาธุการแก่ภิกษุนั้นแล้วตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้ง
 หลาย ภิกษุใดมีความเลื่อมใสในตถาคต เธอควรเป็นเหมือนพระอิตต-
 ทัตตะ เพราะผู้บูชาด้วยของหอมเป็นต้นไม่เชื่อว่าบูชาตถาคต แต่ผู้
 บูชาด้วยการปฏิบัติธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรมเชื่อว่าย่อมบูชาตถาคต
 ดังนั้น แม้ภิกษุรูปอื่นก็ควรเป็นเหมือนกับพระอิตตทัตตะ”

ต่อจากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสคานี้ว่า

อตฺตทตฺถํ ปฺรตฺถเณ พหฺนปิ น หาปเย
 อตฺตทตฺถมภิลฺลเวย สทตฺถปสุโต สียา.^{๕๑}

“ไม่ควรเสียสละประโยชน์ตนโดยแลกกับประโยชน์อันมากมาย

ของคนอื่น เมื่อรู้จักประโยชน์ของตนแล้ว ก็ควรใส่ใจชวนขาย
ในประโยชน์ของตน”

ถ้าพูดตามวิถีทางของชาวโลก ผู้ที่หาเงินให้คนอื่นได้เป็นร้อยเป็นพัน แต่
ถ้าประโยชน์ตนเสียหายก็ไม่ควรหาเงินให้คนอื่น แม้ตามวิถีทางธรรมก็เช่นกัน ผู้
ที่อาจสอนให้คนอื่นบรรลุอรหัตผลได้ ก็ไม่ควรละประโยชน์ตนที่แม้เป็นเพียง
โศดาปัตติผล เพราะประโยชน์ของผู้อื่นทำให้ตนเป็นสุขไม่ได้ ดังนั้น จึงควรปฏิบัติ
ธรรมมุ่งประโยชน์ตนเป็นหลัก แม้ในบรรดาประโยชน์ตนที่มีหลายอย่าง ก็ควร
ละประโยชน์ที่ไม่สำคัญ มุ่งทำประโยชน์ที่สำคัญคือการบรรลุธรรมอันสูงสุด ดัง
คมภีร์อรรรถกถากล่าวว่า

อตุตทตถุ น หาเปติ ภิกขุณา นาม สัมมสฺส อุปฺปन्नํ เจติยปฺปฏิ-
สงฺขรณาทิกิจฺจ วา อุปฺขณายาทิวตฺตํ วา น หาเปตพฺพํ. อาภิสมจาริก-
วตฺตณฺหิ ปุเรนฺโตเยว อริยผลาทีนํ สจฺจิกโรติ. ตสฺมา อยมปิ อตุตทตฺโถ-
เยว. โย ปน อจฺจารทฺธวิปสฺสโก อชฺช วา สุเว วา ปฏฺเฐว ปตฺถยมาโน
วิจรติ. เตนฺน อุปฺขณายาทินิปี หาเปตฺวา อตุตฺตโน กิจฺจเมว กาทพฺพํ.^{๕๒}

“คำว่า อตุตทตถุ น หาเปติ มีความหมายว่า ธรรมดาภิขุไม่พึง
ทอดทิ้งกิจมีการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์เป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ หรือ
อุปฺขณายวัตรเป็นต้น เพราะผู้ที่บำเพ็ญอาภิสมจาริกวัตรย่อมกระทำ
ให้แจ้งอริยผลเป็นต้นได้ ดังนั้น แม้กิจข้างต้นก็ชื่อว่าประโยชน์ตน
โดยแท้ แต่ภิกษุใดปรารถนาวิปัสสนา ยิ่ง ย่อมเที่ยวไปปรารถนาการแทง
ตลอดในวันนี้หรือพรุ่งนี้ ภิกษุนั้นแม้ทอดทิ้งอุปฺขณายวัตรเป็นต้นก็พึง
กระทำกิจของตนเท่านั้น”

ความจริงแล้วภิกษุผู้เป็นสัทธิวิหาริกควรกระทำอุปัชฌายวัตรเป็นต้น ผู้ไม่กระทำจะต้องอาบัติทุกกฏเพราะทอดทิ้งวัตร (วัดตมทุกกฏ) ทั้งปาติโมกข-สังวรศีลก็ต่างพร้อย ทำให้เป็นอันตรายต่อสวรรค์และนิพพาน กระนั้นก็ตาม ภิกษุอาจเจริญวิปัสสนาโดยไม่กระทำอุปัชฌายวัตรด้วยการขออนุญาตพระอุปัชฌาย์ก่อน จะป่วยกล่าวไปใยในสังฆกัมมีการปฏิสังขรณ์เจดียเป็นต้น

ในเวลาที่พระพุทธองค์ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพานในสาลวโนทยาน-ของมัลลกษัตริย์ ณ กรุงกุสินารา เทวดาและพรหมจำนวนมากจากหิมันจักรวาล มาบูชาพระองค์ด้วยของหอมและดนตรี พระพุทธองค์ตรัสถึงการบูชาเหล่านั้นว่า

น โข อานนท เอตดาวตา ตถาคโต สกุกโต วา โหติ ครุกโต วา
มานิโต วา ปุชิตโต วา อปจิตโต วา. โย โข อานนท ภิกขุ วา ภิกขุณี วา
อุปาสโก วา อุปาสิกา ธมฺมานุธมฺมาปฏิปนฺโน วิหริติ สามิจิปปปฏิปนฺโน
อนุธมฺมจารี. โส ตถาคตํ สกุกโรติ ครุํ กโรติ มาเนติ ปุเชติ อปจียติ
ปรมา ย ปุชาย. ตสฺมาติหานนท ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺนา วิหริสฺสาม
สามิจิปปปฏิปนฺนา อนุธมฺมจาริโนติ. เอวณฺหิ โว อานนท สิกฺขิตพฺพ.^{๕๓}

“ดูกรอานนท ตถาคตไม่เชื่อว่าได้รับสักการะ เคารพนับถือ และบูชา
บวงสรวงด้วยเครื่องบูชามีประมาณเพียงนี้ แต่บุคคลใดผู้เป็นภิกษุ
ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกาเป็นผู้ปฏิบัติธรรมอันควรแก่โลกุตตรธรรม
ปฏิบัติชอบ ประพฤติตามธรรม บุคคลนั้นเชื่อว่าเป็นผู้สักการะ เคารพ
นับถือ และบูชาบวงสรวงตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง ดูกรอานนท
ดังนั้น พวกเธอพึงดำริว่าเราจักเป็นผู้ปฏิบัติธรรมอันควรแก่โลกุตตร-
ธรรม ปฏิบัติชอบ ประพฤติตามธรรม พวกเธอพึงสำเหนียกอย่างนี้”

ในคัมภีร์อรรถกถา^{๕๔}อธิบายเรื่องนี้ว่า แม้การสักการะบูชาพระผู้มีพระภาคด้วยของหอมเป็นต้นจะเป็นกุศลธรรมที่เป็นทางหลุดพ้น แต่การบำเพ็ญบารมีถึงสี่อสงไขยแสนมหากัปของพระองค์มีจุดมุ่งหมายเพื่อโปรดเวไนยสัตว์ให้บรรลุมรรคผล มิใช่เพื่อรับการสักการะบูชา ถ้าบุคคลพอใจด้วยการสักการะบูชาเช่นนั้นแล้วมิได้บำเพ็ญกุศลที่ทำให้บรรลุธรรมโดยตรงคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมจะบรรลุมรรคผลและหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ในชาติปัจจุบันไม่ได้

อนึ่ง การสักการะบูชาดังกล่าวไม่อาจดำรงพระศาสนาไว้ได้เพียงชั่วดื่มช้ำยาคุณครั้งเดียว แม้การสร้างวัดหรือเจดีย์สักพันหนึ่งก็เป็นกุศลแก่ผู้สร้างถวายเป็นมิใช่การบูชาที่ดำรงพระศาสนา แต่การบำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญาเป็นการปฏิบัติบูชาซึ่งเป็นประโยชน์แก่ผู้บูชาอย่างแท้จริง ทั้งอำนวยประโยชน์ให้พระศาสนา ดำรงมั่น ด้วยเหตุนี้ ปฏิบัติบูชาจึงเป็นการบูชาอันสูงสุด ดังข้อความในธัมมทนายาทสูตรว่า

ธมมทนายาทา เม ภิกขเว ภวถ. มา อามิสทนายาทา. อตติ เม ตุมฺहेสุ
อนุกมฺปา กินฺติ เม สาวกา ธมมทนายาทา ภเวยฺย. โน อามิสทนายาทา-
ติ.^{๕๕}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นธรรมทนายาทของเรา อย่าเป็น
อามิสทนายาท เรามีความกรุณาแก่เธอว่า ‘ไฉนหนอสาวกของเราพึงเป็น
ธรรมทนายาท ไม่เป็นอามิสทนายาท’”

ข้อความนี้หมายความว่า ปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ
เภสัช ที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลาย เป็นอามิสสิ่งของ ภิกษุผู้รับ

อามิสเหล่านั้นแล้วพอใจด้วยการบริโภคใช้สอย โดยไม่เพียรปฏิบัติธรรมเพื่อ
บรรลุมรรค ผล และนิพพาน ชื่อว่า อามิสทายาท คือ ผู้รับมรดกที่เป็นอามิสแม้
กุศลทั้งหมดที่กระทำด้วยมุ่งหวังความสุขในภพ ก็จัดเป็นอามิสเช่นกัน ภิกษุหรือ
ฆราวาสผู้พอใจกุศลนั้นก็ชื่อว่า อามิสทายาท โดยปริยาย บุคคลดังกล่าวได้ประสบ
กับพระศาสนาที่ยากจะพบได้แล้วรับเอาเพียงอามิส ย่อมไม่อาจพ้นจากทุกข์ใน
วัฏฏะได้ พระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นว่าพวกเขาต้องพบกับทุกข์ในวัฏฏะอันยาว
นาน จึงทรงสงสารเหล่าสัตว์ดังกล่าว เหมือนมารดาพบเห็นบุตรธิดาที่จะเผชิญ
กับความทุกข์อันใหญ่หลวงก็เกิดความกรุณาสงสาร ดังนั้น จึงทรงสั่งสอนไม่ให้
สาวกพอใจในอามิสเท่านั้น

แท้จริงแล้วโลกุตระธรรมคือ มรรค ผล และนิพพาน เป็นมรดกธรรมของ
พระพุทธองค์ แม้ข้อปฏิบัติที่ทำให้บรรลุธรรมเหล่านั้นได้แก่ ศีล สมาธิ และ
วิปัสสนา ก็จัดเป็นมรดกธรรมโดยปริยาย นอกจากนี้ กุศลทั้งหมดที่กระทำเพื่อ
การบรรลุนิพพานอันได้แก่ทาน ศีลเป็นต้น ก็ชื่อว่ามรดกธรรมโดยปริยาย เพราะ
เป็นเหตุแห่งการบรรลุธรรมในอนาคตชาติ ดังนั้น สาวกของพระบรมศาสดาจึง
ควรเพียรปฏิบัติเพื่อรับเอามรดกธรรมโดยตรงและโดยปริยาย อย่างไรก็ตาม
พระพุทธองค์ทรงประสงค์ให้รับมรดกโดยตรงที่เป็นมรรค ผล และนิพพาน
พร้อมทั้งศีล สมาธิ และวิปัสสนาที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรมในปัจจุบันชาติ ดังที่
พระองค์ทรงแนะนำพระโกฎิละไว้ (เรื่องพระโกฎิละจะกล่าวไว้ในปริจเฉทที่
๔) ชาวพุทธจึงควรมุ่งการบรรลุมรรคผลเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้เป็นจุดหมาย
ของชีวิต ดังพระพุทธวาทะในคัมภีร์ธรรมบทว่า

น สีสัพพตมตฺเตน	พาหุสจฺเจน วา ปน
อถ วา สมาธิทาเกน	วิวิตตสยเนน วา.
พฺสุตมึ เนกขมฺมสุํ	อปฺปฤชฺชนเสวิตํ
ภิกฺขุ วิสุตาสมาปาติ	อปฺปคฺโต อาสวกฺขยํ. ^{๕๖}

“ภิกษุเอ๋ย เพียงมีศีลาจารวัตร เพียงมีภูมิปริยัติคงแก่เรียน เพียง
พากเพียรปฏิบัติจนได้ฉาน เพียงอยู่ในสถานสงบสงัด ได้รับสุข
ของพระอนาคามีที่สามัญชนทั่วไปไม่ได้สัมผัส ถ้าขจัดกิเลสไม่ได้
หมด เธออย่าพึงนั่งนอนใจเลย”

พระพุทธดำรัสนี้ตรัสสอนเหล่าภิกษุผู้ทรงศีลเป็นต้น ในภิกษุเหล่านั้นบาง
รูปดำริว่าตนมีศีลหมดจด ไม่นานนักก็บรรลุอรหัตตผลได้ จึงนั่งนอนใจไม่เพียร
ปฏิบัติธรรม บางรูปดำริว่าตนถืออุตุตคฺบ้าง เป็นพหูสูตรบ้าง บรรลุสมาบัติ ๘ บ้าง
อยู่ในวัดป่าที่เงียบสงบบ้าง บางรูปบรรลุอนาคามีผลแล้วดำริว่าตนอาจบรรลุ
อรหัตตผลได้ไม่ยากแล้วนั่งนอนใจเสีย พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำว่าอย่านั่งนอน
ใจจนกว่าจะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

วิธีละความฟุ้งซ่าน ๕ ประการ

จะเห็นได้ว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นกิจอันประเสริฐ ผู้เจริญวิปัสสนา
ชื่อว่าผู้บูชาพระบรมศาสดาด้วยการบูชาสูงสุด ทั้งเป็นธรรมทายาทผู้รับมรดก-
ธรรมอันสูงสุด และเป็นผู้ประพฤติตามคำสั่งสอนอันสูงสุดของพระบรมศาสดา
ด้วยเหตุนี้ ในขณะที่เจริญวิปัสสนาจึงควรตั้งใจกำหนดจดจ่ออย่างต่อเนื่องไม่
ขาดช่วง ตั้งแต่ขณะเข้าอนจนกระทั่งหลับสนิท โดยไม่จำเป็นต้องไปเจริญกุศล

อื่น อย่างไรก็ตาม ในบางขณะก็อาจเจริญสมถภาวนาเพื่อละการวิตกเป็นต้นได้เช่นกัน

ในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีละความฟุ้งซ่าน ๕ ประการตามข้อความในคัมภีร์มูล-
ปัญญาสก์ วิตกกถณสูตร^{๕๗} โดยสังเขป คือ

๑. การใช้สมถะข่มความฟุ้งซ่าน
๒. การพิจารณาโทษของความฟุ้งซ่าน
๓. การหยุดกำหนดรู้ชั่วครา
๔. การกำหนดรู้ต้นเหตุของความฟุ้งซ่าน
๕. การกำหนดอย่างชัดเจน

พึงทราบความพิสดารดังต่อไปนี้

การใช้สมถะข่มความฟุ้งซ่าน

เมื่อความกำหนดพอใจเกิดขึ้นในบุรุษหรือสตรี พึงเจริญสุกภาวนา เมื่อความโกรธเกิดขึ้น พึงเจริญเมตตาภาวนา เมื่อความโลภในวัตถุสิ่งของเกิดขึ้น พึงพิจารณาว่าสิ่งเหล่านั้นไม่มีเจ้าของอย่างแท้จริง หรือพิจารณาว่าเป็นของที่ดำรงอยู่ชั่วขณะ แล้วพิจารณาว่าเป็นของไม่เที่ยง เมื่อเกิดโทสะก็พึงพิจารณาโดยความเป็นธาตุว่าไม่มีคนที่ควรโกรธ มีเพียงธาตุ ๔ ที่มาประชุมกันเป็นบุคคลเท่านั้น เมื่อเกิดโมหะที่เกิดพร้อมด้วยความฟุ้งซ่านหรือสงสัย พึงกำจัดโมหะนั้นด้วยการไต่ถามและพึงธรรมเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง เมื่อเกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็พึงกำจัดด้วยสมถภาวนาที่ตนชำนาญ ย่อมจะละกิเลสได้ทุกอย่าง

หากเจริญวิปัสสนาเป็นเวลานานแล้วเกิดความเห็นดีเห็นชอบทางกายและใจ ฟังเจริญสมณภาษาดังกล่าว ส่วนผู้ที่ไม่คุ้นเคยกับการเจริญสมณภาษาก็ฟังเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจน แม้ความเดือดร้อนใจที่เกิดแก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิดศีล ก็ฟังจะด้วยการปลงอาบัติเป็นต้น

อนึ่ง การพิจารณาเช่นนี้เหมาะกับผู้ที่มีการสดับ หรือผู้ที่เจริญสมณภาษาอย่างชำชองแล้ว

การพิจารณาโทษของความฟุ้งซ่าน

นักปฏิบัติพึงพิจารณาโทษของความฟุ้งซ่านว่า ถ้าความดำริในกามคุณเป็นต้นเพิ่มพูนขึ้นอาจทำให้ศีลวิบัติแล้วไปสู่อายภูมิ ขัดขวางความเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นสูง และเป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ไม่สามารถหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้ความจริงแล้วเหล่าสัตว์ชอบตามใจตนเอง จึงดูแลรักษาร่างกายนี้ให้สุขสบายเมื่อเป็นดั่งนี้ย่อมพบกับทุกข์นานัปการในสังสารวัฏ มีคาถาบทหนึ่งที่โบราณจารย์ประพันธ์ว่า

นาห์ ทาโส ภัญญี ดุยกั

นาห์ โปเสมิ ทานิ ตั

ตฺวเมว โปเสนโต ทุกขั

ปตฺโต วญฺเญ อนปฺปกั.

“เรามีไข้ทาสหรือคนงานของเจ้า (ร่างกาย) เราจะไม่เลี้ยงดูเจ้าอีก

ในกาลนี้ เราได้รับทุกข์มากมายในวัฏฏะเพราะเลี้ยงดูเจ้าโดยแท้”

[คาถานี้เป็นบทประพันธ์ของโบราณจารย์ชาวพม่าซึ่งแต่งร้อยแก้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นร้อยกรอง มีข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

สเจ ปน กติปาหิ เกสขุ กโรนตสสปี น วูปสมมติ. นาหิ ทาโส, น
ภฏโก. ตังเยว หิ โปเสนโต อนมตคเค สัสตารวญเฑ ทุกขัง ปคโตติ อตตถาว
ครหิตวา สมณธมโม กาทพโพติ.^{๕๘}

“อนึ่ง เมื่อภิกษุฉันยาสองสามวันแล้วโรคไม่ระงับไป เธอจึงตำหนิร่างกาย
ว่า ‘เราไม่ใช่ทาสหรือคนงาน[ของเจ้า] เราได้รับทุกขในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏ
เบื้องต้น เพราะเลี้ยงดูเจ้าโดยแท้’ แล้วเจริญสมณธรรม”]

การหยุดกำหนดรู้ชั่วครา

ในบางขณะความฟุ้งซ่านอาจเกิดขึ้นอยู่เสมอในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
ในขณะนั้นนักปฏิบัติไม่พึงใส่ใจอารมณ์ดังกล่าว ทั้งควรหยุดเจริญสติกำหนดรู้
ความฟุ้งซ่านนั้น การหยุดพิจารณาชั่วครานี้จะอำนวยความสะดวกแก่นักปฏิบัติ
ที่มีความปรารถนาความก้าวหน้าหรือมีความเพียรในการปฏิบัติมากจนเกินไป
โดยเฉพาะผู้ที่บรรลุสังขารูปกขาญาณแล้วไม่บรรลุมรรคญาณอาจเกิดสภาวะ
อย่างนี้ จึงควรหยุดเจริญวิปัสสนาสองชั่วโม่ง สามชั่วโม่ง ครึ่งวัน หรือหนึ่งวัน
แล้วสนทนาปราศรัยตามปกติ หรือไปไหว้พระเจดีย์ หรืออาบน้ำ ชักผ้า หรือ
นอนหลับตามสบาย ดังนี้ เป็นต้น ต่อมาจึงเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน
ดังข้อความในพระบาลีว่า

เตน ภิกขเว ภิกขุนา อสสติมมณสิกาโร อาปชชิตพโพ.^{๕๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นพึงถึงการไม่ระลึกและไม่ใส่ใจ”

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถา^{๖๐} กล่าวว่า ถ้าความฟุ้งซ่านยังไม่หายไปด้วยการ
ไม่ใส่ใจปฏิบัติอย่างนี้ ก็ควรสาธยายคัมภีร์ อ่านคัมภีร์ หรือตรวจดูสิ่งของว่าสิ่ง

นี้เป็นกล่องไม้ขีด นี่เป็นไม้ขีด นี่เป็นส้ว นี่เป็นมิด นี่เป็นกรรไกรตัดเล็บ นี่เป็นเข็ม นี่เป็นด้ายเป็นต้น หรือควรทำงานมีการสร้างกุฏิกกรรมฐานเป็นต้นตามนัยที่โบราณจารย์กล่าวไว้

การกำหนดรู้ต้นเหตุของความฟุ้งซ่าน

ในบางขณะนักปฏิบัติพึงพิจารณาหาต้นเหตุของความฟุ้งซ่าน ความจริงแล้วก่อนที่ความฟุ้งซ่านจะเกิดขึ้นมักมีจิตที่ต้องการจะคิดเรื่องราวต่างๆ เกิดขึ้นก่อน ถ้านักปฏิบัติกำหนดจิตที่อยากจะคิดได้ทันทั่วทั้งที่ ความคิดก็จะไม่เกิดขึ้น หรือถ้าความคิดเกิดขึ้นแล้ว นักปฏิบัติกำหนดรู้แล้วความคิดนั้นไม่หายไปเพราะจิตที่อยากจะคิดมีกำลังมาก ก็พึงกำหนดจิตที่อยากจะคิดดังกล่าว

การกำหนดอย่างจดจ่อ

วิธีนี้เป็นการปฏิบัติตามปกติ แต่เพิ่มการจดจ่อให้มากขึ้นกว่าเดิม ดังข้อความในพระบาลีว่า

เตน ภิกขเว ภิกขุณา ทนฺเตภิ ทนฺตมาธาย ชิวฺหาย ตาลุํ อาหจจ
เจตสา จิตฺตํ อภินิคุณฺหนิตพฺพํ.”๖

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นพึงใช้พันขบพัน ใช้ลิ้นดุนเพดาน ใช้
จิตข่มจิต”

วิธีนี้เหมาะแก่ผู้ที่มีการสตับน้อยและเจริญวิปัสสนาชั่วขณะ โดยมีเวลาปฏิบัติไม่กี่วันหรือไม่กี่เดือน อนึ่ง วิธีนี้เรียกว่า อับปณิธายภาวนา คือ ภาวนาที่ไม่ตั้งจิตไว้ในอารมณ์อื่น ส่วนที่กล่าวมาแล้ววิธีนี้จะเรียกว่า ปณิธายภาวนา คือ

ภาวนาที่ตั้งจิตไว้ในอารมณ์อื่น เป็นวิธีที่เหมาะสมแก่ผู้ที่มีการสตั้มมากและได้เจริญวิปัสสนาเป็นแรมเดือนแรมปี วิธีทั้งสองนี้พบในคัมภีร์สังยุตตนิกาย^๒

นอกจากนี้ ในอรรถกถาของสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น^๓ กล่าวถึงการพิจารณาเพื่อละนิวรณ์และการพิจารณาเพื่อเพิ่มพูนโพชฌงค์เป็นต้น ส่วนใหญ่การพิจารณาเหล่านั้นนับเข้าในปณิธยาภาวนาแล้ว จึงไม่ขอกล่าวไว้ในที่นี้อีก

ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่อง เมื่อเกิดความฟุ้งซ่านขึ้นพึงกำหนดรู้เท่าทันสภาวะฟุ้งซ่านเป็นหลัก แต่ถ้าไม่อาจหยุดยั้งความคิดฟุ้งซ่านได้ก็พึงเจริญสมถภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่งตามสมควร ส่วนผู้ที่มีการสตั้มน้อยควรขอรับคำแนะนำจากพระวิปัสสนาจารย์ ท่านจะชี้แนะตามความเหมาะสมเป็นรายบุคคลไป

อุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ

พระสารีบุตรกล่าวถึงอุปสรรคของสมาธิและวิธีกำจัดไว้ ๖ ประการ คือ

๑. การคำนึงถึงอดีต
๒. การคาดหวังอนาคต
๓. ความหดหู่
๔. ความพยายามยิ่ง
๕. ความปรารถนายิ่ง
๖. ความท้อถอย

ข้อความข้างต้นมีความพิสดารดังต่อไปนี้

การคำนึงถึงอดีต

อดีตานุชาวน จิตตํ วิกุเขปานุปตติ. ตํ วิวชชิตฺวา เอกกฺขานเณ สมา-
ททติ. เอวมปิ จิตตํ น วิกุเขเป คจฺฉติ.^{๖๔}

“จิตที่คำนึงถึงอดีตย่อมตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน ภิกษุย่อมหลีกเลี่ยง
อดีตอารมณ์นั้นแล้วย่อมตั้งจิตไว้ในปัจจุบันอารมณ์อย่างเดียว เมื่อตั้ง
จิตไว้อย่างนี้ จิตย่อมไม่ถึงความซัดส่าย”

สิ่งที่เคยเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกคิดมาก่อน ชื่อว่า อดีต-
อารมณ์ จิตที่คำนึงถึงอารมณ์ที่เคยรับรู้มานั้นย่อมตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน เช่น ขณะ
เจริญวิปัสสนาภาวนา นักปฏิบัติอาจหวนนึกถึงสิ่งที่เคยเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส
สัมผัส หรือนึกย้อนไปถึงวันก่อน เดือนก่อน หรือปีก่อน หรือว่าหวนนึกถึงการ
ปฏิบัติที่ดีหรือไม่ดีในช่วงเวลาที่ปฏิบัติธรรมอยู่ หรือว่าหวนนึกถึงสิ่งที่ตนลืม
กำหนดรู้เท่าทัน แล้วพิจารณาว่าอารมณ์ดังกล่าวเป็นรูปหรือนาม ปรากฏชัดหรือไม่
ปรากฏชัด ดังนั้นเป็นต้น เพราะฉะนั้น นักปฏิบัติควรกำหนดรู้อดีตอารมณ์ที่เกิด
ขึ้นทุก ๆ ขณะที่เราตัว แล้วตั้งจิตไว้ในปัจจุบันอารมณ์ คือ กำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์
ที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะ เมื่อเป็นดังนี้ จิตย่อมดำรงมั่นไม่ซัดส่าย (โดยเหตุ
ที่อยู่ในเรื่องราวด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังนั้น คำว่า เอกกฺขานเณ จึง
หมายถึงปัจจุบันอารมณ์ ถ้าเกี่ยวกับการเจริญสมถภาวนา คำนี้หมายถึงอารมณ์
ของสมถกรรมฐาน)

การคาดหวังอนาคต

อนาคตปฏิภังขณํ จิตตํ วิกรมปิตํ. ตํ วิวชชยิตฺวา ตตฺเถว อธิ-
โมเจติ. เอวมปิ จิตตํ น วิกุเขเป คจฺจนติ.^{๖๔}

“จิตที่คาดหวังอนาคตย่อมซัดส่าย ภิกษุยอมหลีกเลี่ยงอนาคตอารมณ
นั้น แล้วยอมใส่ใจในปัจจุบันอารมณอย่างเดียว เมื่อใส่ใจอย่างนี้ จิตยอม
ไม่ถึงความซัดส่าย”

สิ่งที่จะเกิดในอนาคตด้วยการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกคิด
ชื่อว่า อนาคตอารมณ จิตที่คาดหวังอารมณดังกล่าวย่อมซัดส่ายไม่สงบนิ่ง เช่น
ความคาดหวังว่าจะเห็นหรือได้ยินสิ่งใดในอนาคต หรือคาดหวังถึงความรุ่งเรือง
ก้าวหน้าในภพนี้หรือภพหน้า หรือว่าคาดหวังความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม
เพราะฉะนั้น นักปฏิบัติควรกำหนดรู้อนาคตอารมณที่เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะที่รู้ตัว
แล้วใส่ใจในปัจจุบันอารมณ เมื่อเป็นดังนี้ จิตย่อมดำรงมั่นไม่ซัดส่าย

ความหดหู่

สีนํ จิตตํ โกสชฺชานุปิตตํ. ตํ ปคฺคณฺหิตฺวา โกสชฺชํ ปชฺหติ. เอวมปิ
จิตตํ น วิกุเขเป คจฺจนติ.^{๖๕}

“จิตที่หดหู่ยอมตกไปสู่ความเกียจคร้าน ภิกษุระครองจิตนั้นแล้ว
ยอมละความเกียจคร้าน เมื่อระครองจิตไว้อย่างนี้ จิตยอมไม่ถึงความ
ซัดส่าย”

ในบางขณะที่นักปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้ไม่ชัดเจน หรือไม่มี
ความก้าวหน้าขึ้นกว่าเดิม นักปฏิบัติอาจเกิดความหดหู่ไม่ต้องการจะปฏิบัติธรรม

ความเกียจคร้านย่อมเกิดขึ้นในขณะนั้น นักปฏิบัติควรกำหนดรู้เท่าทันความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นแล้วจะเสียให้ได้ ถ้าไม่ได้ด้วยการกำหนดรู้ ก็ควรระบองจิตให้ม่กำลังใจไม่ทอดถอย ในที่นี้จะแสดงถึงวิธีระบองจิตเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

เหล่าสัตว์บางจำพวกที่เกิดในนรกมีร่างกายสูง ๓ คาวุต เทียบได้กับ ๑๒ กม. (๑ คาวุต = ๔ กม. ๔ คาวุต = ๑ โยชน์ หรือ ๑๖ กม.) นายนิรบาลบังคับให้นอนหงายบนพื้นเหล็กที่มีเปลวไฟลุกโชติช่วง แล้วใช้ลิ้มเหล็กยาวหนึ่งซัวลำตาล ตอกลงไปบนฝ่ามือขวา ฝ่ามือซ้าย ขาขวา ขาซ้าย และเอว ทั้งให้นอนคว่ำหรือนอนตะแคงสองด้านแล้วใช้ลิ้มเหล็กตอกลงไปในร่างกายทั้งห้าแห่งนั้น พวกสัตว์นรกยังไม่ตายตราบเท่าที่กรรมยังส่งผลอยู่ พวกเขาได้เห็นพื้นเหล็กที่มีเปลวไฟลุกโชติช่วง ได้ยินเสียงดุด่าของนายนิรบาล และถูกบังคับให้นอนบนพื้นเหล็กถูกไฟเผา และถูกตอกล้มเหล็ก ย่อมได้รับความทุกข์ทรมานทางกายและใจอย่างสาหัส ในขณะนั้นแม้จะร้องไห้คร่ำครวญขอความช่วยเหลือ ก็ไม่มีใครสงสารอยู่เพียงลำพังเสวยผลของกรรมชั่วตลอดกาลอันยาวนาน ไม่มีโอกาสได้เจริญวิปัสสนาภาวนาในขณะนั้นได้

นอกจากนั้น นายนิรบาลยังใช้จอบเสียมขุดผิวหนังของสัตว์นรกที่ดันรนไปมาอยู่ในลิ้มที่ตอกไว้ เลือดไหลนองเป็นแม่น้ำ แล้วกลายเป็นเปลวไฟเผาร่างกายอีก ต่อมานายนิรบาลยังทรมานด้วยวิธีอื่นๆ เช่น จับห้อยหัวแล้วใช้มีดผ่าแลเนื้อออกมาทีละชิ้น ผูกไว้กับรถเหล็กที่มีเปลวไฟร้อนแรงแล้วใช้ท่อนเหล็กแดงหวดตีให้เดินขึ้นไปบนภูเขาก้อนเพลิง เมื่อขึ้นไปถึงยอดเขาแล้วก็บังคับให้ลงมาอีกซ้ำแล้วซ้ำเล่า ต่อมาได้ถูกจับโยนลงไปในหม้อเหล็กที่มีน้ำเดือดพล่าน

ซึ่งเรียกว่า โลกุมภี เหมือนเมล็ดข้าวในหม้อข้าวที่มีน้ำเดือด จมลงถึงก้นหม้อ เป็นเวลา ๓ หมื่นปี แล้วอีก ๓ หมื่นปีจึงลอยขึ้นเหนือผิวน้ำ ต้องเสวยทุกขเวทนาอย่างสาหัส

ต่อมานายนิรบาลย่อมจับสัตว์นรกที่ยังไม่ตายเพราะผลกรรมยังไม่หมดสิ้น โยนเข้าไปในนรกที่เหมือนกับหีบเหล็กสีเหลี่ยมซึ่งมีเปลวไฟลุกโชน กว้างยาวและสูงด้านละร้อยโยชน์ เปลวไฟในผนังทิศตะวันออกแผดเผาทะลุผนังทิศตะวันตกออกไปร้อยโยชน์ เปลวไฟในผนังทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ด้านบน และด้านล่าง ก็เช่นเดียวกัน สัตว์นรกในหีบเหล็กนั้นร้องคราญครางวิงหนีไปมา เสวยทุกขเวทนาแสนสาหัส

เมื่อกาลเวลาผ่านไปช้านาน ประตูนรกด้านหนึ่งก็เปิดออก สัตว์นรกพากันวิ่งมาทางประตูด้านนี้ บ้างวิ่งมาไม่ถึง บ้างวิ่งมาถึงปากประตู บ้างวิ่งออกมานอกประตูได้ ประตูนรกนั้นจะปิดลงอีกเมื่อผ่านไปหลายแสนปี สัตว์นรกที่วิ่งออกนอกประตูจะตกลงไปในนรกหลุมคุง ถูกหนอนใหญ่เท่าคอช้างหรือลำเรือกีดกั้นเลือดเนื้อ ได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส

เมื่อพ้นจากนรกหลุมคุงแล้ว สัตว์นรกย่อมไปเกิดในนรกมีขี้เถ้าร้อนสูงเท่าหลังคาบ้าน ถูกขี้เถ้าร้อนเผาผลาญได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส

เมื่อพ้นจากนรกนั้นแล้วย่อมไปเกิดในนรกป่าจ้วที่มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว มีไฟลุกโชติช่วง นายนิรบาลทุบตีให้ป็นขึ้นลงบนต้นจ้ว หนามจ้วจะทิ่มปลายลงเมื่อสัตว์นรกป็นขึ้น และชุบปลายขึ้นเมื่อสัตว์นรกป็นลง พวกเขatangหวาดกลัวป็นขึ้นลงต้นจ้ว ถูกหนามจ้วทิ่มแทงได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส

เมื่อพ้นจากนรกนั้นแล้วย่อมไม่เกิดในนรกป่าดง โดยไปไม่เป็นดาบเขียด เื่อนอวัยวะในร่างกาย พอสัตว์นรกวิ่งหนีก็มีใบมีดผุดขึ้นบนพื้นเขียดเื่อนร่างกาย มีกำแพงเหล็กสูงใหญ่กั้นอยู่ไม่ให้หนีพ้นไปได้

เมื่อพ้นจากนรกนั้นแล้วย่อมไม่เกิดในนรกลำธารหวนยที่เรียกว่า เวตรณีนรกนั้นมีน้ำเหล็กเดือดพล่าน เถาว์ลย์และใบบัวในลำธารเป็นใบมีด ได้ลำธารก็มีใบมีดปักไว้ทั่ว บริเวณฝั่งมีหวนย เถาว์ลย์ และหญาแผกคมเหมือนใบมีดสัตว์นรกลงสู่ลำธารแล้วถูกใบมีดเขียดเื่อน แล้วลอยไปตามลำธารที่มีน้ำเหล็กเดือดพล่าน ถูกเถาว์ลย์และใบบัวในลำธารเขียดเื่อน เมื่อลอยไปถึงริมฝั่งก็ถูกหวนย เถาว์ลย์ และหญาแผกเขียดเื่อนร่างกาย นายนิรยบาลเห็นสัตว์นรกที่จมน้ำหรือลอยน้ำอยู่อย่างนั้นก็ใช้เบ็ดตกปลาตักขึ้นมา แล้วถามว่าต้องการอะไร พวกเขาตอบว่า อยากกินข้าว นายนิรยบาลถือเอากระบุงที่เต็มไปด้วยก้อนเหล็กร้อนสัตว์นรกพากันกลัวปิดปากไว้นั่น นายนิรยบาลคนหนึ่งก็เอาคีมเหล็กจัดปากให้อ้าออก อีกคนหนึ่งหยิบก้อนเหล็กร้อนใส่เข้าไปในปาก ก้อนเหล็กร้อนได้แผดเผาปาก ลิ้น เพดาน คอ ลำไส้ แล้วไหลออกทางทวารล่าง ถ้าสัตว์นรบบอกว่า อยากกินน้ำ นายนิรยบาลก็จะเอาน้ำเหล็กร้อนกรอกใส่ปาก น้ำเหล็กร้อนนั้นย่อมเผาผลาญอวัยวะต่างๆ แล้วไหลออกทางทวารล่างเช่นเดียวกันเมื่อสัตว์นรกนั้นสวยทุกขเวทนาตลอดกาลอันยาวนานแล้วยังชดใช้กรรมไม่หมด ก็จะไปเกิดในนรกอื่นต่อไป

ในที่นี้กล่าวถึงเรื่องนรกไว้โดยสังเขป ซึ่งปรากฏโดยพิสดารในพาลบัณฑิตสูตร และเทวทูตสูตร เป็นต้น จะเห็นได้ว่า สัตว์นรกสวยทุกขเวทนาแสนสาหัสในนรกอย่างนี้ ย่อมไม่มีโอกาสเจริญวิปัสสนาภาวนา

แม่ผู้ที่ไม่เกิดในอบายภูมิอื่นโดยเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เปรต หรืออสุรกาย ต้อง
รับผลกรรมตามสมควร ก็ไม่มีโอกาสเจริญวิปัสสนากาวนา เช่น ปลาที่ติดอยู่ใน
แหแล้วถูกฆ่า วัชพวักที่ถูกปลูกแทงต้องนำภาระในรถหรือเกวียนให้เคลื่อนเดิน
ทางไป เปรตที่หิวโหยตลอดกาลยาวนานผ่านสมัยของพระพุทธเจ้าสองพระองค์
สามพระองค์หรือสี่พระองค์ อสุรกายในกาลกัญจิกภูมิที่พอมเหลือแต่หนังหุ้ม
กระดูกสูง ๗๐ หรือ ๘๐ ศอก ต้องอดหยากหิวโหยทนต่อลมแดดเป็นเวลานาน
ดังนี้ เป็นต้น

[สุเมธดาบสได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าที่บังกรแล้ว ได้สั่งสมบารมีโพธิสมภาร
เรื่อยมาจนครบ ๔ อสงไขยแสนมหากัป จึงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้า
โคตมะผู้เป็นศาสดาของชาวพุทธในปัจจุบัน ตลอดระยะเวลาที่บำเพ็ญบารมีมานี้ พระองค์
ได้โอกาสอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาและปฏิบัติวิปัสสนาจนบรรลุวิปัสสนาญาณ
ที่ ๑๑ เพียง ๙ ชาติ มีสาธกในอรรถกถาของคัมภีร์พุทธวงศ์ว่า

๑. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วิชิตาวิ ทรงอุปสมบทและ
ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ (พุทธว. อ. ๒๐๐)

๒. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์สุรจุ ได้อุปสมบทและได้รับพยากรณ์จาก
พระพุทธเจ้ามังคละ (พุทธว. อ. ๒๒๐)

๓. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์อุตตระ ได้อุปสมบทและได้รับพยากรณ์จาก
พระพุทธเจ้าสุเมธะ (พุทธว. อ. ๒๔๐)

๔. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์
จากพระพุทธเจ้าสุชาตะ (พุทธว. อ. ๒๔๖)

๕. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิชิตาวิ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าสุสละ (พุทธว. อ. ๓๓๖)
๖. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุตัสสนะ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเวสสภู (พุทธว. อ. ๓๕๙-๖๐)
๗. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า เขมะ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้ากุกสันธ (พุทธว. อ. ๓๖๘)
๘. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า บรรพต ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าโกณาคมน (พุทธว. อ. ๓๗๔)
๙. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อโชติปาละ ได้อุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้ากัสสปะ (พุทธว. อ. ๓๘๒-๘๓)]

ท่านผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจงอย่าประมาท อย่าเกียจคร้าน ถ้ามัวประมาทอยู่ ก็จะหลุดพ้นจากสังสารวัฏไม่ได้ เมื่อหลุดพ้นไม่ได้ก็อาจไปเกิดในนรกเสวยทุกข์อันใหญ่หลวงซึ่งเคยพบมาแล้ว ในขณะนั้นแม้จะร้องไห้ร่ำพันก็ไม่มีใครช่วยเหลือได้ บัดนี้ท่านได้เกิดเป็นมนุษย์พบกับพระพุทธศาสนา นับเป็นโอกาสปฏิบัติธรรมอันประเสริฐ จงอย่าปล่อยเวลาให้ผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์ ควรปฏิบัติตามคำสอนของพระบรมศาสดาที่ตรัสเตือนไว้ว่า

ฉาย ภิกขุ มา จ ปมาโท

มา เต กามคุณ รมสุ จิตฺตํ

มา โลหคัพฺปํ คิลิ ปมตฺโต

มา กนฺที ทฺวํขมิทฺตํ ทายหฺมาโน.^{๖๗}

“จงเจริญภาวนาเถิด ภิกษุ อย่ามัวประมาท อย่าปล่อยใจให้
หลงใหลในกามคุณ อย่าประมาทแล้วกลืนกินก้อนเหล็ก
แดง อย่าปล่อยให้ความทุกข์เผาผลาญแล้วคร่ำครวญว่า โอ
นี่ทุกข์ จริงๆ”

พระพุทธดำรัสที่กล่าวมานี้เป็นการพิจารณาภายในอบายภูมि นักปฏิบัติอาจพิจารณาประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนาได้บ้าง กล่าวคือ การเจริญวิปัสสนามีประโยชน์เพื่อให้บรรลุมรรค ผล และนิพพาน หลุดพ้นจากทุกข์ในอบายภูมิ และสังสารวัฏ ประโยชน์ดังกล่าวไม่อาจบังเกิดด้วยความเพียรที่ย่อหย่อน แม้การแสวงหาทรัพย์นับพันนับหมื่นก็ต้องใช้ความพยายามมาก คนที่ยอมลำบากทำงานหนึ่งวันแล้วอยู่สบายหนึ่งปี ย่อมจะทำงานด้วยความเต็มใจ คนที่ยอมลำบากทำงานหนึ่งเดือนแล้วอยู่สบายชั่วชีวิตก็จะตั้งใจทำงานนั้น ในกรณีเดียวกัน การยอมลำบากพากเพียรเจริญวิปัสสนาเป็นเวลาครึ่งเดือน หนึ่งเดือน หรือสองเดือน เป็นต้น แล้วหลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏทั้งปวงจัดเป็นกิจที่คุ้มค่ากว่าประโยชน์ทางโลกอย่างมากมาย ดังนั้น จึงควรเพียรเจริญวิปัสสนาด้วยความไม่ประมาท

อีกนัยหนึ่ง นักปฏิบัติควรพิจารณาหนทางดำเนินไปของพระอริยะทั้งหลาย กล่าวคือ วิปัสสนาภาวนามีใช่ทางดำเนินไปของคนสามัญที่มัวประมาทเกียจคร้านอยู่ แต่เป็นทางดำเนินไปของพระอริยะอันได้แก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งหลาย ผู้ที่ดำเนินไปตามทางนี้ได้ชื่อว่าตามรอยบาทของพระอริยะเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงควรเพียรปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นทางดำเนินไปของพระอริยะทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง นักปฏิบัติที่เป็นภิกษุควรมีความเคารพในก้อนข้าวของชาวบ้าน หมายความว่า ชาวบ้านพากันแสวงหาทรัพย์ด้วยความเหน็ดเหนื่อยทั้งกลางวัน และกลางคืน บางคนเสี่ยงตายหาทรัพย์เลี้ยงชีพ พวกเขาใช้สอยทรัพย์ที่ตนหา มาได้พอสมควร แต่สละทรัพย์ถวายสิ่งของที่ดีเลิศแก่ภิกษุ การสละทรัพย์ให้ทาน ดังกล่าวไม่ใช่ให้แก่ญาติมิตร ไม่ใช่การตอบแทนอุปการคุณ และไม่ใช่ให้ทานโดย มุ่งหวังลาภยศฐานันดร แต่พวกเขาคิดว่าภิกษุเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ทานที่ถวายแก่ภิกษุมีผลมาก สามารถให้ผลที่เป็นมนุษย-สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติได้ เหมือนการปลูกเมล็ดโพธิ์ซึ่งให้ผล เป็นต้นโพธิ์ใหญ่ในกาลต่อไป แต่ถ้าภิกษุผู้รับทานไม่เพียบพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาอย่างแท้จริง ทานที่ถวายก็มีผลไม่มากนักดังนั้น ภิกษุผู้มีความเคารพ ในก้อนข้าวของชาวบ้านจึงควรบำเพ็ญศีล สมาธิ และวิปัสสนาปัญญาให้บริบูรณ์ ถ้าเธอเป็นคนเกียจคร้านมัวประมาทอยู่ ก็จัดว่าเป็นผู้ไม่เคารพในก้อนข้าวของ ชาวบ้าน ดังข้อความในอากังเขยยสูตรว่า

อากงเขยย เจ ภิกขเว ภิกขุ เยสาหํ จีวรปิณฑปาตเสนาสนคิลาน-
ปจฺจยเกสขุขปริกฺขารํ ปริกฺขณามิ. เตสํ เต การา มหปฺพลา อสฺส มหา-
นิสฺสาติ. สีเลเสวสฺส ปรีปฺปรการี. อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต อนิรา-
กตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมณฺณาคโต พฺรหฺมา สฺสญฺจาคารณํ.^{๖๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุหวังอยู่ว่า ‘เราใช้สอยจีวร ปิณฑปาต เสนาสนะ และยารักษาโรคของบุคคลเหล่าใด ทานนั้นของบุคคลเหล่านั้น จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก’ เธอพึงเป็นผู้บำเพ็ญศีลอย่างบริบูรณ์ เพียร เจริญสมณะที่สงบจิตของตน เป็นผู้ไม่ปราศจากฉาน ถึงพร้อมด้วย

วิปัสสนา อยู่ในเรือนว่างเจริญสมณะและวิปัสสนา”

ตามนัยนี้ภิกษุควรพิจารณาว่า ชาวบ้านเชื่อถือข้อวัตรปฏิบัติของเราแล้ว ถวายจีวรและบิณฑบาตเป็นต้น พวกเขามีได้หวังสิ่งใดจากเรา เพียงปรารณาความสุขในมนุษย์ สวรรค์ และนิพพาน เราบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ อย่างไม่ลำบาก ด้วยความเย็น ความร้อน ความหิวกระหาย ไม่ต้องเดือดร้อนในการแสวงหาปัจจัย ๔ มีโอกาสปฏิบัติตามคำสอนของพระบรมศาสดาอย่างอิสระ ชาวบ้านทั้งหลายจึงมีอุปการะแก่เรา ถ้าเรามัวประมาทเกียจคร้านอยู่ ไม่เพียรเจริญศีลสมาธิ และวิปัสสนาปัญญาให้บริบูรณ์ ชาวบ้านก็จะได้รับผลจากการให้ทานไม่มากนัก ด้วยเหตุนี้ เราจึงควรหมั่นเจริญวิปัสสนาด้วยความบากบั่น

ภิกษุผู้ระลึกอย่างนี้แล้วเจริญวิปัสสนาด้วยความเพียรที่มีองค์ ๔ คือ ย่อมให้ร่างกายเหลือเพียงหนัง เอ็น และกระดูก และยอมให้เลือดเนื้อในร่างกายเหือดแห้งไป ถ้าไม่บรรลुरुธรรมก็จะไม่หยุดยั้งความเพียร ย่อมอาจบรรลुरुธรรมจนถึงอรหัตตผลเหมือนพระมหามิตตะที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๙ และเหมือนพระปิตุทปาทิกติสสะที่กล่าวไว้ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย^{๑๐} แม้ในสังยุตต-นิกายก็มีพระพุทธรูทว่า

อลเมว สทฺธาปพฺพชิตฺเตน กุลปฺตฺเตน วีริยํ อารกิตฺตํ. กามํ ตโจ จ นฺหารุ
จ อญฺชิ จ อวลิสฺสตุ. สรีเร อฺปฺสฺสสฺสตุ มํสโลหิตํ. ยํ ตํ ปุริสฺถาเมเน ปุริส-
วีริเยเน ปุริสปรกฺกเมเน ปตฺตพฺพํ. น ตํ อปาปฺนิตฺวา วีริยสฺส สณฺจํ
ภวิสฺสตีติ ฯ เปฯ น ภิกฺขเว ทิเนเน อคฺคสฺส ปตฺติ โหติ. อคฺเคเน จ ภิกฺขเว
อคฺคสฺส ปตฺติ โหติ ฯ เปฯ ตสฺมาติห ภิกฺขเว วีริยํ อารกถ อปฺปตฺตสฺส
ปตฺติยา อนนฺทิตสฺส อธิคมาย อสจฺฉนิกตสฺส สจฺฉนิกิริยาเย. เอวํ โน อํ

ปพฺพชชา อวณฺณา ภวิสฺสตี สฺพลา สฺสทฺธยา. เยสฺสจ มยฺ ภริณฺุชฌาม จีวร-
 ปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺยเกสฺสชฺชปริกฺขารํ. เตสํ เต การา อมฺเหสุ
 มหปฺพลา ภวิสฺสนฺติ มหานิสฺสาคี. เอวณฺหิ โว ภิกฺขเว สิกฺขิตพฺพํ. อตฺตตฺถํ
 วา หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมานนฺ อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตฺ. ปฺรตฺถํ วา
 หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมานนฺ อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตฺ. อุกฺยตฺถํ วา
 หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมานนฺ อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตฺ.”^{๗๑}

“กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธาควรปรารภความเพียร[ที่มีองค์ ๔] คือ
 หนึ่ง เอ็น และกระดุกจงเหลืออยู่โดยแท้ เนื้อและเลือดในร่างกายจง
 แห้งไปเกิด เมื่อยังไม่บรรลุมรรคผลที่ควรบรรลุด้วยกำลังความเพียรและ
 ความบากบั่นของบุรุษ การหยุดยั้งความเพียรจักไม่มี...คูกริกษุทั้งหลาย
 การบรรลุมรรคผลอันประเสริฐย่อมไม่มีด้วยอินทรีย์ ๕ ที่ย่อหย่อน แต่
 การบรรลุมรรคผลอันประเสริฐย่อมมีได้ด้วยอินทรีย์ ๕ ที่แก่กล้าสูงสุด
 ...ดังนั้น พวกเธอจงปรารภความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังมิได้บรรลุ
 เพื่อให้ได้รับธรรมที่ยังมิได้รับ เพื่อกะทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังมิได้
 กระทำให้แจ้ง

พวกเธอพึงสำเหนียกว่า โดยประการดังนี้ การบวชของพวกเรา
 จักไม่เป็นหมัน มีผล มีกำไร อนึ่ง พวกเราใช้สอยจีวร บิณฑบาต เสนา-
 สนะ และยารักษาโรคของบุคคลเหล่าใด ทานนั้นนั้นของบุคคลเหล่านั้นใน
 เราทั้งหลายจักมีผลมาก มีอานิสงส์มาก คูกริกษุทั้งหลาย พวกเธอพึง
 สำเหนียกอย่างนี้

คูกริกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เห็นประโยชน์ตนควรยังสิกขา ๓ ให้

ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ภิกษุผู้เห็นประโยชน์ผู้อื่นควรยังศึกษา ๓
ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท ภิกษุผู้เห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่ายควร
ยังศึกษา ๓ ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”

นอกจากความเคารพในก้อนข้าวของชาวบ้านที่กล่าวมานี้ นักปฏิบัติอาจ
พิจารณาความประเสริฐที่ได้เป็นทายาทผู้รับมรดกคือโลกุตตรธรรม, พิจารณา
ความประเสริฐแห่งพระบรมศาสดาผู้ทรงแนะนำสั่งสอน, พิจารณาความเพียรอัน
อุกฤษฏ์ของพระโสณะ หรือรำลึกถึงพระพุทธรคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ,
พิจารณาความหมดจดแห่งศีล หรือฟังพระสูตรที่น่าเลื่อมใส ดังที่ปรากฏในเรื่อง
ปิติสัมโพชนก เมื่อ นักปฏิบัติพิจารณาตามวิธีเหล่านี้อย่างเดี่ยวหรือหลายอย่าง
ย่อมเกิดกำลังใจในการปฏิบัติธรรม ในขณะนั้นจิตจะตั้งมั่นแน่วแน่ สามารถกำหนด
รู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้

ความพยายามยิ่ง

อติปคฺคหิตํ จิตฺตํ อุตฺตจฺจานุปตฺตํ. ตํ วินิคุคฺคหิตฺวา อุตฺตจฺจํ ปชหติ.

เอวมปิ จิตฺตํ น วิกุเขเป คจฺฉติ.^{๗๒}

“จิตที่พยายามยิ่งย่อมตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน ภิกษุพ่อนจิตนั้นแล้ว
ย่อมละความฟุ้งซ่าน เมื่อพ่อนจิตอย่างนี้ จิตย่อมไม่ถึงความซัดส่าย”

ในบางขณะนักปฏิบัติอาจตั้งใจกำหนดจนเกินพอดี โดยคิดว่าจะรับรู้เท่าทัน
ทุกสภาวะธรรมปัจจุบันที่เกิดขึ้น เมื่อนั้นอาจคิดฟุ้งซ่านว่า เราได้กำหนดรู้เท่าทัน
ทุกอย่างหรือไม่ ลืมกำหนดรู้สภาวะธรรมไหนบ้าง หรืออาจคิดว่า เราพยายามจนสุด
ความสามารถแล้ว แต่ทำไมจึงไม่ก้าวหน้ามากกว่านี้ ความฟุ้งซ่านข้างต้นทำให้สติ

ไม่ต่อเนื่องในปัจจุบันอารมณ์ เพราะมีความฟุ้งซ่านเกิดแทรกซ้อนอยู่ ความพยายามยิ่งจึงเป็นอุปสรรคประการหนึ่งของสมาธิ

ความฟุ้งซ่านที่กล่าวถึงในอุปสรรคของสมาธิข้อแรกและข้อที่ ๔ นี้ มีลักษณะต่างกันกล่าวคือ ความฟุ้งซ่านในข้อแรกเป็นการซัดจิตไปสู่อารมณ์ที่ห่างไกลอันล่วงมาแล้ว ส่วนความฟุ้งซ่านที่กล่าวถึงในข้อนี้ เป็นความฟุ้งซ่านเกี่ยวกับการกำหนดซึ่งเป็นเรื่องใกล้ตัว

เมื่อนักปฏิบัติรู้สึกว่าคุณมีความเพียรมากเกินไปดี ควรผ่อนคลายด้วยการพิจารณาว่า สภาวธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่อยู่ในบังคับของตน แม้จะพยายามมากก็อาจจะไม่ก้าวหน้าได้ เพราะความก้าวหน้าในการปฏิบัติย่อมขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่จะก่อให้เกิดผลคือวิปัสสนาญาณเกิดขึ้น ดังนั้น การกำหนดรู้ตามสมควร ไม่ถึงจนเกินไป การผ่อนคลายอย่างนี้ทำให้วิริยะลดลง ส่งผลให้จิตตั้งมั่นมีสมาธิอย่างรวดเร็ว

ความปรารภณายัง

อภินต จิตตํ รากานุปตติ. ตํ สมปะชาโน หุตวา รากํ ปชหติ. เอวมปิ จิตตํ น วิกุเขเป คจจติ.^{๗๓}

“จิตที่ปรารภณายังย่อมตกไปสู่ความพอใจ ภิกษุรู้จิตนั้นแล้วย่อมละความพอใจ เมื่อละความพอใจอย่างนี้ จิตย่อมไม่ถึงความซัดสาย”

ในบางขณะที่นักปฏิบัติกำหนดรู้เท่าทันสภาวธรรมได้เป็นอย่างดี อาจเกิดความปรารภณาที่จะบรรลุความก้าวหน้าซึ่งได้แก่วิปัสสนาญาณขั้นสูงขึ้นไปหรือมรรคผล ความปรารภณานี้เป็นความพอใจที่จัดเป็นโลภะ ขณะนั้นควรกำหนดรู้

ความปรารถนารึยังนั้น เมื่อนักปฏิบัติกำหนดรู้ดังนี้ ย่อมละโลภะได้ด้วยการกำหนดรู้เท่าทัน จิตก็จะตั้งมั่นเป็นสมาธิในขณะนั้น (วิธีละกิเลสมีโลภะเป็นต้นด้วยการกำหนดรู้จะกล่าวถึงในปริจเฉทที่ ๔ ต่อไป)

ความท้อถอย

อปนตํ จิตตํ พยาปาทานุปตติ. ตํ สมปะชาโน หุตฺวา พยาปาทำ ปชหติ.

เอวมปิ จิตตํ น วิกเขเป คจฺจติ.^{๗๔}

“จิตที่ท้อถอยย่อมตกไปสู่ความไม่พอใจ ภิกษุรู้จิตนั้นแล้วย่อมละความไม่พอใจ เมื่อละความไม่พอใจอย่างนี้ จิตย่อมไม่ถึงความซัดส่าย”

ผู้ที่ปฏิบัติธรรมนานหลายวันหรือหลายเดือน อาจเกิดความท้อถอยเมื่อไม่ประสบความสำเร็จก้าวหน้าในการปฏิบัติจนกระทั่งคิดจะเลิกปฏิบัติธรรม ความท้อถอยดังกล่าว เกิดร่วมกับความไม่พอใจ จัดว่าเป็นอุปสรรคอันใหญ่หลวงของสมาธิ นักปฏิบัติพึงกำหนดความท้อถอยซึ่งทำให้อยากจะออกจากกรรมฐานชั่วคราวแล้วชั่วเล่าจนกว่าจะหายไป เมื่อความท้อถอยหายไปแล้ว จิตก็จะสงบนิ่งมีสมาธิ

ความตั้งมั่นในอารมณ์ ๔ ประการ

นักปฏิบัติที่กำจัดอุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว ย่อมไม่คำนึงถึงอดีต ไม่คาดหวังถึงอนาคต ปราศจากความหดหู่ ไม่พยายามยิ่งหรือปรารถนารึยังและไม่ท้อถอย สามารถรู้เท่าทันรูปนามในปัจจุบันได้อย่างชัดเจน ในขณะนั้นสมาธิที่ตั้งมั่นย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีกิเลสเจือปน

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงความตั้งมั่นในอารมณ์ ๔ ประการซึ่งมี
วิปัสสนาอยู่ประเภทหนึ่ง คือ

๑. ความตั้งมั่นในการให้ทาน
๒. ความตั้งมั่นในอารมณ์ของสมถภาวนา
๓. ความตั้งมั่นในสภาวะดับไปของรูปนาม
๔. ความตั้งมั่นในความดับสนิทของรูปนามทั้งหมด

มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิมเหิ จหิ จานเหิ ปริสุทฺธํ จิตฺตํ ปริโยทาทํ เอกตตคตํ โหติ. กตเม
เต เอกตตา. ทานโวสคฺคุปฺปฺภาเนกตตํ สมณนิมิตฺตูปฺปฺภาเนกตตํ วย-
ลกฺขณูปฺปฺภาเนกตตํ นิโรธูปฺปฺภาเนกตตํ. ทานโวสคฺคุปฺปฺภาเนกตตํ จาคา-
ริมุตฺตานํสมณนิมิตฺตูปฺปฺภาเนกตตํ อธิจิตฺตมณฺญุตฺตานํ วยลกฺขณูปฺปฺภาเน-
กตตตฺถจ วิปสฺสกาณํ นิโรธูปฺปฺภาเนกตตตฺถจ อริยปฺกฺคคฺคานํ.^{๗๕}

“จิตที่บริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยฐานะ ๖ ประการเหล่านี้ ย่อมถึงความ
ตั้งมั่น ความตั้งมั่นเหล่านั้นคืออะไร คือความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยการ
ให้ทาน ความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยอารมณ์ของสมถภาวนา ความตั้งมั่น
ที่ปรากฏโดยสภาวะดับไป และความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยความดับสนิท
[แห่งสังขารทั้งปวง] ความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยการให้ทาน ย่อมมีแก่ผู้
น้อมใจในการบริจาค ความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยอารมณ์ของสมถภาวนา
ย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติสมถภาวนา ความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยลักษณะดับไป
ย่อมมีแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ส่วนความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยความ

ดับสนิท[แห่งสังขารทั้งปวง] ย่อมมีแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า จิตของผู้ที่กำจัดอุปสรรค ๖ ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น ย่อมไม่คำนึงถึงอดีต ไม่คาดหวังอนาคต เป็นต้น สามารถกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมที่เป็นรูปนามได้อย่างชัดเจน วิปัสสนาจิตที่หมดจดจากนิรณียอย่างนี้ย่อมตั้งมั่นในปัจจุบันอารมณ์ ไม่แปรเปลี่ยนไปด้วยกิเลส

อนึ่ง ในบรรดาความตั้งมั่นในอารมณ์ ๔ ประการ ความตั้งมั่นที่ปรากฏโดยการให้ทาน ย่อมมีได้เมื่อบุคคลตั้งใจมั่นในการที่จะให้ทานเท่านั้น ซึ่งเป็นขณะที่อารมณ์อื่นและนิรณียจะไม่เกิดแทรกซ้อน ผู้ที่เจริญสมถภาวนามีอารมณ์เดียวคือสมถารมณ์ ในขณะที่บรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิซึ่งเป็นจิตตวิสุทธิของสมถยานิก ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนามีอารมณ์เดียวคือรูปนาม ตั้งแต่เกิดนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป แต่เมื่อบรรลุภังคญาณเป็นต้นไปจนถึงอนุโลมญาณแล้วจะรับรู้สภาวะดับไปของรูปนามเป็นหลัก ซึ่งเป็นขณิกสมาธิระดับสูงของวิปัสสนายานิก นอกจากนี้ เมื่อวิปัสสนาจิตมีกำลังแก่กล้าอย่างสูงสุดก็จะบรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นสภาวะที่ดับรูปนามสังขารทั้งหมดในขณะบรรลุมรรคผล

จบ ปริจเฉทที่ ๒

ปริจเฉทที่ ๓

อารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา

โดยเหตุที่คัมภีร์นี้เน้นการนำเสนอวิปัสสนาภาวนาเป็นหลัก ดังนั้น ในบทนี้จึงกล่าวถึงความแตกต่างระหว่างบัญญัติและปรมาัตถ์และวิธีเจริญวิปัสสนาภาวนา ด้วยการกำหนดรู้อารมณ์ของวิปัสสนาที่เป็นปรมาัตถ์ ดังต่อไปนี้

บัญญัติและปรมาัตถ์

คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีกล่าวว่า

ปรโม อุตตโม อวิปริโต อตฺโถ ปรมตฺโถ.^๑

“สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง ไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า ปรมาัตถ์”

โดยปกติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงซึ่งผิดจากสภาวะธรรมย่อมไม่ประเสริฐ แต่สิ่งที่มีอยู่จริงไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตนย่อมเป็นสภาพประเสริฐ ดังนั้น สภาวะธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อันมีจริงไม่เปลี่ยนแปลง จึงชื่อว่า ปรมาัตถ์ หรือปรมาตถธรรม โดยมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ปรโม อุตตโม อตฺตปจฺจกฺโข อตฺโถ ปรมตฺโถ.^๒

“สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง รู้ได้ด้วยตนเอง ชื่อว่า ปรมาัตถ์”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า สิ่งที่ฟังจากผู้อื่น อาจถูกหรือผิดก็ได้ จึง

ไม่เรียกสิ่งนั้นว่าเป็นปรมัตถ์ แต่สิ่งที่บุคคลรับรู้ได้โดยประจักษ์แก่ตนเองย่อมจะไม่ผิดพลาด ดังนั้น สภาวธรรม ๔ อย่างข้างต้นจึงชื่อว่า ปรมัตถ์ แม้อรรถกถาของคัมภีร์ภิกขุวัตถุก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

สัจจิกุโธติ มายามรีจิปาทย วิย อภูตาทาเรน อคฺคเหตุพฺโพ ภูตตุโธ.
ปรมตฺโถติ อนุสฺสวาทิวเสน อคฺคเหตุพฺโพ อุตฺตมตฺโธ.”

“สภาวะที่ไม่ควรยึดถือ โดยอาการที่ไม่มีจริงเหมือนมายากลและ
ยับยั้งแต่เป็นต้น ชื่อว่า สัจจิกุฐฐะ (สภาวะที่มีจริง)

สภาวะสูงสุดที่ไม่ควรยึดถือ โดยเป็นสิ่งที่ฟังต่อมา ชื่อว่า ปรมัตถ์
(สภาวะประเสริฐ)”

อุตฺตโน ปน ภูตตตาย เอว สจฺจิกุโธ. อุตฺตปจฺจกฺขตตาย จ ปรมตฺโธ. ตํ
สนฺธายาห.”

“อนึ่ง ชื่อว่า สัจจิกุฐฐะ เพราะปรากฏจริงแก่ตนเอง และชื่อว่า
ปรมัตถ์ เพราะประจักษ์แก่ตน พระผู้มีพระภาคตรัสค้ำไว้โดยหมายถึง
ธรรมเหล่านั้น (ขันธ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ รวมเป็น
ปรมัตถ์ ๕๗ ประการ)”

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า สัจจิกุฐฐะ และปรมัตถ์ ๕๗
ประการ ซึ่งสรุปได้ในธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือย่อ
ได้ในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนาม ในที่นี้จะอธิบายโดยสรุปเป็นรูปและนาม

นักมายากลสามารถแสดงอิฐ กระดาษ หรือก้อนหินให้เห็นเป็นเงินทอง
คนดูก็สำคัญว่าเป็นจริง แต่เงินทองเหล่านั้นไม่มีจริง กว้างที่หาน้ำดื่มในฤดูร้อน

เห็นพยับแดดแล้วคิดว่าเป็นน้ำ แต่น้ำนั้นไม่มีจริง ในทำนองเดียวกัน สิ่งบัญญัติมีรูปร่างสัณฐานตามที่สมมุติกันในโลกว่าเป็นบุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ ก็ไม่มีอยู่จริง เพราะเป็นสิ่งประชุมกันของรูปนามเท่านั้น มีเพียงรูปนามที่เป็นสภาวะมีอยู่จริง เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย จึงชื่อว่า สัจจิกฺกฺขุสฺส หรือปรมัตถ์

ความจริงผู้ที่เห็นรูปทางจักขุประสาทย่อมจะรับรู้สัจที่มียุ่จริง ซึ่งแตกต่างจากมายากลและพยับแดดที่ไม่จริง เพราะถ้าไม่มีสัจที่เห็นได้ สภาวะการเห็นย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนั้น สัจที่เห็นทางจักขุประสาทจึงเป็นสัจจิกฺกฺขุสฺสหรือปรมัตถ์ เมื่อเห็นสัจแล้ว คนเราก็จะคิดถึงรูปร่างสัณฐานทางมโนทวารว่า ยาว สั้น กลม แบน สามเหลี่ยม สี่เหลี่ยม บุรุษ สตรี มือ เท้า ฯลฯ จึงสำคัญว่าเห็นรูปร่างสัณฐาน เพราะจิตที่เห็นทางจักขุทวารและจิตที่ดำริทางมโนทวารเกิดดับรวดเร็วมากจนคนทั่วไปแยกไม่ได้ ทำให้เข้าใจผิดว่าจิตที่เห็นสัจและจิตที่รับรู้สัณฐานเป็นจิตดวงเดียวกัน ดังคัมภีร์มุลลิกากถาว่า

จกฺขุวิญญานสฺส หิ รูปเป อग्นิปาตมตฺตํ กิจฺจํ. น อธิปฺปายสทฺทฺทโน
จลนวิการสฺส คหณํ. จิตฺตสฺส ปน ลหุปริวตฺติตฺตํ. จกฺขุวิญญานวິถิยา
อนนตฺร มโนวิญญานเณ วิญญาตมฺปิ จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย มลฺลนฺติ
อวิเสสฺวิทฺธโน.^๔

“หน้าที่ของจักขุวิญญาน คือความเป็นไปในสัจอย่างเดียว ไม่ใช่รับรู้ความเคลื่อนไหวที่เกิดร่วมกับความประสงคฺ์[ของผู้อื่น] แต่คนทั่วไปที่ปราศจากความเข้าใจย่อมสำคัญว่า แม้สิ่งที่รับรู้ทางมโนทวารต่อจากจักขุ-วิญญานวิถีก็น่าเหมือนเห็นได้ทางจักขุประสาท เพราะจิตเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว”

ในขณะที่เห็นมือเคลื่อนไหว บุคคลย่อมเห็นสีด้วยจักขุวิญญาณ ขณะนั้นยังไม่รับรู้ว่าเป็นมือ หรือเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหว แต่จิตเกิดดับรวดเร็วมาก คนทั่วไปจึงเข้าใจผิดตามที่เห็นทางจักขุทวารว่ามือเคลื่อนไหวอยู่ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนข้ามของจะรับรู้ได้ว่า จิตที่เห็นสี จิตที่รู้ว่าเป็นมือ และจิตที่รู้วากำลังเคลื่อนไหวเป็นจิตคนละดวงกัน เหมือนเมื่อบุคคลเห็นต้นไม้ที่แกว่งเป็นวงในตอนกลางคืน มักจะเข้าใจว่าตนเห็นวงไฟ ความจริงวงไฟไม่ได้เกิดพร้อมกับไฟ แต่เป็นเพียงอาการแกว่งเป็นวงกลมที่เกิดอย่างต่อเนื่อง จิตของเราก็เช่นเดียวกัน เมื่อจิตดวงหลังๆ เกิดขึ้น รับรู้สิ่งที่เห็นซึ่งเกิดขึ้นติดต่อกัน ก็กลายเป็นภาพที่ปรากฏเป็นรูปร่าง สันฐาน

นอกจากนี้ คนที่อ่านหนังสือไม่คล่อง ต้องรวมอักษรทีละตัวแล้วพิจารณาสะกดเป็นคำๆ จึงจะอ่านเข้าใจได้ การพิจารณาไคร่ครวญนี้ปรากฏชัด เพราะใช้เวลานาน แต่คนที่อ่านหนังสือคล่องแล้วจะอ่านได้เข้าใจทันที เพราะการพิจารณาเกิดขึ้นเร็ว ฉันทิด สภาวะเห็นย่อมแยกออกจากการพิจารณาได้อย่างชัดเจนในอารมณ์ที่ไม่คุ้นเคย แต่การพิจารณาย่อมไม่ปรากฏชัดเจนในอารมณ์ที่คุ้นเคย ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ คนทั่วไปจึงสำคัญว่าจักขุประสาทเห็นบุรุษ สตรี ฯ

อนึ่ง ว่าโดยธาตุ รูปร่างสันฐานของทุกสิ่ง จัดอยู่ในกลุ่มธาตุทั้ง ๔ จักขุ-
 ญาณจึงเห็นสีทางจักขุประสาทเท่านั้น แม้การสัมผัสทางกาย ก็เป็นการกระทบ
 โผฏฐัพพารมณ์ซึ่งเป็นรูปเย็นหรือร้อนเป็นต้นที่สัมผัสได้ ไม่ใช่กระทบรูปร่าง
 สันฐาน เพราะเมื่อแยกโผฏฐัพพารมณ์ออกจากรูปร่างสันฐาน ก็จะไม่มีการสัมผัส
 ได้ ดังนั้น รูปร่างสันฐานของบุรุษ หรือสตรี จึงเป็นบัญญัติที่ไม่มีจริง (อนุตตละ,
 อัจฉริยวิมล)

ดวงตาของคนทั่วไปมีความใสที่สามารถรับรู้ปรามณได้ ซึ่งเรียกว่า จักขุ-
ประสาท สีต่าง ๆ จึงประจักษ์ชัดเบื้องหน้าจักขุประสาท ถ้าไม่มีจักขุประสาท ก็
จะไม่ปรากฏสี เหมือนเงาหน้าย่อมปรากฏบนกระจกเงา ไม่ปรากฏที่อื่น จักขุ-
ประสาทที่เป็นความใสสามารถสะท้อนสีต่าง ๆ ให้จักขุวิญญาณเห็นได้ จึงเป็น
สภาพที่มีอยู่จริง แม้สภาวะเห็นก็มีจริง และสิ่งที่เห็นก็มีจริง สรุปว่า จักขุประสาท
จักขุวิญญาณ และสีเป็นสภาพที่มีอยู่จริง (ภูตัตตะ, สัจจิกฺกฐะ, ปรมัตถ์)

ตามนัยที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แม้โสตประสาท โสตวิญญาณ และเสียงเป็นต้น
ก็เป็นสภาพที่มีอยู่จริง แต่การฟังตามกันมา (อนุสสวะ) อาจเป็นการรับรู้เรื่องที่
จริงหรือไม่ก็ได้ จึงไม่เชื่อว่า ปรมัตถ์ สิ่งที่ตนรับรู้โดยประจักษ์เท่านั้นจึงมีจริง และ
ได้เชื่อว่า ปรมัตถ์ในคัมภีร์อรธกถายังกล่าวถึงสิ่งอื่นที่รับรู้อย่างไม่ประจักษ์ชัด
เช่น

- ปรัมปรา	การถือสืบกันมาตั้งแต่รุ่นอาจารย์หรือปู่ตายาย
- อิติกิริะ	คำเล่าลือ
- ปิฎกสัมปทานะ	การอ้างตำรา
- ตักกเหตุ	ความเป็นเหตุเป็นผล
- นยเหตุ	การชี้แนะ
- อาการปริวิตักกะ	การตรិตรองตามอาการ
- ทิฏฐินิชฌานะ	การเข้ากับความเห็นที่ตนยอมรับไว้แล้ว

การฟังและเชื่อตามกันมาที่กล่าวมานี้ อาจจะมีจริงหรือเท็จก็ได้ พระพุทธองค์
จึงทรงปฏิเสธไว้ในกาลามสูตร แล้วทรงแนะนำให้ปฏิบัติด้วยตนเอง จนกระทั่ง
รับรู้สภาวะธรรมที่ประจักษ์แก่ตนอย่างแท้จริง

สภาวะธรรมคือรูปนามทั้งสองอย่าง มิใช่ธรรมที่จะเข้าใจได้ชัดเจนด้วยการฟังคำบอกเล่าต่อๆ กันมา ฯลฯ แต่พึงเข้าใจได้ด้วยการปฏิบัติของตนเองเท่านั้น เหมือนคนที่ตาบอดแต่กำเนิด แม้คนอื่นจะพูดถึงสีต่างๆ เช่น สีขาว สีแดง สีเหลือง ก็ไม่อาจเข้าใจว่าสีเหล่านั้นต่างกันอย่างไร หรือเมื่อใครพูดถึงสภาวะการเห็นก็ไม่เข้าใจว่าการเห็นคืออะไร บางคนมีฆานประสาทบกพร่อง แม้คนอื่นจะพูดถึงกลิ่นหอมหรือเหม็นก็ไม่อาจจำแนกได้ หรือเมื่อมีคนพูดถึงอาหารที่เราไม่เคยรับประทาน เราก็ไม่เข้าใจในรสชาตินั้น หรือคนที่ไม่เคยปวดหัว ปวดฟัน แม้ใครจะพูดถึงก็ไม่เข้าใจ ในกรณีเดียวกัน ผู้ที่ไม่เคยบรรลुวิปัสสนาญาณ ฌาน หรือมรรคผล แม้คัมภีร์จะกล่าวไว้ก็ไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ นักปฏิบัติผู้บรรลुวิปัสสนาญาณ บรรลุฌาน และพระอริยบุคคลเท่านั้นจึงจะเข้าใจเรื่องนั้นๆ ได้ อย่างชัดเจน ความเข้าใจเรื่องของรูปนามจากการศึกษาหรือฟังจากผู้รู้เป็นเพียงบัญญัติที่เกี่ยวกับปรมาตถ์ มิใช่สภาวะธรรมที่เป็นปรมาตถ์จริง

การรับรู้ปรมาตถ์

คนทั่วไปเห็นสีทางจักขุประสาทจริง แม้จักขุประสาทและจักขุวิญญาณก็มีอยู่จริงในขณะที่เห็นด้วยเหตุนี้ สี จักขุประสาทและจักขุวิญญาณจึงเป็นสภาวะที่มีจริง แม้เสียง โสตประสาท และโสตวิญญาณก็มีอยู่จริงในขณะที่ได้ยินเสียง ดังนี้ เป็นต้น อนึ่ง ตามปกติปุถุชนจะสามารถรับรู้รูปนามที่เป็นกามธรรมได้ เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้นปรากฏชัดทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยเฉพาะในขณะที่เจริญวิปัสสนาจะปรากฏอย่างชัดเจน ผู้ที่บรรลุฌานย่อมรับรู้ฌานธรรมที่เป็นมหัคคตธรรมได้ ส่วนผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลย่อมรับรู้มรรค

ผล และนิพพาน (โลกุตตรธรรม) โดยประจักษ์ได้ ดังนั้น รูปนามทั้งหมดจึงเป็นสภาวะที่มีอยู่จริงซึ่งเรียกว่า ปรมัตถ์ มิใช่สิ่งที่คิดขึ้นเองด้วยการฟังตามกันมาเป็นต้น ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

อนุสสวาทิวเสน คยหมาโน ตถาปี โหติ อญฺญถาปิตี ตาทีโส เถยฺโย
น ปรมตฺโถ. อตฺตปจฺจกฺโข ปน ปรมตฺโถติ ทสฺเสนโต อาห “อนุสสวา-
ทิวเสน อคฺคเหตุพฺโพ อุตฺตมตฺโถติ.”

“พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะแสดงว่า ‘สิ่งที่รับรู้ด้วยการฟังตามกันมาเป็นต้น อาจจะจริงหรือไม่ก็ได้ สิ่งที่ถูกรับรู้อย่างนั้นจึงไม่ใช่ปรมัตถ์ แต่สิ่งที่ประจักษ์แก่ตนเองจึงเป็นปรมัตถ์’ จึงกล่าวดังนี้ว่า อนุสสวาทิวเสน อคฺคเหตุพฺโพ อุตฺตมตฺโถ (เนื้อความอันสูงสุดที่รับรู้ไม่ได้ด้วยการฟังตามกันมา เป็นต้น)”

อวิปริตทาวโต เอว ปรมิ ปธาโน อตฺโถติ ปรมตฺโถ. ฌาณสฺส
ปจฺจกฺขญฺโต ธมฺมานํ อนิทฺทิสิตพฺพสฺภาโว. เตน วุตฺตํ “อุตฺตมตฺโถติ.”

“เนื้อความอันสูงสุดเป็นประธาน ชื่อว่าปรมัตถ์ เพราะเป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนแปลง หมายถึง สภาวะที่ประจักษ์แก่[วิปัสสนา]ญาณ และบุคคลอื่นก็แสดงสภาวะธรรมให้ชัดเจนไม่ได้”

ข้อความข้างต้นอธิบายได้ว่า สภาวะธรรมรูปนามมีจริงแต่ไม่เปลี่ยนแปลงจากการรับรู้ของทุกคน จึงจัดเป็นเนื้อความอันสูงสุดหรือปรมัตถ์ และเป็นสภาพประจักษ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งเกิดวิปัสสนาญาณ ทั้งมิใช่สภาวะที่ประจักษ์แก่ผู้ที่ฟังจากบุคคลอื่นแนะนำว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้

คำว่า อนิหิตีตัพพสภาโว (แสดงสภาวะธรรมอย่างชัดเจนไม่ได้) สอดคล้องกับข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาว่า อนุสสวาทิวเสน อคฺคเหตุโพ (รับรู้ไม่ได้ด้วยการฟังตามกันมา เป็นต้น) โดยพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า สภาวะที่มีได้ประจักษ์แก่ตน เพียงฟังมาจากบุคคลอื่น ไม่ใช่ปรมัตถ์ และพระภิกษุอาจารย์ก็กล่าวว่า สภาวะการอธิบายให้คนอื่นเข้าใจตามที่ตนเองรับรู้ไม่ได้ ชื่อว่า ปรมัตถ์

ความจริงแล้วคำอธิบายลักษณะของรูปนามจัดเป็นบัญญัติเท่านั้น ไม่ใช่สภาวะที่ประจักษ์แก่ผู้ฟัง เช่น การกล่าวว่า ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง จิตมีสภาวะรับรู้อารมณ์ ผัสสมีสภาวะกระทบอารมณ์ ก็เป็นคำบัญญัติที่กล่าวถึงชื่อซึ่งเรียกว่า วิชขมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ) อาการบัญญัติ (บัญญัติแสดงอาการ) หรือถ้าอธิบายในลักษณะของรูปร่างสัณฐาน ก็เป็นสัณฐานบัญญัติ (บัญญัติแสดงสัณฐาน) แม้ปุถุชนที่เคยได้ฟังมาก็อาจกล่าวถึงลักษณะของมรรคผล และนิพพานได้ แต่เขาไม่อาจรับรู้นิพพานเป็นอารมณ์ด้วยมรรคจิตหรือผลจิตได้ เพราะผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงโคตรภูจะรับรู้นิพพานเป็นอารมณ์ไม่ได้เลย เหมือนผู้ที่ไม่เคยทานมะม่วงมาก่อน เมื่อมีคนพูดว่ามะม่วงหวานก็ไม่ทราบว่าหวานอย่างไร ต่อเมื่อได้ทานแล้วจึงเข้าใจถึงรสหวานนั้นได้ ดังนั้น ลักษณะของมรรคผล และนิพพาน ที่ปุถุชนรับรู้จึงเป็นเพียงการรู้แบบสัญญา มิใช่การรับรู้โดยประจักษ์ด้วยตนเอง

อนึ่ง บัญญัติเป็นคำสื่อความหมาย (นามบัญญัติ, สัททบัญญัติ) และเป็นสิ่งสมมุติกันขึ้นในโลก (อรรถบัญญัติ) มีสภาพไม่เปลี่ยนแปลงเนื่องจากไม่มีอยู่จริง บัญญัติทั้งสองอย่างนั้นเป็นเพียงสิ่งที่นึกคิดกันขึ้นมาเป็นอารมณ์เท่านั้น ลองคิดว่าชื่อนาย ก อยู่ที่ย่างกายส่วนใด และเปลี่ยนแปลงไปเมื่อใด จะพบว่า

ชื่อดังกล่าวมิได้อยู่ที่อวัยวะส่วนใดเลย ทั้งมิได้ขึ้นอยู่กับกาลเวลา ชื่อนี้จะปรากฏขึ้นเมื่อทุกคนนึกถึงนาย ก เท่านั้น ถ้าทุกคนลืมเขาไป ชื่อนี้ก็จะหายสาบสูญไปเหมือนชื่อซูเมอร์ดาบสซึ่งหายสาบสูญไป ๔ อสงไขยแสนกัป แต่มาปรากฏแก่ชาวพุทธในภัทรกัปนี้อีก แม้สาธารณนามว่า บุรุษ สตรี หม้อ ผ้า เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้ คือเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงทั้งโดยคำเรียกและวัตถุสิ่งของ คำเรียกเป็นบุคคลบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงบุคคล ส่วนวัตถุสิ่งของเป็นสัจฐานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงสัจฐาน

สิ่งที่เรียกว่า เกวียน ประกอบขึ้นจากล้อ ชีกง ชีก่า ตัวรถ ฯลฯ ถ้าแยกชิ้นส่วนแต่ละชิ้นออกมาก็จะไม่เหลือเกวียนอยู่ ฉะนั้นใด ถ้าแยกgrupนามออกจากบุคคลที่เราสมมุติกันว่าเป็นบุรุษ สตรี ก็จะไม่มีการบุรุษหรือสตรีเหลืออยู่ ฉะนั้น ในทำนองเดียวกัน แม้แถมดกก็เป็นเพียงการรวมตัวของมดที่เดินต่อเนื่องกันไป กระสอบทรายประกอบด้วยเม็ดทรายที่รวมกันอยู่ เชือกพันด้วยเส้นใยมะพร้าว ก็คือใยมะพร้าวที่นำมารวมกัน กระแสน้ำก็คือน้ำที่ไหลมารวมกันไม่ขาดสาย หรือต้นไม้ก็เป็นสิ่งที่รวมส่วนสำคัญ เช่น ราก ลำต้น กิ่ง ใบ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ในบรรดาปรมัตถ์ ๔ อย่างนั้น นิพพานเป็นอสังขตธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยคือกรรม จิต อุตุ และอาหารปรุงแต่ง จึงมีสภาวะเที่ยงแท้แน่นอน ไม่แปรปรวน ส่วนปรมัตถ์อีก ๓ อย่าง คือ จิต เจตสิก และรูป เป็นสังขตธรรม ซึ่งมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องกันปรุงแต่ง จึงมีสภาวะแปรปรวนไม่เที่ยง เมื่อแยกออกเป็นสิ่งที่เกิดภายในร่างกาย (อัมมัตตสันดาน) และเกิดอยู่ภายนอกร่างกาย (พหิทรสันดาน) ทั้งหมดนั้นประกอบด้วยขณะเกิดขึ้น (อุปปาทขณะ) ขณะตั้งอยู่ (ฐิตีขณะ) และขณะดับไป (ภังคขณะ) ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

ส่วนบัญญัติที่เป็นคำสื่อความหมายและสิ่งสมมุติกันขึ้นในโลก ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริงในขณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในกาลทั้ง ๓ ทั้งไม่ใช่นิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคจิตและผลจิต เป็นเพียงสิ่งที่คิดสมมุติขึ้น เช่น คำบาลีว่า รูปารมณ หรือคำแปลว่า “รูปารมณ” หรือ “สี” เป็นเพียงสิ่งที่เราคิดขึ้นมาเอง ไม่ใช่เกิดแล้วเกิดอยู่ หรือจักเกิดขึ้นภายในและภายนอกร่างกาย ทั้งมิได้ตั้งอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง ส่วนการคิดถึงสิ่งเหล่านั้นทางมโนทวารจัดเป็นนามบัญญัติ อากาณบัญญัติหรือ สันฐานบัญญัติตามสมควร เพราะสิ่งเหล่านั้นมิใช่เกิดแล้ว เกิดอยู่ หรือจักเกิดขึ้นต่อไป ทั้งมิได้ตั้งอยู่ในที่ใด เปรียบเหมือนคนกลัวผีเมื่อพบเห็นสิ่งที่น่าตกใจ ก็คิดว่าผีหลอก หรือคนนอนหลับฝันไปก็คิดว่าความฝันนั้นเป็นจริง ดังนั้น อารมณทุกอย่างที่ปรากฏขึ้นในจิตตามสัญญาหมายรู้ จัดเป็นบัญญัติที่ไม่มีจริง ตามนัยดังกล่าวมานี้ คำบัญญัติที่กล่าวถึงจักขุประสาท จักขุวิญญาณ รูปารมณ และโสต-ประสาท โสตวิญญาณ สัททารมณ เป็นต้น เป็นบัญญัติ ส่วนสภาวะที่จิตรับรู้อย่างแท้จริงในปัจจุบันขณะ เป็นปรมาตถ์

อนึ่ง คำแสดงชื่อของอากัปภิกิริยาต่างๆ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด คู้ เป็นบัญญัติที่เรียกว่า วิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ เพราะสื่อความหมายถึงรูปที่เกิดจากจิต (จิตตชรูป) อันเกิดขึ้นจากจิตที่ต้องการจะเดิน เป็นต้น โดยองค์ธรรมของการเดินประกอบด้วยจิต เจตสิก และจิตตชรูปที่เป็นไปโดยอาการเดินนั้น ส่วนเนื้อความในคำบัญญัติว่า เดิน สามารถสื่อถึงการรับรู้ได้เป็น ๒ ระดับ คือ การรับรู้ของคนทั่วไป และการรับรู้ของผู้เจริญวิปัสสนา-ภาวนา

การรับรู้ของคนทั่วไป หมายถึง การรับรู้ตามปกติที่คนทั่วไปย่อมรับรู้ว่

เราเดิน เรายืน เรานั่ง เรานอน เราเหยียด เราคู้ ฯลฯ โดยมีความรู้สึกว่ามีตัวตน พร้อมด้วยรูปร่างสัณฐานของมือ เท้า ร่างกาย สิ่งที่เราได้รับรู้นี้เป็นบุคคลบัญญัติ คือ บัญญัติ แสดงบุคคล และสัณฐานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงสัณฐาน แม้ว่าบัญญัติ ที่เป็นวิชขมานบัญญัติจะสื่อถึงสิ่งที่มีอยู่จริง แต่ถ้าไม่มีสติระลึกถึงสภาวะธรรมตามความเป็นจริงก็จะเข้าใจว่ามีตัวตน เรา ของเรา เหมือนบัญญัติที่หมายถึงรูป เวทนา และปฐมวิ เป็นต้น แม้มีอยู่มาก่อนสมัยพุทธกาลก็ได้ทำให้คนทั่วไปรับรู้สภาวะของบัญญัติเหล่านี้ได้ ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าทรงประกาศสัจธรรมแล้ว ชาวพุทธจึงเข้าใจและกำหนดรู้ได้อย่างถูกต้อง

การรับรู้ของผู้เจริญวิปัสสนา เป็นการรับรู้สภาวะของรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ในขณะเดิน และเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นย่อมจะรับรู้จิตที่ต้องการจะเดิน รับรู้รูปที่เกิดแล้วดับไปในขณะหนึ่งๆ ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะเข้าใจได้ว่า ‘เราเดิน’ เป็นเพียงคำที่ใช้พูดกันในโลก ไม่มีตัวเราที่เดินอยู่จริง มีเพียงจิตที่ต้องการจะเดินและรูปที่เคลื่อนไหวจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งเท่านั้น แม้ในขณะยืน เหยียด คู้ เป็นต้น นักปฏิบัติก็จะรับรู้จิตที่ต้องการจะทำอิริยาบถนั้นๆ พร้อมด้วยรูปที่เกิดขึ้น และการเกิดดับของรูปจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่ง การรับรู้เช่นนี้เป็นที่ยังเห็นอย่างประจักษ์ด้วยวิปัสสนาญาณ

[จิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วยเจตนาคือความตั้งใจและฉันทะคือความปรารถนา เป็นเหตุให้เกิดสภาวะเคลื่อนไหว สำนักวิปัสสนาบางแห่งเรียกจิตนั้นว่า “ต้นจิต” แต่ผู้แปลคิดว่าควรเรียกว่า “จิตสั่ง” จะเข้าใจง่ายกว่า ดังคำพังเพยของไทยว่า “ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว”]

นอกจากนี้ บัญญัติที่เป็นคำบาลีว่า อิตถิ ปุริส หตถ ปาท ฌฏ และ ปฏ พร้อมทั้งคำแปลว่า หญิง ชาย มือ เท้า หม้อ ผ้า เป็นต้น ได้ชื่อว่า อวิชชาน-บัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นเพียงกลุ่มรูปที่แสดงให้เข้าใจได้ว่าเป็นหญิง ชาย แท้ที่จริงสภาวะที่รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส คือ สี เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่เป็นความแข็ง-อ่อน เย็น-ร้อน หย่อน-ตึง ไม่ใช่คำบัญญัติว่าหญิง ชาย แต่อย่างใด ตามหลักพระอภิธรรม การรับรู้ คำบัญญัติและสัจฐานนั้นเกิดขึ้นทางใจที่เรียกว่า มโนทวารวิถี ซึ่งเกิดต่อจาก บัญจทวารวิถี คือ วิถีจิตที่เกิดทางบัญญัติ

มีคำพังเพยว่า “เมื่อบัญญัติเกิด ปรมัตถ์ย่อมหายไป เมื่อปรมัตถ์เกิด บัญญัติย่อมหายไป” หมายความว่า เมื่อเรารับรู้ว่าเป็นหญิง ชาย ตามบัญญัติ นั้นๆ ปรมัตถ์ที่เป็นสี เสียง กลิ่น ฯลฯ ย่อมไม่ปรากฏ แต่เมื่อรับรู้ตามสภาวะว่าเป็นรูปนาม ปรมัตถ์ย่อมปรากฏ และบัญญัติจะอันตรธานไป

อารมณ์ของวิปัสสนา

บัดนี้ จะกล่าวถึงอารมณ์ของวิปัสสนา ผู้ที่ประสงค์จะปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พึงเจริญสติระลึกจรรูปนามปรมัตถ์เท่านั้น ไม่ควรใส่ใจต่อบัญญัติ แม้ในปรมัตถ์ ก็ควรกำหนดรู้สภาวะที่เป็นโลกียธรรม คือ ธรรมฝ่ายโลก หมายถึง จิต เจตสิก และรูป ไม่ควรกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะปุถุชนไม่อาจเข้าใจสภาวะที่แท้จริง ของโลกุตตรธรรมได้ แม้สำหรับพระอริยบุคคลก็ไม่มีประโยชน์ที่จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรม เพราะการกำหนดรู้โลกียธรรมนั้นมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิกถอนกิเลส ที่ยึดมั่นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา แต่กิเลสที่ยึดมั่นเช่นนั้นไม่มีใน

โลกุตตรธรรม ดังนั้น แม้จะกำหนดรู้โลกุตตรธรรมก็ไม่อาจจะกิเลสได้ เหมือน การปรับพื้นที่ที่มีทั้งที่ลุ่มและดอนให้เรียบเสมอกัน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ แต่การ ปรับพื้นที่ซึ่งราบเรียบอยู่แล้วย่อมจะไม่ได้ประโยชน์แต่อย่างใด ดังสาธกซึ่งกล่าว ถึงปัญชนและพระอริยบุคคลว่า

โลกุตตรจิตตานิ ปน เนว สุทฺธวิปสฺสกสฺส. น สมถยานิกสฺส ปรีคหํ
คจฺจนฺติ อนนฺตคตฺตา.^๕

“ส่วนโลกุตตรจิตย่อมไม่ถึงการกำหนดรู้ของผู้เจริญวิปัสสนาอย่าง เดียวและผู้เป็นสมถยานิก เพราะตนยังมีได้บรรลุโลกุตตรธรรม”

วิภูตฺเต นตฺถิ อวิสยตฺตา วิสยตฺเตปิ จ ปโยชนาภาวโต.^๖

“การเจริญกรรมฐานย่อมไม่มีในโลกุตตรธรรมเพราะมีโชฐานะที่จะ รับรู้ได้ และแม้เป็นฐานะ[ที่พระอริยบุคคลรับรู้ได้]ก็ไม่มีประโยชน์ใน การกำหนด”

อนึ่ง วิปัสสนามี ๒ ประการ คือ

๑. ปัจจกขวิปัสสนา วิปัสสนาที่ประจักษ์อย่างชัดเจน

๒. อนุมานวิปัสสนา วิปัสสนาที่อนุมานรู้

ปัจจกขวิปัสสนาเป็นการหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริงในปัจจุบันขณะ เหมือนสัมผัสด้วยมือ นักปฏิบัติย่อมรู้เห็นสภาวะลักษณะคือลักษณะพิเศษของรูป- นามในแต่ละขณะด้วยปัจจกขวิปัสสนา ทั้งหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ซึ่งเรียกว่า สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปอันได้แก่ อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (ความทุกข์) และอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรเจริญ

ปัจจุขวิปัสสนาตั้งแต่เริ่มปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุอนุโลมญาณ

เมื่อปัจจุขวิปัสสนามีกำลังแก่กล้าขึ้นตั้งแต่นามรูปปริจเจทญาณเป็นต้นไป นักปฏิบัติจะอนุมานรูปรูปนามที่มีได้กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะการอนุมานรู้อย่างนี้ชื่อว่า อนุมานวิปัสสนา วิปัสสนาประเภทนี้สามารถรับรู้อารมณ์ที่เป็นโลกียธรรมทั้งหมดซึ่งเกิดภายใน ภายนอก เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน แต่ไม่สามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษและลักษณะทั่วไปของรูปนามอย่างชัดเจนเหมือนปัจจุขวิปัสสนา ซึ่งมีใช้วิปัสสนาญาณที่ต้องพยายามทำให้เกิดขึ้น แต่จะเกิดขึ้นเองในขณะที่ปัจจุขวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว ต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าขอกล่าวถึงวิธีการเจริญปัจจุขวิปัสสนาเป็นหลัก

ในบรรดาโลกียธรรม นักปฏิบัติที่เริ่มเจริญญาณภาวนา ไม่อาจกำหนดรู้อรูปฌานที่ ๔ ชื่อเนวสัณญานาสัณญายตนะ ฌานดังกล่าวมีความละเอียดสุขุม ไม่มีสัญญาปรากฏชัดเจน แม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ไม่อาจกำหนดรู้สัญญาเป็นต้นที่ละอย่างในฌานนั้น ส่วนผู้ที่บรรลุฌานแล้วย่อมสามารถกำหนดรู้มหัคคตธรรมได้ ผู้ที่ยังมิได้บรรลุฌานย่อมไม่อาจกำหนดได้ เพราะฌานธรรมไม่เคยปรากฏในกระแสจิตของตน ดังสาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ลาภิโน เอว มหคคตจิตฺตานิ สุปากฺขานิ โหนติ.^{๑๐}

“มหัคคตจิตย่อมปรากฏชัดแก่ผู้บรรลุฌานเท่านั้น”

คำว่า “เท่านั้น” ซึ่งเป็นความหมายของ เอว ศัพท์ แสดงการปฏิเสธว่า มหัคคตจิตย่อมไม่ปรากฏชัดแก่ผู้ที่มีได้บรรลุฌาน

คำว่า “ปรากฏชัด” หมายถึง สภาวลักษณะของฌานปรากฏแก่ปัญญาที่

คำว่า “ไม่ปรากฏชัด” หมายถึง การอนุมานรู้โดยมิได้รับรู้อย่างชัดเจน ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ที่มีได้บรรลุนานจึงควรกำหนดรู้กามธรรมเท่านั้น เมื่อกามธรรมปรากฏชัดเจนแล้ว ก็อาจอนุมานรู้มหัคคตธรรมได้ อนึ่ง ผู้ที่เจริญวิปัสสนาควรกำหนดรู้เท่าทันกามธรรมที่เป็นรูปนามซึ่งปรากฏชัดในปัจจุบันขณะ ไม่ควรอนุมานรู้รูปนามที่ไม่ปรากฏชัดอย่างแท้จริง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคว่า

“ในบรรดาธรรมที่ควรหยังเห็น ธรรมเหล่านี้ปรากฏชัดแก่บุคคลใด ย่อมถึงความเป็นธรรมที่บุคคลกำหนดรู้ได้โดยสะดวก เขาควรปรารภ การหยังเห็นในธรรมเหล่านั้น”

- รูปรูป รูปที่มีการเสื่อมสลายไป
- นิพจน์รูป รูปที่เกิดจากกรรม จิต อุตฺต และอาหาร
- สลักขณรูป รูปที่มีลักษณะของตนที่เป็นสังขตธรรมอันได้แก่ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป
- สัมมสนรูป รูปที่ควรหยั่งเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณ
- สภาวรูป รูปที่มีสภาวของตนๆ

นักปฏิบัติไม่ควรกำหนดรูป ๑๐ ประเภทที่เรียกว่า อนิปันนรูป คือ รูป
ที่มีได้เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

รูปรูปาเนว ทิ อธิ ปริคคฺยหนฺติ. น รูปปริจฺเจทวิการลฺกขณานิ.^{๑๒}

“นักปฏิบัติควรกำหนดรู้รูปรูปเท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่ควรกำหนดรู้
อากาศธาตุ วิการรูป และลักษณะรูป”

นอกจากนี้ ปุ่ฤษนและพระเสกษะย่อมไม่อาจกำหนดรู้กิริยาชวนจิตของ
พระอรหันต์ได้ บุคคลเหล่านั้นผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาควรกำหนดรู้รูปนามด้วย
ปัจจัยขวิปัสสนา ดังนี้

- นิปันนรูป ๑๘ คือ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒
หทัยัตถุ ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑
- กามาวจรจิต ๔๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๗ ยกเว้นหสิตุป-
ปาทจิต มหากุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘
- เจตสิก ๕๒ ดวงที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น

ในขณะที่เห็นสีทางจักขุทวาร รูปนามอันได้แก่จักขุประสาท รูปารมณคือสี
และจักขุวิญญูณที่รับรู้ารมณทางจักขุทวาร พร้อมด้วยจิต (จักขุทวาริกจิต) และ
เจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญูณ ย่อมปรากฏไปตามลำดับ ได้แก่ จิต ๓๕
ดวง คือ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ สันตীরณจิต ๓ โวฏฐัพพน-
จิต ๑ กามชวณะ ๒๐ คือ อกุศลชวณะ ๑๒ มหากุศลชวณะ ๘ ตทารัมมณจิต ๑๑
คือ สันตীরณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘

ในขณะที่ได้ยินเสียงทางโสตทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ โสตประสาท สัททารมณ์ (เสียง) และโสตวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางโสตทวาร พร้อมด้วยโสตทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับโสตวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่รู้สึกทางฆานทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ ฆานประสาท คันธารมณ์ (กลิ่น) และฆานวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางฆานทวาร พร้อมด้วยฆานทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับฆานวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่สัมผัสทางชีวาทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ ชิวหาประสาท รสารมณ์ (รส) และชีวหาวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางชีวาทวาร พร้อมด้วยชีวาทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับชีวหาวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่สัมผัสทางกายทวาร รูปนามที่เกิดขึ้น คือ กายประสาท โผฏฐัพพารมณ์ (ธาตุดินอันได้แก่สภาวะแข็ง-อ่อน ธาตุไฟอันได้แก่สภาวะเย็น-ร้อน ธาตุลมอันได้แก่สภาวะหย่อน-ตึง) และกายวิญญานที่รับรู้อารมณ์ทางกายทวาร พร้อมด้วยกายทวาริกจิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดพร้อมกับกายวิญญาน ย่อมปรากฏโดยมีลำดับจิต ๓๕ ดวงข้างต้น

ในขณะที่รับรู้ความเป็นหญิงหรือชาย อิตถิถาหารูปที่แสดงความเป็นหญิง หรือปुरुสหารูปที่แสดงความเป็นชาย ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร

ในขณะที่กลืนน้ำลาย บ้วนน้ำลาย หรือน้ำตาไหล น้ำมูกไหล เหงื่อไหล อาโปธาตุที่มีสภาวะไหล-เกาะกุม ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวาร

ในขณะที่พิจารณา หรือกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ หทัยวัตถุซึ่งเป็นรูปที่อาศัยเกิดของจิตและเจตสิกย่อมเกิดขึ้น จิตที่พิจารณาภาวนาธรรม คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ฯลฯ มี ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ กามชณะ ๒๐ ตทารัมมณจิต ๑๑ ส่วนจิตที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลจิต ๘ ตทารัมมณจิต ๑๑

อนึ่ง แม้วิปัสสนาชวนจิตที่เป็นญาณวิปยุตตจิตก็มีได้ในบางคราว ดังมีสาธกว่า

ภาเวนโตปี เตสเวย อณฺณตเรน ภาเวติ.^{๓๓}

“แม้ผู้เจริญภาวนาย่อมเจริญได้ด้วยมหากุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้น”

กทาจิ ปริจยพเลน ญาณวิปยุตตจิตเตหิปี สมมสน.^{๓๔}

“บางคราวการกำหนดรู้ย่อมมีด้วยจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาด้วยกำลังของความคุ้นเคย (มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔)”

ปคุณํ สมถวิปัสสนาภาวนํ อนุยุณฺชนตสฺส อนฺตรนฺตรรา ญาณวิปยุตตจิตเตนาปี มนสิกาโร ปวตฺตติ.^{๓๕}

“การใส่ใจย่อมเป็นไปได้บ้างในบางขณะแก่ผู้เจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาที่คล่องแคล่วแม้ด้วยจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา”

นอกจากนี้ แม้ตทารัมมณจิตย่อมมีได้โดยเกิดขึ้นในลำดับต่อจากวิปัสสนาชวนจิตที่มีกำลังอ่อน ดังสาธกในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนติ. กุสเล นิรุทฺเธ วิปาโก ตทา-

รรมณตา อุปปชชติ.^{๑๖}

“ย่อมยังเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อกุศลดับแล้ว
วิบากย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตถารมณ์”

อาหารรูปที่เป็นสารอาหาร ย่อมปรากฏเมื่อกินอาหารแล้วมีกำลังวังชา
เพิ่มขึ้น หรือเมื่อมิได้กินอาหารแล้วหมดเรี่ยวแรง

ชีวิตรูปที่มีสภาพตามรักษารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) ให้ดำเนินต่อไป
ย่อมปรากฏเพื่อตามรักษาสาทรูป ภาวรูป และหัตถรูปซึ่งเป็นกรรมชรูปที่เกิด
ขึ้นอย่างต่อเนื่อง

โดยประการดังนี้ นักปฏิบัติพึงเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดรู้รูป
นามที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะนั้นๆ ตามความเป็นจริง

อนึ่ง แม้ว่าอารมณ์ของวิปัสสนาจะเป็นได้ทั้งอารมณ์ภายในและภายนอก
ดังข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๗} แต่นักปฏิบัติควรเริ่มจากการกำหนดรู้
อารมณ์ภายในคือรูปนามที่อยู่ในร่างกายที่ยาวไม่เกินวา หนาเพียงคืบ กว้างเพียง
ศอก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วก็จะสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอกได้เองวิธีนี้
เป็นวิธีปฏิบัติของสาวกทั้งหลาย ดังปรากฏในฎีกาของอนุปทสูตรที่อธิบายเรื่อง
ของพระโมคคัลลานเถระผู้กำหนดรู้สภาวะธรรมบางส่วนแล้วได้บรรลุธรรมเป็น
พระอรหันต์ มีข้อความดังนี้

เอกเทสเมวาทิ สกอตตภาเว สงฺขारे อนวเสสโต ปริคฺคเหตุญฺจ สม-
มสติญฺจ อสฺสโกณฺฑํ อุตฺตโน อภินิหารสมฺมทาคตฺวาณพฺลานุรูปํ เอกเทส-
เมว ปริคฺคเหตุวา สมฺมสนฺโต.^{๑๘}

“คำว่า เอกเทศเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่า พระเถระได้กำหนดหยั่งเห็นเพียงบางส่วนซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และหยั่งเห็นสังขารธรรมในอรรถาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา”

ตสฺมา สสนฺตานคเต สพฺพธมฺเม, ปฺรสนฺตานคเต จ เตสํ สนฺตาน-
วิภาคํ อกฺตฺวา พหิทฺธาภาวสามณฺญโต สมฺมสตี. อโย สวากานํ สมฺมสน-
จาโร.^{๑๙}

“ดังนั้น พระเถระจึงหยั่งเห็นธรรมทั้งปวงที่เป็นไปในกระแสรูปนามของตนและหยั่งเห็นธรรมที่เป็นไปในกระแสรูปนามของคนอื่นโดยความเป็นธรรมภายนอกทั่วไป มิได้กระทำการจำแนกกระแสรูปนามของบุคคลเหล่านั้น วิธีนี้เป็นวิธีหยั่งเห็นของสาวกทั้งหลาย”

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงไม่ควรแสวงหาหรือกำหนดรู้อารมณ์ภายนอก เช่น เสียง โดยไม่สนใจต่อสภาวะได้ยินซึ่งเป็นอารมณ์ภายใน เพราะจะทำให้จิตซัดส่ายฟุ้งซ่าน ส่งผลให้สมาธิและปัญญาไม่เจริญขึ้น แม้จะปฏิบัติติดต่อกัน ๑๕ วันหรือ ๑ เดือน ก็ไม่อาจประสบความก้าวหน้า และผู้ที่มิได้กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน แต่กลับไปพิจารณาว่าเป็นรูปหรือนามตามที่ตนเคยศึกษามา ก็ไม่ถูกต้อง เพราะเป็นการนึกคิดด้วยสัญญาไม่ใช่การเจริญสติระลึกรู้อย่างแท้จริง ดังนั้น นักปฏิบัติจึงควรกำหนดรู้อารมณ์ภายในเป็นหลัก และอาจกำหนดอารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏเองทางทวารทั้ง ๖ ได้เช่นกัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

อหฺมตฺตํ วา หิ วิปัสสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา. อหฺมตฺตตฺติหฺมิตฺธิ-
ปนํ ลกฺขณฺโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปรีกฺขหิตเมว โหติ.^{๒๐}

“การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก แต่เมื่อการกำหนดรู้สำเร็จภายใน ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดโดยลักษณะ [ที่เป็นสวาลักษณะและสามัญญลักษณะ]โดยสิ้นเชิง”

ควรกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบัน

นักปฏิบัติควรกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันซึ่งจำแนกเป็นขณะปัจจุบัน คือ ปัจจุบันในขณะหนึ่งๆ ที่กำลังเกิดขึ้น, สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันต่อเนื่องจากอดีตที่เพิ่งดับไป และอัทธาปัจจุบัน คือ ปัจจุบันโดยระยะเวลาตลอดชีวิตเมื่อการกำหนดรู้ปัจจุบันมีกำลังแก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติจะสามารถอนุมานรู้ธรรมที่เป็นอดีตและอนาคตได้ด้วย ความจริงแล้วอดีตเป็นสิ่งที่ล่วงเลยมาแล้ว อนาคตก็ยังไม่เกิดขึ้น เราไม่อาจรับรู้สภาวะธรรมในอดีตหรืออนาคตได้ชัดเจน ลองพิจารณาว่าเราสามารถรับรู้สิ่งที่เคยประสบมาในภพก่อนหรือไม่ รูปธรรมและนามธรรมของเรามีสภาวะอย่างไร คือ ผิวกายสีดำหรือขาว มีจักขุประสาทเป็นต้นครบถ้วนหรือไม่ มีอิตถีภาวะรูปหรือปुरुสภาวะรูป มีจิตและเจตสิกประเภทไหนเกิดขึ้น หรือมีจิตประเภทไหนเกิดต่อจากจิตดวงก่อน การกล่าวถึงภพก่อนจึงยังไกลเกินไป ลองพิจารณาภพนี้ว่า ในวันเดือนปีที่ผ่านมา มีสภาวะธรรมรูปนามเกิดขึ้นอย่างไร แม้รูปนามที่เกิดผ่านมาแล้ว ๑ ชั่วโมง ๑๐ นาที หรือ ๕ นาที ก็ไม่ปรากฏลักษณะพิเศษอย่างชัดเจน

นอกจากนี้ นักปฏิบัติไม่ควรกำหนดรู้อนาคต เช่น ในขณะยกเท้าขวา เราไม่อาจรู้สภาวะรูปนามที่จะเกิดขึ้นต่อไปในขณะยกเท้าซ้าย แม้สำคัญว่าจะเกิด

กุศลจิตก็อาจจะเกิดอกุศลจิตได้ หรือคิดว่าควรเกิดโสมนัสก็อาจเกิดโทมนัสแทน ทุกคนไม่อาจรู้เห็นอนาคตได้ แม้จะคิดว่าตนเองเป็นสุขอยู่ก็อาจประสบอุบัติเหตุ นานัปการ เช่น ต้องอาวธ บ้านพังล้มทับ ตกจากที่สูง ไฟไหม้ จมน้ำ งูกัด เหยียบ หนาม บางคนแม้ใกล้จะเสียชีวิตก็ยังสำคัญว่าตนมีอายุยืน

อนึ่ง สภาวธรรมปัจจุบันเป็นสิ่งที่กำลังเกิดภายในร่างกาย และปรากฏทาง ทวารทั้ง ๖ การเจริญสติกำหนดรู้รูปนามปัจจุบันจึงทำให้นักปฏิบัติสามารถ เห็นลักษณะพิเศษและลักษณะทั่วไปได้อย่างชัดเจน เปรียบเสมือนคนที่แขนง ดูทองฟ้าเมื่อเกิดฟ้าแลบ เขาย่อมเห็นสถานที่เกิดฟ้าแลบและรูปร่างสัณฐานของ ฟ้าแลบได้อย่างชัดเจน ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าแขนงดูทองฟ้า เมื่อฟ้าแลบหายไป แล้วหรือดูเมื่อยังไม่เกิดฟ้าแลบ เขาย่อมไม่เห็นการเกิดขึ้นจริงของฟ้าแลบได้ ดังนั้น นักปฏิบัติจึงไม่ควรใส่ใจต่ออดีตหรืออนาคต ควรเจริญสติกำหนดรู้สภาว ธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริง

นอกจากนั้น กิเลสที่เรียกว่า อารัมมณานุสัย คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ใน อารมณีย่อมเกิดขึ้นเมื่อมิได้เจริญสติรู้เท่าทัน แต่จะไม่เกิดขึ้นในอารมณีนที่นักปฏิบัติ ได้กำหนดรู้แล้ว การเจริญวิปัสสนาในสภาวธรรมปัจจุบัน จึงเป็นการละกิเลสโดย ตังคพหาน คือ ละได้ชั่วขณะในเวลาเจริญสติกำหนดรู้ ทั้งยังเป็นการละกรรม- วิบากและขันธที่เป็นผลของกิเลสต่อมา(จะกล่าวถึงเรื่องนี้โดยพิสดารในปริจเฉท ที่ ๗ เรื่องอนิจจานุปัสสนา) ความจริงแล้ว อารัมมณานุสัยย่อมนอนเนื่องอยู่ ในอดีตอารมณที่บุคคลมิได้กำหนดรู้ แม้ชนบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงกลุ่มก้อน ที่เกิดโดยเนื่องด้วยอดีตธรรมนั้น ก็ปรากฏในกระแสจิตเหมือนถ้ำภาพเก็บไว้ ทุกขณะที่เขาระลึกถึงอดีตที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราว

ชนบัญญัติย่อมปรากฏ ทำให้สำคัญว่าเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ เป็นสุข บังคับบัญชาได้ แม้จะพิจารณาตามความรู้ที่เคยศึกษามามีเพียงรูปนามที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ก็ไม่อาจจะชนบัญญัติที่เหมือนภาพถ่ายได้ และไม่อาจจะกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้

ตัวอย่างเช่น พ่อแม่บางคนสอนเด็กให้กลัวหาวไม่กลัวผี พอเด็กโตขึ้น ก็ไม่กลัวผี แม่เห็นผีก็คิดว่าเป็นของประหลาด แต่พ่อแม่บางคนหลอกเด็กให้กลัวผี เมื่อเด็กโตขึ้นก็มักกลัวผี แม้จะไม่เคยเห็นก็คิดสร้างจินตนาการและกลัวไปเอง แม้คนอื่นจะบอกว่าไม่ต้องกลัวก็ยังไม่หายกลัว เพราะเคยสั่งสมความกลัวมาก่อน ในกรณีเดียวกัน ผู้ที่เจริญสติกำหนดรู้รูปนามโดยความเป็นสภาวะธรรม ไม่ปรากฏชนบัญญัติ ก็จะไม่เกิดกิเลสเมื่อคิดถึงรูปนามนั้นอีก แต่ผู้ที่มีได้เจริญสติกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบัน ย่อมเกิดกิเลสขึ้นเมื่อนึกถึงรูปนามที่ผ่านมา เพราะชนบัญญัติได้ปรากฏให้สำคัญว่าเป็นตัวตนและประกอบกับความยึดมั่นที่มีซึ่งไม่อาจไถ่ถอนได้ เมื่อนาคตอารมณ์ที่บุคคลมิได้กำหนดรู้ก็เป็นเหตุเกิดแห่งอารมณ์มานุสสัยเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ การตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันจึงทำให้นักปฏิบัติเกิดปัญญายังเห็นสภาวะที่แท้จริงของรูปนาม และสามารถละกิเลสในขณะนั้นๆ สภาวะธรรมปัจจุบันจึงเป็นอารมณ์ของการเจริญสติบำเพ็ญวิปัสสนากาวนา ดังสาธกในภัทเทกรัตตสูตรว่า

อติตํ นานวาคเมยฺย

นปปฏิกังเข อนาคตํ

ยทตိตํ ปหีนํ ตํ

อปฺปตฺตยจฺจ อนาคตํ.

ปจฺจุปฺปนฺนยจฺ ยํ ธมฺมํ

ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสตี

อสํหีรํ อสํกุปฺปํ

ตํ วิทฺวา อนุปฺพุทฺเธ.

อชฺเชว กิจฺจ’มาตปปี	โก ชญฺญา มรณํ สุเว
น หิ โน สงฺครํ เตน	มหาเสเนน มจฺจุนา.
เอววิหารี อาตาปี	อโหฺรตฺต’มตฺนทิตํ
ตํ เว ภทฺเททฺรตฺโตติ	สนฺโต อาจิกฺขเต มฺนิ. ^{๒๑}

“อดีตดับไปแล้ว อนาคตยังมาไม่ถึง จึงไม่ควรคำนึงถึงอดีต ไม่มุ่งหวังอนาคต พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้แจ้งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบันขณะนั้นๆ อันค้นหาทฤษฎีไม่อาจจุัดรั้ง และทำให้วิบัติได้ บุคคลควรเพียรเพากิเลสเสียแต่วันนี้ ใครจะรู้ถึงความตายในวันพรุ่ง เพราะพวกเราไม่อาจขอผ่อนผันจากมัจจุราชผู้มีกองทัพใหญ่นั้นได้ พระมุนีผู้สงบยอมเรียกผู้เพียรเพากิเลสอยู่ตลอดทิวาราตรีอย่างนั้นว่า ผู้อยู่ราตรีเดียวอย่างมีประโยชน์”

อดีตกาลที่กล่าวถึงในพระสูตรนี้ หมายถึง สิ่งที่ผ่านมาแล้วทั้งในภพก่อนและภพนี้ ไม่ใช่หมายถึงอดีตกาลในภพก่อนเท่านั้น ความจริงผู้ที่บรรลุอภิญญา มีตาทิพย์อาจเห็นเรื่องราวในอดีตได้ แต่พระสูตรนี้กล่าวถึงบุคคลทั่วไป จึงหมายถึงเรื่องในอดีตกาลที่ผ่านมาแล้วทั้งหมด

ขั้นที่ ๕ ที่เกิดดับในอดีต เช่น จักขุประสาท สี และสภาวะการเห็นเป็นต้น ไม่มีจริงในปัจจุบัน บุคคลจึงไม่ควรยึดติดโดยคิดถึงสิ่งที่ดับไปแล้วด้วยตัณหาและทฤษฎี การยึดติดด้วยตัณหา คือ การคิดถึงสิ่งที่ผ่านมามีความยินดีว่า จักขุ-ประสาทของเรากระจ่างใส สายตาของเรามองเห็นได้ชัดเจน ดวงตา ใบหน้า คิ้ว จมูก ปาก และผิวพรรณงดงาม เพียบพร้อมด้วยเครื่องประดับตกแต่ง เมื่อก่อนได้เคยพบเห็นผู้คนซึ่งมีรูปร่างหน้าตา ชลช การยึดติดด้วยทฤษฎี คือ การคิดว่า

ตัวเราเห็นคนอื่น สภาวะเห็นนั้นดำรงอยู่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แม้เสียชีวิต แล้ววิญญาณของเราก็กเลื้อนจากร่างกายนี้ไปเกิดในภพใหม่ ดังนั้นเป็นต้น

แม้ขั้น ๕ ที่จะเกิดในอนาคตก็ไม่มีจริงในปัจจุบัน เป็นเพียงความคาดหวังของเรา เหมือนคนซื้อหวยแล้วคิดว่าจะทำอย่างไรหลังถูกรางวัล นักปฏิบัติจึงไม่ควรคาดหวังอนาคตว่า ขอให้จักขุประสาทของเราจงกระจ่างชัดเจน ตาของเราอย่ามัว เราจะมีรูปร่างหน้าตาสวยงามน่าดูตลอดไป แวดล้อมด้วยเพื่อนฝูงที่สวยงาม ขอให้สภาวะเห็นจงคงอยู่ตลอดไป ดังนั้นเป็นต้น

ทุกๆ ขณะของการปฏิบัติ นักปฏิบัติพึงเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน ในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส เดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด คู้ เพื่อรู้ความปรากฏของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ผู้ที่ขาดสติกำหนดรู้เท่าทันย่อมเกิดต้นหาความพอใจว่า เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และสวยงาม ทั้งเกิดทิฏฐิที่เห็นผิดว่าเป็นบุคคล เรา ของเรา จิตย่อมตกอยู่ในอำนาจของต้นหา ทิฏฐิ และมักเกิดความดำริในกามคุณอารมณ์ (กามวิตก) ว่าบุรุษหรือสตรีที่พบนี้มีรูปร่าง พุดจาไพเราะ เป็นบุตรธิดาของคนนั้น เป็นบิดามารดาของคนนี้ มีกิจธุระอย่างนี้มีนิสัยอย่างนี้ ทำอกำปกริยาอย่างนี้ บางคราวก็ดำริขึ้นด้วยความโกรธ (พยาพาวิตก) ว่า ผู้ที่ได้พบหน้าตาไม่น่าดู พุดจาหยาบคาย นิสัยไม่ดี เบียดเบียนเราอย่าได้มีอายุยืนเลย บางคราวก็เกิดความดำริในการเบียดเบียน (วิหิงสาวิตก) ว่า ทำอย่างไรให้เขาได้รับทุกข์ แต่ผู้ที่เจริญสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน ย่อมไม่ดำริในกาม ในความโกรธ และในการเบียดเบียน ด้วยอำนาจของต้นหาทิฏฐิ วิปัสสนาจิตที่เกิดขึ้นในขณะนั้นจึงไม่ถูกฉุดรั้ง และทำให้วิบัติด้วยต้นหาทิฏฐิ เหล่านั้น

การเจริญวิปัสสนาที่พระกัจจายณะกล่าวถึงในสูตรนี้ เป็นการเจริญสติระลึกรูปนามเรื่อยไปจนบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๑๑ ซึ่งเรียกว่า สังขารูปกขญาณ คือ ญาณวางเฉยในสังขาร อันเป็นญาณสูงสุดของปุถุชน ตลอดจนถึงอนุโลม โคตรภู มรรคญาณ และผลญาณ

ถามว่า : คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๒๒} นำข้อความของพระกัจจายณะมากล่าวไว้ โดยความเป็นอรรถาปัจจุบัน คือ ปัจจุบันโดยระยะกาลตลอดชีวิต มิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อนี้ท่านหมายถึงปัจจุบันตลอดชีวิตอันต้นหาที่ปฏิสนธิไม่อาจรู้ได้ และไม่สามารถทำให้บริบูรณ์ได้ มิได้หมายความว่านักปฏิบัติควรกำหนดรู้ธรรมาปัจจุบัน เพราะนักปฏิบัติควรกำหนดรู้เท่าทันสภาวะปัจจุบันในปัจจุบันขณะเท่านั้น หาใช่กำหนดรู้สภาวะตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ ดังจะเห็นได้ว่าในพระบาลีข้างต้น มีข้อความว่า ตตฺถ ตตฺถ (ในปัจจุบันขณะนั้นๆ) แม้พระอรรถกถาจารย์ก็อธิบายไว้ว่า

ตตฺถ ตตฺถาติ ปจฺจุปฺปนฺนํปิ ธมฺมํ ยตฺถ ยตฺถเวย โส อุปฺปนฺโน,
ตตฺถ ตตฺถเวย อนิจฺจานุสฺสนาทีหิ สตฺตฺติ อนุสฺสนาหิ วิปสฺสตี.^{๒๓}

“พระดำรัสว่า ตตฺถ ตตฺถ (ในปัจจุบันขณะนั้นๆ) มีความหมายว่า สภาวะธรรมปัจจุบันนั้นเกิดขึ้นแล้วในขณะใด ๆ นักปฏิบัติย่อมกำหนดรู้ธรรม (ขั้น ๕) ที่แม้เป็นปัจจุบันในขณะนั้นๆ อย่างเดียวด้วยการหยั่งเห็น ๗ ประการมีอนิจจานุสสนา (การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง) เป็นต้น”

ปิ ศัพท์ในคำว่า ปจฺจุปฺปนฺนํปิ (ที่แม้เป็นปัจจุบัน) ทำหน้าที่สัมภาวนา คือ

ยกขึ้นแสดงเป็นพิเศษ หมายความว่า รูปนามทั้งหมดที่เกิดขึ้นตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ เป็นอภิปัจจุบันก็จริง แต่นักปฏิบัติไม่ควรเจริญสติกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดนั้น สิ่งที่ต้องกำหนดรู้มีเพียงรูปนามในปัจจุบันขณะเท่านั้น

เอว ศัพท์ใน ตตฺถ ตตฺถเว (ในขณะนั้นๆ อย่างเดียว) ทำหน้าที่อวธารณะ คือ ห้ามข้อความอื่น หมายความว่า ควรกำหนดรู้ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้นจริงๆ ไม่ควรกำหนดรู้ปัจจุบันที่เกิดผ่านไปแล้วหรือยังไม่เกิดขึ้น

คำว่า อนุปัสสนา คือ การหยั่งเห็น ๗ ประการ กล่าวคือ

๑. อนิจจานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง
๒. ทุกขานุปัสสนา	การหยั่งเห็นทุกข์
๓. อนัตตานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตน
๔. นิพพิทานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย
๕. วิราคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความคลายกำหนัด
๖. นิโรธานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความดับ
๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความปล่อยวาง

เรื่องนี้จะปรากฏโดยพิสดารต่อไปในปริจเฉทที่ ๗

สรุปความว่า สิ่งที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา เป็นขณะปัจจุบัน คือ ปัจจุบันในขณะหนึ่งๆ ที่กำลังเกิดขึ้น และสันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันต่อเนื่องจากอดีตที่เพิ่งดับไป ไม่ใช่อภิปัจจุบันที่เป็นระยะกาลตั้งแต่ปฏิสนธิถึงจุติ แม้ในเรื่องรู้จิตของคนอื่นด้วยเจโตปริยญาณ ซึ่งคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าเป็นอภิปัจจุบัน ก็มีได้หมายถึงอภิปัจจุบันตั้งแต่ปฏิสนธิถึงจุติ แต่หมายถึงปัจจุบันที่

กำลังเกิดขึ้นจริงๆ ซึ่งกำหนดหมายด้วยชวณวาระหนึ่ง ดังข้อความว่า

อทธาปัจจุปปนํ ปน ชวณวาระน ที่เปตพพฺพติ สยฺยตฺตมฺมจกถายํ วุตตํ.
 ตํ สฺมฺมจฺจ วุตตํ.^{๒๔}

“ในอรรถกถาของสังยุตตนิกายกล่าวว่า ‘ส่วนอรรถาปัจจุบันพึงแสดงด้วยชวณวาระ’ คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว”

อทธาปัจจุปปนํ ปน ชวณวาระน ที่เปตพพฺ. น สกฺเลน ปจฺจุปป-
 ปนฺนทฺธนาติ อธิปปาโย.^{๒๕}

“ความหมายก็คือ ส่วนอรรถาปัจจุบันพึงแสดงด้วยชวณวาระ มิใช่พึงแสดงด้วยระยะเวลาที่เป็นปัจจุบันตลอดชีวิต”

อนึ่ง แม้ในสติปัฏฐานสูตรก็กล่าวถึงปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้นจริงๆ ดังข้อความที่ปรากฏโดยความเป็นปัจจุบันกาลว่า

คจฺจนฺโต วา คจฺจามีติ ปชานาติ.^{๒๖}

“เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เดินอยู่”

สุขํ วา เวทณํ เวทยาโน สุขํ เวทณํ เวทยาเมติ ปชานาติ.^{๒๗}

“เมื่อเสวยเวทนาที่เป็นสุขอยู่ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยเวทนาที่เป็นสุข”

สนฺตํ วา อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺทํ อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ กามจฺจนฺโทติ
 ปชานาติ.^{๒๘}

“ย่อมรู้ชัดถึงกามฉันทะที่มีอยู่ภายในตนว่า กามฉันทะมีอยู่แก่เราภายในตน”

จะเห็นว่าในเรื่องนี้มีได้ตรัสไว้โดยความเป็นอดีตหรืออนาคตว่า

- ผู้ที่เดินแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าเดินแล้ว
- ผู้ที่จักเดิน ย่อมรู้ชัดว่าจักเดิน
- ผู้ที่เสวยเวทนาที่เป็นสุขแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าเสวยเวทนาที่เป็นสุขแล้ว
- ผู้ที่จักเสวยเวทนาที่เป็นสุข ย่อมรู้ชัดว่าจักเสวยเวทนาที่เป็นสุข
- ย่อมรู้ชัดถึงกามฉันทะที่มีแล้วภายในตนว่า กามฉันทะมีแล้วแก่เราภายใน

ตน

- ย่อมรู้ชัดถึงกามฉันทะที่จักมีภายในตนว่า กามฉันทะจักมีแก่เราภายในตน
- อย่างไรก็ตาม มีข้อความบางอย่างในสติปัฏฐานสูตรไม่ปรากฏความเป็นปัจจุบันกาล เช่น

สราคํ วา จิตฺตํ สราคํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.^{๒๙}

“ย่อมรู้ชัดในจิตที่มีราคะว่าเป็นจิตที่มีราคะ”

ข้อความดังกล่าวข้างต้น กล่าวไว้โดยระบุความเป็นปัจจุบันกาลในคัมภีร์อรรถกถาดังนี้ว่า

ยสฺมี ยสฺมี ขณเ ยํ ยํ จิตฺตํ ปวตฺตติ, ตํ ตํ สลฺลภฺเขนุโต อตฺตโน วา จิตฺเต ปฺรสุส วา จิตฺเต กาเลน วา อตฺตโน กาเลน วา ปฺรสุส จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ.^{๓๐}

“จิตใด ๆ ย่อมเป็นไปในขณะใด ๆ ภิกษุกำหนดจิตนั้น ๆ ในขณะนั้น ๆ อยู่ ชื่อว่า ผู้ตามรู้จิตในจิตของตนบ้าง ตามรู้จิตในจิตของผู้อื่นบ้าง ตามรู้จิตในจิตของตนในบางคราวบ้าง ตามรู้จิตในจิตของผู้อื่นในบางคราวบ้าง”

ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ การกำหนดจิตที่กำลังเกิดขึ้น ก็คือการตามรู้จิตนั่นเอง ดังนั้น การกำหนด (สลุลกฺขณ) จึงมีความหมายเหมือนกับการตามรู้ (อนุปัสสี) และการใส่ใจ (โยนิโสมนสิการ)

มีผู้มิได้สังเกตข้อความในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น แต่เห็นว่าการแสดงองค์ธรรมของจิตที่มีรากะเป็นต้นที่กล่าวไว้ในอรรถกถา จึงกล่าวว่าการกำหนดรู้จิตตามนุสสณา ก็คือการจำแนกองค์ธรรมของจิตว่าจิตที่มีรากะคือ โลภมูลจิต ๘ ดวง จิตที่ปราศจากรากะ คือ โลภียกุศลจิต และอัปยาคตจิต ความจริงพระอรรถกถาจารย์แสดงองค์ธรรมของจิตเหล่านั้นแล้วกล่าวถึงวิธีกำหนดจิตตามนุสสณาในภายหลังด้วยประโยคที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น นอกจากนี้ การจำแนกองค์ธรรมของจิตก็ไม่ใช่การกำหนดรู้จิตในปัจจุบันอย่างแท้จริง เป็นเพียงนามบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงชื่อ และสังขยาบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงจำนวน

แม้ในเรื่องการรู้จิตของผู้อื่นด้วยเจโตปริยญาณ ก็มีข้อความในพระบาลีและอรรถกถาเหมือนจิตตามนุสสณา ถ้าการจำแนกองค์ธรรมของจิตตามมติที่กล่าวถึงข้างต้นนั้นถูกต้อง ผู้ที่จำแนกองค์ธรรมได้ก็นับว่าบรรลุเจโตปริยญาณแล้ว แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น เพราะผู้บรรลุเจโตปริยญาณต้องกำหนดรู้จิตของผู้อื่นอย่างแท้จริง ดังนั้น การเจริญสติรู้เท่าทันจิตที่มีรากะเป็นต้นในปัจจุบันขณะ จึงจัดเป็นจิตตามนุสสณา (ต่อไปจะได้กล่าวถึงการกำหนดรู้ขณะปัจจุบันก่อให้เกิดอุทยัพพญาณและกังคญาณโดยประจักษ์ ในปริจเฉทที่ ๖ ซึ่งว่าด้วยอุทยัพพญาณและกังคญาณ โดยอ้างอิงสาธกจากพระบาลี อรรถกถา และฎีกา)

อนึ่ง มีข้อความในคัมภีร์ปฐิสัมภิตามรรคว่า

ยํ ภิกฺขุ รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา

โอฬาริก วา สุขุม วา หิน วา ปณิต วา, ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺเตติ. เอกํ สมฺมสนํ.”^{๓๑}

“รูปร่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ นักปฏิบัติย่อมกำหนดรูปทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง ข้อนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง”

ข้อความนี้กล่าวตามลำดับเทศนาที่ปรากฏในพระสูตรและพระอภิธรรม มิใช่มุ่งแสดงวิธีเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้รูปอดีตเป็นต้น ความจริงแล้ว สัมมสนญาณที่กล่าวถึงในที่นี้เป็นอนุमानวิปัสสนา คือ วิปัสสนาโดยการอนุमान ไม่ใช่ปัจจกขวิปัสสนา คือ วิปัสสนาโดยประจักษ์ หมายความว่า การเจริญวิปัสสนา เป็นการกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ อย่างต่อเนื่อง เพื่อให้รับรู้สภาวะลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ และสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปของสภาวะธรรมนั้นๆ ตามความเป็นจริง

พึงสังเกตว่า ลำดับที่กล่าวไว้ข้างต้นไม่เหมาะสมแก่การปฏิบัติ กล่าวคือ เมื่อรูปอดีตเกิดขึ้นแล้วก็ต้องเกิดรูปปัจจุบันก่อนรูปอนาคต ไม่ใช่เกิดรูปอนาคต ก่อนรูปปัจจุบัน ถ้านักปฏิบัติกำหนดรูปอดีตแล้วกำหนดรูปอนาคตต่อจากรูปอดีต ก็จะขาดการกำหนดรูปปัจจุบันไป เช่น ในขณะที่ย่างเท้าขวา ถ้านักปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะย่างเท้าซ้ายที่จะเกิดขึ้นต่อไป แล้วจึงมากำหนดสภาวะย่างเท้าขวา ก็จะไม้อาจรู้เท่าทันปัจจุบันซึ่งเป็นเหตุให้เกิดอุทฺทพฺพญาณและภังคญาณได้ ดังนั้น ข้อความในคัมภีร์ปฏิสมฺภิตามรรคนี้จึงกล่าวตามลำดับเทศนาในพระสูตรและพระอภิธรรมเท่านั้น

อนึ่ง การรับรู้รูปทั้งหมดที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็นต้น ท่านกล่าวไว้ โดยความเป็นอนุমানวิปัสสนา คือ วิปัสสนาโดยการอนุমান ทั้งนี้เพราะนักปฏิบัติ ไม่อาจรับรู้รูปดังกล่าวพร้อมกันในขณะเดียวอย่างชัดเจนได้ อนุমানวิปัสสนาเป็น ญาณซึ่งปรากฏเมื่อปัจจุขวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว โดยเกิดตามสมควรแก่การสดับ และปัญญาบารมีที่สั่งสมไว้ในแต่ละบุคคล ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิ- มรรค จึงกล่าวถึงสัมมสนญาณที่เป็นทั้งปัจจุขวิปัสสนาและอนุমানวิปัสสนา ไว้โดยพิสดาร อนุমানวิปัสสนาของสัมมสนญาณอาจเกิดขึ้นก่อนและหลังจาก อุทยัพพยญาณและภังคญาณอีกด้วย ข้อนี้จะกล่าวถึงในโอกาสต่อไป

อนุমানวิปัสสนานั้นมิใช่การหยั่งเห็นรูปนามที่ละเอียด แต่เป็นการรับรู้รูป- นามทั้งหมดในขณะเดียวกัน จึงเรียกว่า กลาปสัมมสนะ คือ การพิจารณาโดยกลุ่ม, นยวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นโดยนัย, นยทัสสนะ คือ การแสดงโดยนัย และนย- มนสิการ คือ การใส่ใจโดยนัย ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตตฺถ เอกสงฺขารสฺสปี อนิจฺจตาย ทิฏฺฐาย สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ
อวเสสฺสุ นยโต มนสิกาโร โหติ.^{๓๒}

“ในข้อนั้น เมื่อรู้เห็นความไม่เที่ยงแท้ของสังขารอย่างหนึ่ง การใส่ใจ โดยนัยย่อมมีในสังขารที่เหลือว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”

สพฺเพ สงฺขาราติอาทิวจฺน์ นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ. น เอกกฺขณ
อารมฺมณโต.^{๓๓}

“พระดำรัสว่า สพฺเพ สงฺขารา (สังขารทั้งปวง) เป็นต้นกล่าวไว้ โดยระบุถึงการแสดงโดยนัยมิได้กล่าวไว้โดยความเป็นอารมณ์ในขณะ

เดียวกัน”

ปิ ศัพท์ในคำว่า เอกสังขารสสปี (แม้ของสังขารอย่างหนึ่ง) ทำหน้าที่ครหา คือ ตำหนิ หมายความว่า แม้รู้เห็นความไม่เที่ยงของสังขารอย่างหนึ่งก็รู้เห็นว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง จึงมีจำเป็นต้องกล่าวถึงการรู้เห็นความไม่เที่ยงของสังขารหลายๆ อย่าง ซึ่งยืนยันการรู้เห็นว่าสังขารไม่เที่ยงอย่างแน่นอน

คำว่า อนิจจตาย ทิฏฺฐาย (เมื่อรู้เห็นความไม่เที่ยง) แสดงถึงการรู้เห็นโดยประจักษ์ด้วยปัจจักขวิปัสสนา

คำว่า อวเสสสุ นยโต มนสิกาโร โหติ (การใส่ใจโดยนัยย่อมมีในสังขารที่เหลือว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) แสดงถึงการอนุมานรู้โดยอนุมานวิปัสสนา

คำว่า นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ (กล่าวไว้โดยระบุถึงการแสดงโดยนัย) หมายความว่า พระดำรัสว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปณฺณาย ปสฺสติ (เมื่อใดย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปณฺณาย ปสฺสติ (เมื่อใดย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์) สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปณฺณาย ปสฺสติ (เมื่อใดย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน) หมายถึง การรู้เห็นสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งว่าไม่เที่ยงโดยประจักษ์ แล้วอนุมานรู้สังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

จะเห็นได้ว่าอนุมานวิปัสสนาไม่ได้เกิดขึ้นในเบื้องต้นแรกของการปฏิบัติ แต่จะเกิดได้เมื่อปัจจักขวิปัสสนามีกำลังแก่กล้าแล้วด้วยการรู้เห็นสังขารอย่างหนึ่งหรือหลายๆ อย่างว่าไม่เที่ยงโดยเกิดดับอย่างรวดเร็ว สัมมสมณญาณซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่ ๓ อาจเป็นอนุมานวิปัสสนาได้เหมือนกัน ไม่ใช่ญาณต้นที่จะพึงเจริญให้

เกิดขึ้นก่อนญาณที่ ๑ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ และญาณที่ ๒ คือ ปัจจัยปริคคหญาณ ด้วยเหตุนี้ การอ้างถึงสัมมสนญาณแล้วกล่าวว่านักปฏิบัติควรกำหนดรู้รูปอดีตเป็นต้นจึงไม่สมควร

การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก

แต่จะไปกล่าวถึงวิธีเจริญวิปัสสนาภาวนาของสมถยานิกบุคคลก่อน แล้วจึงแสดงวิธีปฏิบัติสำหรับวิปัสสนายานิกโดยพิสดารต่อไป โดยคล้อยตามมหาสติปัฏฐานสูตรและพระสูตรอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ

ในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต กล่าวถึงการปฏิบัติของสมถยานิกว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ วิวิจเจว กาเมหิ วิวิจจ อकुสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกุกํ สติจารํ วิเวกขํ ปีติสฺสํ ปจฺมํ ฉานํ อุปสมปฺปชฺช วิหริติ. โส ยเทว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนาคตํ สลฺยวาทคตํ สงฺขารคตํ วิญฺญาณคตํ, เต ธมฺเม อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคฺโต คณฺหาโต สลฺลโต อมโต อาพาธโต ปรโต ปโลกโต สลฺยโต อนตฺตโต สมฺนุปสฺสติ.^{๓๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้สังัดแล้วจากกามคุณ สังัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอย่อมหยั่งเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ในขณะที่เกิดปฐมฌานนั้นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เหมือนโรค เหมือนไฟ เหมือนหนาม ไม่ดีงาม เหมือนโรค เป็นสภาพอื่น[จากตัวตน] แดกสลาย ว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน”

พระบาลีนี้แสดงว่า ภิกษุผู้บรรลุปฐมฌานแล้ว ควรเข้าปฐมฌานก่อนจะเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฌานเป็นบาท เมื่อออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมา แม้การหยั่งเห็นก็เป็นการกำหนดรู้ขั้น ๕ ซึ่งปรากฏในปฐมฌานนั้น ผู้ที่บรรลุปฐมฌานอื่นหรืออรุณฌาน ก็ควรปฏิบัติตามนัยนี้เช่นเดียวกัน แม้ในพระบาลีอื่นก็กล่าวว่าผู้บรรลุปฐมฌานต้องเข้าฌานก่อนแล้วออกจากฌาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในฌานนั้นๆ โดยไม่มีพระบาลีที่กล่าวถึงการพิจารณารูปนามตามที่ได้ศึกษามาจากคัมภีร์เลย

บางท่านอ้างพระดำรัสว่า อนิจฺจโต (ว่าไม่เที่ยง) จึงสำคัญว่าในที่นี้กล่าวถึงการหยั่งเห็นความไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา) เป็นต้นด้วยสัมมสมณญาณเป็นต้นไป ดังนั้น จึงอาจพิจารณารูปนามด้วยนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัยปริคคหญาณ ข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะท่านกล่าวถึงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญโดยตรง และรวมสิ่งที่ไม่สำคัญไว้ในข้อนี้อีกด้วย ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๒ มีสาธกเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

นามรูปานํ ยถาทสฺสํ ญาณวิสุทธิ นาม. ตํ สมฺปาเทตฺถกาเม
สมถยานิเกน ตาว จเปตฺวา เนวสยฺหณาสยฺหยาตนํ อวเสสฺสุปารูปา-
วจรชฺฌานานํ อลฺยตฺรโต วุฏฺฐาย วิตกฺกาทีนํ ฌานนฺจคานํ ตสมฺปยุตฺตกา
จ ธมฺมา ลกฺขณฺรสาทิวเสน ปริคฺคเหตฺตพฺพา.^{๓๔}

“การหยั่งเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ชื่อว่า ญาณวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งความเห็น) ผู้ปฏิบัติฝ่ายสมถยานิต้องการให้สำเร็จญาณวิสุทธินั้นพึงกำหนดองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น และธรรมไม่มีผัสสะ สัญญา เจตนา จิตเป็นต้น]ที่ประกอบกับองค์ฌานนั้น โดยประเภทแห่งลักษณะ

และหน้าที่เป็นต้น เมื่อออกจากรูปฌานหรืออรูปรูปฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง
แล้วยกเว้นแนวสัญญาหาสัญญาตนฌาน”

คำว่า ลกฺขณรสาทิวเสน (โดยประเภทแห่งลักษณะและหน้าที่เป็นต้น) นั้น
หมายความว่า การกำหนดรู้องค์ฌานและสัมปยุตตธรรมคือจิตพร้อมด้วยเจตสิก
คือ การกำหนดสภาวะลักษณะที่เป็นลักษณะพิเศษของธรรมนั้นๆ และหน้าที่
เป็นต้น มิใช่การรับรู้ชื่อ รูปร่างสัณฐาน หรือจำนวน

ในคัมภีร์ฎีกา^{๓๖}กล่าวว่า ท่านยกเว้นแนวสัญญาหาสัญญาตนะไว้ เพราะผู้
ที่เริ่มปฏิบัติไม่อาจกำหนดรู้แนวสัญญาหาสัญญาตนะได้ เนื่องจากมีสัญญาละเอียด
นอกจากนี้ เหตุที่พระบาลีมิได้แสดงถึงการกำหนดรูปเมื่อออกจากรูปแล้ว ก็เพราะว่า
นามธรรมที่เป็นฌานจิตตูปบาทย่อมปรากฏชัดเจนแก่สมถยานิกพระพุทธรองค์
จึงตรัสสอนให้กำหนดรู้นามธรรมก่อนรูปธรรม แต่ถ้ารูปธรรมปรากฏชัดในบาง
ขณะก็อาจกำหนดรูปธรรมได้เช่นกัน เพราะพระบาลีข้างต้นเป็นสำนวนทางภาษา
ที่กล่าวถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นส่วนใหญ่ที่เรียกว่า เยภยยนัย หรือเป็นสำนวนที่กล่าวถึง
สิ่งที่ประจักษ์ซึ่งเรียกว่า ปธานนัย หรือเพราะนักปฏิบัติไม่อาจกำหนดรูปธรรมและ
นามธรรมพร้อมกันได้ จึงทรงละรูปธรรมไว้ในพากย์นั้น แต่ได้ทรงแสดงการ
กำหนดรู้หัตถรูปอันเป็นที่อาศัยของฌานในพากย์ต่อมาดังมีสาธกว่า

อรุเป วิปัสสนาภินเวโส เยภยเยน สมถยานิกสส โหติ.^{๓๗}

“การเจริญวิปัสสนาในนามธรรม ย่อมมีแก่สมถยานิกเป็นส่วนใหญ่”

ฉานนฺคานิ ปรีคคฺคฺหาติ อรูปมฺุเขน วิปัสสนํ อภินวิสฺสนโต.^{๓๘}

“ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีนามธรรมเป็นหลักย่อมกำหนดรู้องค์ฌาน”

คำว่า อรูปมูขเน (โดยมีนามธรรมเป็นหลัก) หมายความว่า เมื่อกำหนดรู้ นามธรรมเป็นหลักแล้ว แม้จะไม่กำหนดรูปธรรมก็จัดว่าได้กำหนดรูปและนาม ทั้งสองอย่างได้โดยปริยาย แม้วิปัสสนายานิกผู้กำหนดรูปเป็นหลักก็จัดว่าได้ กำหนดรูปและนามทั้งสองโดยปริยายเช่นเดียวกัน เพราะรูปนามก็มีลักษณะ ทัวไปคือไตรลักษณ์เหมือนกัน ดังมีสารกว่า

รูป เวปัสสนากินเวโส เขญฺญเนน เวปัสสนายานิกสฺส.^{๓๙}

“การเจริญวิปัสสนาในรูปธรรม ย่อมมีแก่วิปัสสนายานิกเป็นส่วน ใหญ่”

อสฺสาสปฺสสาเส ปริกฺคณฺหาติ รูปมูขเน เวปัสสนํ อภินิวิสฺสโต, โย “อสฺสาสปฺสสาสมฺมิโก”ติ วุตฺโต.^{๔๐}

“ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีรูปธรรมเป็นหลักซึ่งเรียกว่าผู้เพ่งลมหายใจ เข้าออก ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก”

การเจริญอานาปานะเป็นทั้งสมถะและวิปัสสนา

บางคนสำคัญว่า การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยสมถะเป็นบาทอย่างแน่นอน โดยต้องบรรลุดมณก่อนแล้วจึงมาเจริญวิปัสสนาได้ โดยอ้างข้อความในคัมภีร์ วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงการเจริญอานาปานะแบบสมถะ^{๔๑} และอ้างอิงสารจาก พระบาลีว่า

โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสฺสาสปฺสสาเส วา ปริกฺคณฺหาติ ฌานํคานิ วา.^{๔๒}

“ภิกษุนั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือ
องค์ฌาน”

ความจริงแล้วข้อความข้างต้นกล่าวระบุถึงบุคคลผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญ
อานาปานสติแล้วเจริญวิปัสสนาด้วยการกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน
มิได้มุ่งแสดงว่าถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจร
ควรเป็นอารมณ์ของสมถยานิกและวิปัสสนายานิกทั้งสองจำพวก แต่บุคคลทั้งสอง
นี้มีวิธีปฏิบัติต่างกัน กล่าวคือ สมถยานิกกำหนดรู้สัณฐานยาวสั้นของลมหายใจ
เข้าออก ซึ่งจัดเป็นบัญญัติ ส่วนวิปัสสนายานิกกำหนดรู้สภาวะเคลื่อนไหวของ
ลมหายใจที่กระทบจมูก ซึ่งจัดเป็นโณวัฏฐัพพารมณอันเป็นการกระทบระหว่างวาโย-
ธาตุกับปลายจมูกหรือริมฝีปากบน โดยโณวัฏฐัพพารมณับเข้าในธรรมานุวิปัสสนา
มีสารกในเรื่องนี้จากพระบาลีและอรรถกถาว่า

กาเยสุ กายณฺณตฺราหํ ภิกฺขเว เอวํ วทามิ, ยทิทํ อสุสาส-
ปสุสาสา.^{๔๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกกล่าวว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกอง
รูปอย่างหนึ่ง [วาโยธาตุ] ในกองรูปทั้งหลาย”

กายณฺณตฺรณฺติ ปจวีกายาทีสุ จตุสุ กายेषุ อณฺณตฺรํ วทามิ. วาโย-
กายํ วทามิติ อตฺถโธ. อถ วา จกฺขายตฺนํ ๕เปฯ กพพีกาโร อาหาโรติ
ปญฺจวีสติ รูปโกฏฺฐาสา รูปกาโย นาม, เตสุ อานาปานํ โณฏฺฐพฺพายตเน
สํกฺขิตฺตตฺตา กายณฺณตฺรํ โหติ. ตสฺมาปี เอวมาห.^{๔๔}

“คำว่า กายณณตฺรํ (กองรูปอย่างหนึ่ง) หมายความว่าตามที่เรากล่าว

ว่าเป็นกองรูปอย่างหนึ่งในกองรูป ๔ กองมีกองปฐวีธาตุเป็นต้น กล่าวคือ เป็นกองวาโยธาตุ อีกนัยหนึ่ง กองรูป ๒๕ ประการ คือ จักขายตนะ ฯลฯ กพพีการาหาร ชื่อว่า กองรูป ในบรรดากองรูปเหล่านั้น ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปอย่างหนึ่ง เพราะนับเข้าในโณฏฐัพพายตนะ ดังนั้นจึงตรัสไว้อย่างนี้”

ท่านอธิบายว่า ลมหายใจเข้าออกเป็นกองรูปคือวาโยธาตุในธาตุทั้ง ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ หรือเป็นกองรูปคือวาโยธาตุที่นับเข้าในโณฏฐัพพายตนะในรูป ๒๕ ประการมีจักขายตนะเป็นต้น (รูป ๒๕ ประการนี้พบโดยตรงในคัมภีร์ธรรมสังคณี^{๕๕} และกล่าวไว้ในอรรถกถาของมหาโคपालสูตรในมูลปณณาสก^{๕๖} และโคपालสูตรในอังคุตตรนิกาย^{๕๗})

[แต่ที่จริง การตามรู้ลมหายใจเข้าออกกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยเน้นวิปัสสนาเป็นหลัก จะเห็นได้ว่ามีกรกล่าวถึงความเกิดดับของลมหายใจและไม่ผูกพันด้วยตัณหาทิฐิ พร้อมทั้งการไม่ยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลก ซึ่งเป็นนิสัยของวิปัสสนาอย่างเดียว แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็กล่าวถึงวิปัสสนานัยแห่งอานาปานะนี้ว่า

วิปัสสนายํ ปน อปริคฺคเห ปวตฺโต กายสงฺขาโร โอฟาริโก, มหาภูตปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, อุปาทารูปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, สกฺลรูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, อรูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, รูปารูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, ปจฺจยปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, สปฺปจฺจยนามรูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปี โอฟาริโก, ลกฺขณารมฺมณิกวิปัสสนาย สุขุโม. โสปี ทุพฺพลวิปัสสนาย โอฟาริโก, พฺลววิปัสสนาย สุขุโม.^{๕๘}

“ส่วนในทางวิปัสสนา กองลมอันเป็นไปในตอนที่ยังมีได้กำหนดก็ยังหายาบ ในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปเข้าจึงละเอียดขึ้น แม้กองลมในตอนที่กำหนดมหาภูตรูปนั้น ก็นับว่ายังหายาบอยู่ ต่อตอนที่ได้กำหนดอูปาทยรูปจึงละเอียดขึ้น กองลมในตอนที่กำหนดอูปาทยรูปนั้นเล่าก็นับว่ายังหายาบอยู่ ถึงตอนที่กำหนดรูปทั้งหมดจึงละเอียดขึ้น กองลมในตอนที่กำหนดรูปทั้งหมดนั้นก็นับว่ายังหายาบอยู่ ถึงตอนที่กำหนดนามจึงละเอียดขึ้นกองลมในตอนที่กำหนดนามนั้นก็นับว่ายังหายาบอยู่ ถึงตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนามจึงละเอียดขึ้น แม้กองลมถึงตอนที่กำหนดทั้งรูปทั้งนามนั้นก็นับว่ายังหายาบ ถึงตอนที่กำหนดปัจจัย[ของรูปนาม]จึงละเอียดขึ้น แม้กองลมในตอนที่เห็นรูปนามพร้อมทั้งปัจจัยนั้นก็นับว่ายังหายาบ ถึงตอนที่เป็วิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์จึงละเอียดขึ้น ในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อนก็นับว่ายังหายาบ ถึงวิปัสสนาที่มีกำลังกล้าจึงละเอียดเข้า”]

การตามรู้รูปนามทีละอย่าง

อนึ่ง นักปฏิบัติไม่อาจตามรู้รูปธรรมและนามธรรมพร้อมกันได้ เพราะทั้งสองอย่างมีลักษณะต่างกัน กล่าวคือ รูปมีลักษณะไม่รู้รู้อารมณ์ ส่วนนามมีลักษณะรู้รู้อารมณ์ และจิตก็รับเอาอารมณ์อย่างเดียวในแต่ละขณะ ไม่อาจรับรู้เรื่องสองเรื่องในขณะเดียวกันได้ ดังมีสาธกว่า

รูปารูปธมฺมานํ อจฺจนตฺวิธฺรตฺย เอกฺขณํ อสฺมมฺสิตฺพฺพตฺตา ตถา
สมฺมสนฺตฺส จ อธิ อนธิปฺเปตตฺตา กาเลน รูปํ สมฺมสิตฺพฺพ. กาเลน
อรฺุปนฺติ วุตฺต.^{๔๘}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ควรหยั่งเห็นรูปในบางคราว ควรหยั่งเห็นนามในบางคราว เพราะไม่อาจหยั่งเห็นพร้อมกัน เนื่องจากรูปธรรมตรงกันข้ามกับนามธรรมโดยแท้ และไม่ประสงค์การหยั่งเห็นในเรื่องที่ต่างกัน”

สรุปความว่า สมถยานิกพึงกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดเมื่อออกจากฌานแล้ว อันได้แก่ นามธรรมคือฉานจิตตูปบาทในปัจจุบันขณะนั้น, หทัยรูปอันเป็นที่ตั้งของจิต หรือรูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากจิต ส่วนวิปัสสนายานิกพึงกำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะนั้นๆ เพียงต่างกันว่าสมถยานิกเป็นผู้บรรลุฌานแล้ว จึงกำหนดรู้ฌานเป็นต้นได้ แต่วิปัสสนายานิกมิได้บรรลุฌาน จึงกำหนดรู้รูปนามในขณะเห็นเป็นต้น

ในขณะเห็นเป็นต้นนั้น วิปัสสนายานิกพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะการเห็น ซึ่งเป็นจิตและเจตสิก, รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และสิ่งที่พบเห็น แม้ในขณะที่ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส ก็มีนัยเดียวกันนี้ ส่วนในขณะที่คิด พึงรู้เท่าทันสภาวะคิดที่เป็นจิตและเจตสิก, รูปอันเป็นที่ตั้งของนามธรรมเหล่านั้น และรูปที่เกิดจากจิตที่คิดฟุ้งซ่าน โดยรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดในขณะนั้นๆ ตามสมควรดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

เอกเทสเมวาทิ สกอตตภาเว สงฺขारे อนวเสสโต ปริคฺคเหตุตฺถจ สม-
มสติตฺถจ อสกโกณโต อตฺตโน อภินิหารสมุทฺทาคตฺตวณฺณพฺลานรूपิ เอกเทส-
เมว ปริคฺคเหตุวา สมฺมสนฺโต.^{๕๐}

“คำว่า เอกเทสเมว (เพียงบางส่วน) มีความหมายว่า พระเถระ

กำหนดหยั่งเห็นเพียงบางส่วนซึ่งตนไม่อาจกำหนดรู้และหยั่งเห็นสังขาร
ธรรมในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิง ตามกำลังปัญญาที่ได้สั่งสมมา”

อสสาสปสสาเส ปริคคฺคหาติ รูปมฺเฆน วิปสฺสนํ อภินิวิสนฺโต, โย
“อสสาสปสสาสกมฺมิโก”ติ วุตฺโต. ฉานนฺคานิ ปริคคฺคหาติ อรูปมฺเฆน
วิปสฺสนํ อภินิวิสนฺโต. ฉานนฺคานิ ปริคคฺคหาติ อรูปมฺเฆน วิปสฺสนํ อภิ-
นิวิสนฺโต.^{๔๑}

“ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยมีรูปธรรมเป็นหลักซึ่งเรียกว่าผู้เพ่งลมหายใจ
เข้าออก ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก” ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดย
มีนามธรรมเป็นหลัก ย่อมกำหนดรู้องค์ฌาน”

ความจริงแล้วนักปฏิบัติไม่อาจรับรู้รูปนาม ๒ หรือ ๓ อย่างในขณะเดียวกัน
ได้ เพราะรูปนามแต่ละอย่างมีสภาวะลักษณะต่างกัน เช่น ปฐวีธาตุมีสภาวะแข็ง-
อ่อน อาโปธาตุมีสภาวะไหล-เกาะกุม ผัสสะมีสภาวะกระทบอารมณ์ เวทนามีสภาวะ
สเวยอารมณ์ และจิตในแต่ละขณะก็รับรู้อารมณ์อย่างเดียว แต่เมื่อรับรู้รูปหรือ
นามอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัด ก็จัดว่าได้รับรู้รูปนามทั้งหมดโดยปริยาย
เพราะนับเข้าในสามัญญลักษณะที่เป็นพระไตรลักษณ์เหมือนกัน

เรื่องการบรรลุอรหัตตผลโดยมิได้รับรู้รูปนามทั้งหมด

ผู้ที่บรรลุมรรคผลไม่จำเป็นต้องหยั่งเห็นรูปนามในลักษณะเดียวกัน และไม่
จำเป็นต้องรู้เห็นรูปนามทั้งหมดตามที่พระไตรปิฎกและอรรถกถาพรรณนาไว้
เพราะแต่ละคนมีบารมีและการสั่งสมต่างกัน จึงหยั่งเห็นด้วยญาณที่เหมาะสมแก่
ตน เช่น ผู้มีปัญญาแก่กล้าที่เรียกว่า ดิกขบุคคฺค แม้จะเป็นพระมหาสาวกก็ไม่

อาจยังเห็นรูปนามโดยพิสดารตามที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ส่วนผู้ที่มี ปัญญาไม่แก่กล้าที่เรียกว่า มันทบุคคล ย่อมบรรลุมรรคผลด้วยการยังเห็นรูป นามบางส่วนเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สาวกา หิ จตุณฺณ ธาตุณฺณ เอกเทศเมว สมมตติว นินฺพพานํ
ปาปฺพนฺติ.^{๕๒}

“โดยแท้จริงแล้ว สาวกทั้งหลายยังเห็นธาตุ ๔ เพียงบางส่วนแล้ว
ย่อมบรรลุพระนิพพาน”

นอกจากนี้ ในสฬายตนสังยุต^{๕๓} กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งถามว่า บุคคล
ยังเห็นอย่างไร ปัญญาจึงหมดจดบรรลุเป็นพระอรหันต์ และกล่าวถึงคำตอบ
ของพระอรหันต์ ๔ รูปที่กล่าวถึงการปฏิบัติของตนไว้อย่างต่างกันตามลำดับว่า

ยโต โข อาวุโส จณฺณํ พสฺสายตนานํ สมุทฺทยญฺจ อตฺถงฺกมฺภฺจ ยถากุตํ
ปชานาติ, เอตฺตาวตฺตา โข อาวุโส ภิกฺขุโน ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.^{๕๔}

“ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุยังรู้ความเกิดขึ้นและดับไปของอายตนะ
[ภายใน]อันเป็นเหตุเกิดแห่งผัสสะ ๖ เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจด
ดีด้วยการยังรู้เพียงเท่านั้น”

ยโต โข อาวุโส ปญฺจนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สมุทฺทยญฺจ อตฺถงฺกมฺภฺจ
ยถากุตํ ปชานาติ, เอตฺตาวตฺตา โข อาวุโส ภิกฺขุโน ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.^{๕๕}

“ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุยังรู้ความเกิดขึ้นและดับไปของอุปาทาน-
จันท์ ๕ เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการยังรู้เพียงเท่านั้น”

ยโต โข อาวุโส จตุณฺณํ มหาภูตानํ สมุทฺทยญฺจ อตฺถงฺกมฺภฺจ ยถากุตํ

ปชานาติ, เอตดาวตา โข อาวุโส ภิกขุโน ทสสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ.^{๕๖}

“ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุยังรู้ความเกิดขึ้นและดับไปของมหาภูต-
รูป ๔ เมื่อนั้น ความรู้เห็นของภิกษุย่อมหมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียง
เท่านั้น”

ยโต โข อาวุโส ภิกขุ ยํ กิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ นุ
ยถาภูตํ ปชานาติ, เอตดาวตา โข อาวุโส ภิกขุโน ทสสนํ สุวิสุทฺธํ
โหติ.^{๕๗}

“ท่านผู้มีอายุ เมื่อใด ภิกษุยังรู้ว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีสภาพ
เกิดขึ้นธรรมทั้งหมดนั้นมีสภาพดับไป เมื่อนั้น ภิกษุย่อมรู้เห็นได้หมดจด
ดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านั้น”

คำตอบของพระอรหันต์รูปแรก คือ การกำหนดรู้อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิได้กำหนดรู้อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่นรส สัมผัส และธรรมารมณ์ แม้ในอายตนะภายในก็กำหนดรู้รูป ๕ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มิได้กำหนดรู้รู้อย่างอื่น และกำหนดรู้นามธรรมคือจิตเท่านั้น ไม่กำหนดรู้เจตสิก การกำหนดรู้อายตนะภายในนี้จัดเป็นการกำหนดอายตนะ ภายนอกโดยปริยาย ผู้กำหนดรู้ได้อย่างนี้จึงเป็นผู้เจริญสติรู้เท่าทันรูปนามทั้งหมด ความจริงแล้วในพระบาลีกล่าวถึงการกำหนดโดยย่อและโดยพิสดารตามอรรถาธิบายของบุคคลผู้ฟังธรรมในแต่ละโอกาส มิได้หมายความว่าต้องกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดจึงจะบรรลุธรรมได้

อนึ่ง พระอรหันต์รูปที่ ๒ กล่าวถึงการกำหนดรู้อุปาทานขันธ์ ๕ รูปที่ ๓ กล่าวถึงการกำหนดรู้มหาภูตรูป ๔ ส่วนรูปที่ ๔ กล่าวถึงรูปนามทั้งหมด คำตอบ

พระอรหันต์รูปที่ ๔ นี้ครอบคลุมรูปนามทั้งหมดตามที่ท่านปฏิบัติ

ความจริงภิกษุผู้ถามปัญหาข้างต้นดำริว่าต้องกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดจึงจะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ได้ใช่หรือไม่ แต่เมื่อได้ฟังคำตอบของพระอรหันต์ทั้ง ๔ รูปซึ่งแตกต่างกัน และบางรูปก็ไม่ได้กำหนดรู้รูปนามทั้งหมด ท่านจึงสงสัยแล้วไปถามปัญหาพระพุทธรเจ้า พระพุทธรองค์ตรัสตอบว่าท่านเหล่านั้นตอบตามที่ตนเองปฏิบัติ ดังข้อความว่า

ยถา ยถา อธิมุตตานํ เตสํ สปปริสํสนํ ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ โหติ, ตถา
ตถา โข เตหิ สปปริเสหิ พุยาเกตฺว.^{๕๘}

“ความรู้เห็นของสัตบุรุษเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้โน้มไปโดยประการใด ๆ
ย่อมหมดจดดี สัตบุรุษเหล่านั้นกล่าวตอบไว้โดยประการนั้น ๆ”

การหยั่งเห็นของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ

ต่อไปจะกล่าวการหยั่งเห็นของสารีบุตรซึ่งปรากฏในอนุปทสูตรว่า

สาริปฺตโต ภิกฺขเว อทฺธมาสํ อนุปทมฺมวิปสฺสนํ วิปสฺสติ. ตตฺริทํ
ภิกฺขเว สาริปฺตตสฺส อนุปทมฺมวิปสฺสนาย โหติ. อิธ ภิกฺขเว สาริปฺตโต
วิวิจฺเจว กามะหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตฺตํ สวิจาร์ วิเวกั ปิตี-
สุกฺขํ ปจฺมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ. เย จ ปจฺเม ฌานะ ธมฺมา วิตฺตโก
จ วิจาร์ จ ปิตี จ สุขํ จ จิตฺเตกคฺคตา จ ผสฺสั เวทนา สญฺญา เจตนา
จิตฺตํ ฌนฺโท อธิโมกฺโข วีริยํ สติ อูเปกฺขา มนสิกาโร. ตยฺยสฺส ธมฺมา
อนุปทวตฺถิตา โหนติ. ตยฺยสฺส ธมฺมา วิทิตา อูปฺปชฺชนฺติ. วิทิตา อูปฺ-

จหนฺติ, วิทิตา อพฺกตฺถํ คจฺจนฺติ. โส เอวํ ปชานาติ “เอวํ กิริเม ธมฺมา
อหฺตฺวา สมฺโภนฺติ, หฺตฺวา ปฏฺิเวณฺตี”ติ.^{๕๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลายสารีบุตรเห็นแจ้งธรรมตามลำดับได้เพียงกึ่งเดือน
มีลำดับในการเห็นแจ้งธรรมตามลำดับนั้นดังนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลายในเรื่อง
นี้ สารีบุตรสัจจากกาม สัจจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตก มี
วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ ธรรมในปฐมฌาน ๑๖ ประการ คือ
วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข จิตเตกัคคตา (ความมีอารมณ์เดียวของจิต, เอกัคคตา)
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อหิมกซ์ วิริยะ สติ
อุเบกขา (ตัตถมชฌัตตตา) มนสิการ เป็นอันเธอกำหนดได้ตามลำดับ
เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว ทั้งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เธอรู้ชัดอย่างนี้
ว่า ธรรมเหล่านี้มีสภาวะจริงแท้อย่างนี้ ไม่มีมาก่อนแล้วย่อมเกิดขึ้น
เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป”

พระพุทธองค์ตรัสถึงปฏิบัติของพระสารีบุตรว่า ท่านเข้าปฐมฌานก่อน
แล้ว กำหนดรู้ธรรม ๑๖ อย่างมีวิตกเป็นต้นซึ่งปรากฏในฌานจิตตูปบาท ธรรม
เหล่านั้นปรากฏการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งเป็นเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด
ท่านจึงรู้ชัดว่า ธรรมเหล่านี้ไม่มีมาก่อนจะเข้าปฐมฌาน แต่เกิดขึ้นในขณะที่เข้าฌาน
นี้ ทั้งเมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ท่านเข้าปฐมฌานและอรุณฌานแล้วกำหนดรู้ธรรม
ในฌานตามนัยนี้จนถึงอาภยัญญายตนะ ท่านรับรู้องค์ฌานบางอย่างที่อันตรธาน
ไปและศรัทธาเป็นต้นเพิ่มพูนมากขึ้นในฌานชั้นสูงขึ้นตามลำดับ เมื่อปฏิบัติ
อย่างนี้ครบ ๑๕ วันก็บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ การปฏิบัติตามนัยนี้ชื่อว่าอนุ-
ปทัมมวิปัสสนา

อนุปทัมมวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมำบัติและองค์ฌาน หมายความว่า การเข้าฌานตามลำดับสมำบัติแล้วออกจากฌานหนึ่ง ๆ แล้วจึงกำหนดรู้องค์ฌานพร้อมด้วยผัสสะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับองค์ฌาน ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อนุปทมฺมวิปสฺสนนฺติ สมำปตฺติวเสน วา ฌานํวเสน วา อนุปฏิ-
ปาฎิยา ธมฺมวิปสฺสนํ วิปสฺสตี.^{๖๐}

“คำว่า อนุธมฺมวิปสฺสนํ (การหยั่งเห็นธรรมตามลำดับ) มีความหมาย
ว่า ย่อมหยั่งเห็นธรรมตามลำดับสมำบัติและองค์ฌาน”

ในเรื่องนี้พระสารีบุตรมิได้เข้าฌานอย่างหนึ่งแล้วกำหนดรู้ธรรม ๑๖ อย่าง
นั้นตามลำดับ แต่ท่านเข้าฌานหนึ่ง ๆ แล้วออกจากฌาน แล้วจึงกำหนดรู้ธรรม
ดังกล่าวทีละครั้งทีละรอบ ๑๖ ครั้งหลังจากออกจากฌานหนึ่ง ๆ กล่าวคือ ท่าน
เข้าปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้วกำหนดรู้วิตก ต่อมาเข้าปฐมฌานเป็นครั้งที่
๒ แล้วออกจากปฐมฌานกำหนดรู้วิจาร์ดังนี้เป็นต้น ข้อนี้อธิบายได้จากคัมภีร์
ปฏิสัมภิตามรรค^{๖๑} ซึ่งกล่าวถึงการกำหนดรู้สภาวะอารมณ์อย่างหนึ่ง ๆ ที่ดับไป
แล้วจึงกำหนดรู้จิตที่รับรู้อารมณ์ข้างต้น และในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๖๒} ก็กล่าวถึง
การกำหนดรู้จิตทีละคราวว่า พึงกำหนดรู้จิตดวงแรกด้วยจิตดวงที่ ๒ กำหนดรู้
จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ดังนี้ เป็นต้น

ที่จริงแล้วพระสารีบุตรมีปัญญามากกว่าสาวกอื่น จึงเจริญวิปัสสนาด้วยการ
กำหนดรู้โดยพิสดารตามที่กล่าวมานี้ ทำให้ใช้เวลาในการปฏิบัตินานกว่าพระ
โมคคัลลานะซึ่งบรรลุธรรมภายใน ๗ วัน การเจริญวิปัสสนาของพระโมคคัลลานะ
เป็นการกำหนดรู้อย่างไม่พิสดาร ส่งผลให้บรรลุธรรมเร็ว ดังข้อความในคัมภีร์

อรรถกถาว่า

มหาโมคคัลลานคฺเตโร หิ สาวกานํ สมฺมสนจาร์ ยญฺจิโกฏฺฐิยา อุ-
ปปีเพนฺโต วีย เอกเทสเมว สมฺมสนโต สตฺตทิวเส วายมิตฺวา อรหตฺตํ
ปตฺโต. สาริปุตฺตคฺเตโร จเปตฺวา พุทฺธานํ ปจฺเจกพุทฺธานญจ สมฺมสนจาร์
สาวกานํ สมฺมสนจาร์ นิปฺปเทสํ สมฺมสฺส. เอวํ สมฺมสนโต อทฺธมาสํ
วายมิตฺวา. อรหตฺตญจ กิร ปตฺวา อญฺญาสิ “จเปตฺวา พุทฺเธ จ ปจฺเจก-
พุทฺเธ จ อญฺโณ สาวโก นาม ปญฺญาย มยา ปตฺตพพํ ปตฺตํ สมฺคโณ
น ภวิสฺสตีติ.”^{๖๓}

“ความพิสดารว่า พระมหาโมคคัลลานเถระกำหนดรู้อารมณ์แห่งการ
กำหนดของสาวกเพียงบางส่วนเหมือนใช้ปลายไม้เท้าคว้าไว้ พวกเพียร
อยู่ตลอด ๗ วันจึงบรรลุอรหัตตผล แต่พระสารีบุตรกำหนดรู้อารมณ์
แห่งการกำหนดของสาวกโดยสิ้นเชิง ยกเว้นอารมณ์แห่งการกำหนด
ของพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า เมื่อท่านพระสารีบุตรกำหนด
รู้อยู่อย่างนี้ พวกเพียรตลอดถึงเดือนแล้วจึงบรรลุอรหัตตผล ครั้นแล้ว
ได้ดำริว่า ‘ธรรมดาแล้ว สาวกอื่นยกเว้นพระพุทธเจ้าและพระปัจเจก-
พุทธเจ้า ผู้ที่สามารถบรรลุธรรมอันเรา พึงบรรลุด้วยปัญญา จักไม่มี’”

คำว่า สมฺมสนจาร์ (อารมณ์ของการกำหนด) หมายถึง ธรรมภายในที่เรียกว่า
อัมมัตตธรรม ซึ่งสาวกรับรู้โดยประจักษ์ และธรรมภายนอกที่เรียกว่า พหิทธ-
ธรรม ที่สาวกรับรู้โดยอนุมาน

คำว่า ยญฺจิโกฏฺฐิยา อุปปีเพนฺโต วีย (เหมือนใช้ปลายไม้เท้าคว้าไว้)
หมายความว่า ตามปกติเมื่อใช้ไม้เท้าคว้าแล้วเดินไป สถานที่ซึ่งไม้เท้ากระทบเป็น

เพียงที่แคบเล็ก แต่สถานที่อื่นจากนั้นย่อมกว้างกว่า ฉะนั้น อารมณ์วิปัสสนาที่พระโมคคัลลานะกำหนดรู้ก็ไม่มากนัก ฉะนั้น เมื่ออารมณ์วิปัสสนาของพระมหาสาวก รูปที่ ๒ เป็นอย่างนี้ อารมณ์วิปัสสนาของพระมหาสาวกรูปอื่นก็จะน้อยลง และอารมณ์วิปัสสนาของพระอรหันต์โดยทั่วไป พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน และปุถุชนก็จะน้อยลงไปตามลำดับ เรื่องนี้อ่อกุมากรู้ได้จากข้อความนี้ แม้ในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายกัณ्हกัณฐสูตร^๔ ก็กล่าวว่าความเพียรของปุถุชนเป็นต้นไม่เทียบเท่าความเพียรของพระโสดาบันเป็นต้นตามลำดับขั้นสูงๆ ขึ้นไป

การกำหนดรู้องค์ฌานและผัสสะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับองค์ฌานของพระสาวกนั้น เป็นการรับรู้สภาวะลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษของจิตเป็นต้นตามความเป็นจริง กล่าวคือ เมื่อท่านกำหนดรู้จิตก็รู้ชัดว่าจิตมีลักษณะยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ (อภินิโรปนลกฺขโณ จิตฺกโก) เมื่อกำหนดรู้จิตรู้ชัดสภาวะลักษณะของจิตร กล่าวคือ

- จิตรมีลักษณะเคล้าคลึงอารมณ์ (อารมณ์นามรูปชนลกฺขโณ)
- ปีติมีลักษณะชื่นชมยินดีในอารมณ์ (สมฺปิยาณลกฺขณา)
- สุข (โสมนัสเวทนา) มีลักษณะสวையอารมณ์ที่น่ายินดี (อิฏฺฐารมฺมณฺหาณลกฺขณา)
- เอกัคคตามีลักษณะไม่ซัดส่าย (อวิกฺเขปลกฺขณา)
- ผัสสะมีลักษณะกระทบอารมณ์ (ผัสสนลกฺขโณ)
- เวทนามีลักษณะสวையอารมณ์ (เวทียนลกฺขณา)
- สัญญามีลักษณะหมายรู้อารมณ์ (สณฺขานลกฺขณา)

- เจตนามีลักษณะตั้งใจ (เจตนาภาวลกฺขณา)
- จิตมีลักษณะรู้อารมณ์ (อารมฺมณฺวิชานนลกฺขณํ)
- ฉันทะมีลักษณะต้องการจะทำ (กตฺตูกมฺยตาลกฺขโณ)
- อธิโมกข์มีลักษณะตัดสิน (สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ)
- วิริยะมีลักษณะพากเพียร คือ ความพยายามในอารมณ์ (อุสุสฺสหา-
นลกฺขณํ)
- สติมีลักษณะระลึกได้ คือ การไม่หลงลืมอารมณ์ที่เกี่ยวกับกุศลธรรม
(อปฺปิลาปนลกฺขณา)
- มนสิการมีลักษณะใส่ใจ คือ การนำจิตไปสู่อารมณ์ (सारณลกฺขโณ)

อนึ่ง การหยั่งเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของธรรมเหล่านั้น หมายถึง การเกิดอุทยัพพญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ความเกิดขึ้นและดับไป และกังคญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ความดับไป โดยรับรู้ธรรมเหล่านั้นที่เป็นขณะปัจจุบัน มิได้หมายความว่า ฌานจิตสามารถรู้เห็นสภาวะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในขณะเข้าฌาน ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ยถา हि तेनो ऽङ्कुलकुकेन तं ऽङ्कुलकुक्कं न स्तुका फुल्लितुं, ऐवमेव
तेनो जित्तेन तस्स उपपातो वा जित्ति वा गง्को वा न स्तुका खानित्तุนदि
ऐवो ताव तंผาณता โมเจตพพา.^{๖๕}

“บุคคลไม่อาจสัมผัสโดยใช้ปลายนิ้วสัมผัสปลายนิ้วเดียวกันได้ ฉนใด
การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของจิตนั้น ย่อมไม่อาจรับรู้ด้วย[ฌาน]จิต
ดวงเดียวกัน ฉนนัน ด้วยเหตุนี้ การรับรู้ฌานจิตด้วยฌานจิตนั้นจึงไม่มี
อย่างนี้”

ในบรรดาธรรม ๑๖ อย่างที่ปรากฏในพระบาลีนี้ สุขและเวทนาเมืองศีลธรรม
 อย่างเดียวกันคือเป็นเวทนาเจตสิก จึงมีเจตสิกทั้งหมด ๑๕ ดวง อย่างไรก็ตาม
 ตามหลักพระอภิธรรม เจตสิกที่ประกอบในปฐมฌานมี ๓๕ ดวง ถ้าเว้นกรุณา
 และมุทิตาที่เกิดขึ้นในบางคราวก็มีเจตสิก ๓๓ ดวง เมื่อรวมเจตสิก ๓๓ ดวงกับ
 ฌานจิตก็เป็นธรรม ๓๔ ประการ แต่ในพระบาลีและอรรถกถากล่าวถึงการกำหนด
 รู้ธรรม ๑๕ ประการเท่านั้น มิได้กล่าวถึงธรรมที่เหลืออีก ๑๙ ประการ ในเรื่องนี้
 พระภูิกจารย์^{๖๖} แสดงมติไว้ ๒ นัยว่า มติของอาจารย์กล่าวว่า ธรรม ๑๖ ประการ
 เหล่านั้นปรากฏชัดเจน จึงควรกำหนดรู้ธรรมดังกล่าวเท่านั้น แต่มติของอาจารย์
 อีกท่านกล่าวว่า แม้ธรรม ๑๙ ประการที่เหลือก็ปรากฏชัดเหมือนกัน จึงควร
 กำหนดรู้ธรรมเหล่านั้นอีกด้วย

มีผู้สำคัญว่าการเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันไม่ใช่การปฏิบัติธรรม
 แต่ให้พิจารณาไตร่ตรองธรรมตามที่ได้สดับมา ความจริงแล้วในพระบาลีกล่าว
 ถึงการปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสติตามรู้รูปนามปัจจุบันทั้งภายในและภายนอก
 มิใช่การพิจารณาด้วยสัญญาที่จำได้หมายรู้ เพราะผู้พิจารณาย่อมไม่อาจรับรู้
 สภาวะลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษ ของรูปนามที่ปรากฏอย่างแท้จริง เป็นเพียง
 รับรู้บัญญัติด้วยอำนาจของสัญญาเท่านั้น จะเห็นได้ว่า เนวสัญญานาสัญญายตน-
 ฌานเป็นรูปฌานที่ละเอียด แม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ไม่อาจกำหนดรู้ผัสสะเป็นต้น
 ได้เมื่อออกจากฌานนี้ จึงกำหนดรู้ด้วยกลาปสัมมสนนัย คือ นัยพิจารณาเป็น
 กลุ่มดังข้อความในอนุปทสูตรว่า

ปุณ จ ปริ ภิกขเว สาริปุตุโต สพฺพโส อากิญจณฺณายตนํ สมตฺกมฺม
 เนวสยฺยานาสยฺยายตนํ อุปสมฺปฺพชฺช วิหริติ, โส ตาย สมาปตฺติยา สโต

วฏฺฐหสิ, โส ตาย สมาปตฺติยา สโต วฏฺฐหิตฺวา เย ธมฺมา อตีตา นิรุทธา
 วิปริณฺดา, เต ธมฺเม สมฺนุสฺสตีติ “เอวํ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สม-
 โภณฺติ, หุตฺวา ปฏฺวิเนตีติ”^{๖๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก สารีบุตรล่วงอาภิญญาญาณ-
 ยตนฺตามโดยสิ้นเชิงแล้ว เข้าเนวสญาณาสถาณายตนฺตามอยู่ เธอเป็น
 ผู้มีสติออกจากสมาบัตินั้น ครั้นแล้วพิจารณาเห็นธรรมที่ล่วงแล้ว ดับ
 แล้ว แปรปรวนไปแล้วว่า ธรรมเหล่านี้มีสภาวะจริงแท้อย่างนี้ ไม่มี
 มาก่อนแล้วย่อมเกิดขึ้น เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป”

พระพุทธองค์ตรัสถึงการกำหนดรู้ธรรม ๑๖ ประการมีผัสสะเป็นต้นของ
 พระสารีบุตรในปฐมฌานเป็นต้น แล้วตรัสความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของ
 ธรรมเหล่านั้น แต่ในอรุณมานที่ ๔ นี้กล่าวโดยทั่วไปว่า “พิจารณาเห็นธรรมที่
 ล่วงแล้ว ดับแล้ว แปรปรวนไปแล้ว” โดยรู้เห็นธรรมดังกล่าวพร้อมกัน มิได้รู้เห็นที
 ละอย่างเหมือนในฌานต้นๆ เพราะผัสสะเป็นต้นในอรุณมานนี้จะเฝียดอ่อนยง
 เช่นเดียวกับจิตดวงสุดท้ายก่อนจะหลับสนิท จิตดวงสุดท้ายในขณะสลบ และจุติ-
 จิตในเวลาเสียชีวิต มีเพียงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นสามารถกำหนดรู้ได้ ดัง
 ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เต ธมฺเม สมฺนุสฺสตีตีติ ยสฺมา เนวสญาณาสถาณายตนฺตา พุทฺธาน-
 เวย อนุปทฺธมฺมวิปัสสนา โหตี, น สาวกานํ, ตสฺมา เอตฺถ กลาป-
 วิปัสสนํ ทสฺเสนฺโต เอวมาห.^{๖๘}

“พระพุทธองค์ว่า เต ธมฺเม สมฺนุสฺสตีติ (พิจารณาเห็นธรรมเหล่า-
 นั้น) มีความหมายว่า การยังเห็นธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน

ย่อมมีแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้นในเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังนั้น เมื่อพระศาสดาจะแสดงการหยั่งเห็นเป็นกลุ่มในข้อนี้ จึงตรัสไว้อย่างนี้”

ตามสาธกที่กล่าวมานี้ พระพุทธองค์ก็ทรงเจริญวิปัสสนาตามลำดับสมภาติ และองค์ฌานเหมือนพระสารีบุตร แต่ทรงหยั่งเห็นองค์ฌานที่ละอย่างในเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยละเอียด ดังนั้น การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาจึงไม่ใช่การตรึกนึกคิดตามสัญญาที่จำได้หมายรู้ แต่เป็นการอบรมจิตให้เกิดสมาธิเพื่อพัฒนาปัญญาอย่างแท้จริง

ขอให้นักปฏิบัติเข้าใจวิปัสสนานัยดังกล่าวมานี้ แล้วประพฤติตามคำสอนในสัลเลขสูตรว่า

ปเร สนฺทิฏฺฐิปรามาสี อานาณคฺคาหิ ทุปฺปณฺนิสฺสคฺคิ ภวิสฺสนฺติ. มย-
เมตฺถ อสนฺทิฏฺฐิปรามาสี อนาณคฺคาหิ สุปฺปณฺนิสฺสคฺคิ ภวิสฺสามาติ
สฺสเลโข กรณียะ.^{๖๙}

“เธอทั้งหลายพึงขัดเกลาดนในข้อนี้ว่า ชนเหล่าอื่นแม้จักเป็นคนยึดมั่นความเห็นของตน ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยยาก แต่พวกเราจักไม่เป็นผู้ยึดมั่นความเห็นของตน ไม่ยึดถืออย่างมั่นคง และสละคืนได้โดยง่าย”

จบ ปริจเฉทที่ ๓

ปริจเฉทที่ ๔

แนวทางในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาเป็นการระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยอาศัย คำบริกรรมเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวในปัจจุบันขณะ คำบริกรรมนั้นสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏ โดยปรมัตถ์ ซึ่งเรียกว่า ตัชชาบัญญัติ หมายถึง บัญญัติที่เหมาะสมกับสภาวะธรรม กล่าวคือ สื่อให้รู้ถึงสภาวะธรรมนั้นๆ ได้อย่างชัดเจน

แม้การบริกรรมจะทำให้จิตรับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ แต่ก็ช่วยให้จิตจดจ่อมากขึ้นในเวลาเริ่มปฏิบัติธรรม จากนั้นจึงสามารถหยั่งเห็นรูปนามตามสภาวะนั้นๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้ว ในภายหลังนักปฏิบัติก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมอีกต่อไป เพราะในขณะนั้นจะสามารถตามรู้รูปนามได้ชัดเจน จนรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรมที่กำลังกำหนดอยู่ ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

นनु จ ตชชาปยุตตติวเสน สภาวะมโม คยหิตติ. สจจํ คยหติ ปุพฺพ-
ภาเค. ภาวนาย ปน วฑฺฒมานาย ปยุตตติ สมติกุกมิตฺวา สภาเวเยว
จิตฺตํ ติญฺจติ.*

“ถามว่าบุคคลย่อมรับรู้สภาวะธรรมโดยเนื่องด้วยนามบัญญัติได้หรือ
ตอบว่า จริงอยู่ ในเบื้องต้นย่อมรับรู้โดยเนื่องด้วยนามบัญญัติ (คือมี
คำบริกรรมสลับกันไป) แต่เมื่อภาวนาเจริญขึ้น จิตย่อมล่วงบัญญัติแล้ว

ดำรงอยู่ในสภาวะเดียว (คือไม่มีคำบริกรรมประกอบร่วม)”

ความจริงข้อความข้างต้น กล่าวไว้ในเรื่องการระลึกถึงพระพุทธรูป แต่นำมาประยุกต์ใช้ในการเจริญวิปัสสนากาวนาได้ เพราะวิปัสสนามีอารมณ์เป็นสภาวะธรรมเหมือนพระพุทธรูป และการระลึกถึงพระพุทธรูปก็ต้องบริกรรมว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้นเช่นเดียวกัน มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจจะระลึกถึงพระพุทธรูปได้

[การใช้คำบริกรรมว่า “พองหนอ ยุบหนอ” นี้ ท่านเจ้าคุณพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙) อาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ สำนักงานกลางกองการวิปัสสนาธุระ วัดมหาธาตุฯ คณะ ๕ กรุงเทพมหานคร ได้บัญญัติใช้ก่อนและสอนศิษยานุศิษย์สืบต่อมา ความจริงในภาษาพม่าใช้คำว่า “พองแด เปงแด” ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่า “พองอยู่ ยุบอยู่” โดยเหตุที่ภาษาพมามักประกอบกริยาคุณพากย์เหมือนภาษาบาลี จึงใช้ แด (อยู่) ควบคู่ไปกับคำว่า พอง, เปง ดังนั้น คำบริกรรมนั้นจึงมีสองคำว่า พองแด เปงแด (พองอยู่ ยุบอยู่) อย่างไรก็ตาม คนไทยทั้งประเทศคุ้นเคยกับคำว่า พองหนอ ยุบหนอ ผู้แปลจึงคิดว่าไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนเป็น พองอยู่ ยุบอยู่

คำบริกรรมนั้นมีประโยชน์เพื่อให้จิตจดจ่อมากขึ้น เป็นการเพิ่มวิริยะทางใจเพื่อให้ตามรู้อย่างผิวเผิน เปรียบเหมือนก่อนดินเหนียวที่ขึงไว้ใส่ผนังด้วยกำลังแรง ย่อมกระทบถูกผนังและติดแน่น ถ้าถูกขึงด้วยกำลังไม่เพียงพอ ก็อาจพุ่งไปไม่ถึงผนัง หรือแม้กระทบผนังก็ไม่ติดแน่น]

การตามรู้ในขณะที่เห็น

นักปฏิบัติผู้เจริญวิปัสสนาหยังเห็นรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมรับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส นึกคิด และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิต พร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตในขณะนั้นๆ ส่วนผู้เจริญสมถภาวนาพึงรับรู้มานจิต หทัยวัตถุ และรูปที่เกิดจากมานจิตตามสมควร อนึ่ง จิตที่รับรู้สภาวะเห็น คือ วิจิ-
จิตที่เกิดทางจักขุทวารหนึ่งวิถีตั้งแต่อวัชชนจิตไปจนถึงตทวรัมมณจิต เป็นเพียงการรับรู้เฉพาะวิถีจิตหนึ่งวิถี ยังไม่ใช่การรับรู้จิตที่ละดวง ข้อนี้จะกล่าวต่อไปในปริจเฉทที่ ๖ เรื่องกัมมัญญาณ

ในขณะที่เห็น พึงกำหนดว่า “เห็นหนอ” แม้ในเวลาได้ยินเป็นต้นก็พึงกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” การกำหนดว่า “เห็นหนอ” นี้ หมายถึง จักขุประสาท รูปารมณ (สี) สภาวะเห็น การกระทบกันระหว่างสีและจักขุประสาท และเวทนาที่ดีใจ เสียใจ หรือเฉยๆ กล่าวโดยสรุป การกำหนดว่า “เห็นหนอ” เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ อย่างตามสมควร คือ จักขุประสาท รูปารมณ จักขุวิญญาณผัสสะทางตา (จักขุสัมผัสสะ) หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (จักขุสัมผัสสชา-
เวทนา)

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาอย่าไม่ควรเลือกหาอารมณ์กรรมฐานที่ตนต้องการควรตามรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏอย่างชัดเจนในปัจจุบันขณะ แม้ว่านักปฏิบัติจะไม่มีความรู้เกี่ยวกับปริยัติก็สามารถรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏได้ เช่น เมื่อตามรู้ทุกขเวทนาว่า “ปวดหนอ” ย่อมจะรับรู้สภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การสัมผัสที่ไม่น่ายินดี เป็นลักษณะพิเศษของทุกขเวทนา (อนิฏฺฐ-
โณฏฺฐพฺพานุภาวนลกฺขณา)

- การทำให้จิตไม่สดชื่น เป็นหน้าที่ของทุกขเวทนา (สมปยุตตานํ มลิตาปนรสา)
- ความเจ็บปวดทางกาย เป็นอาการปรากฏของทุกขเวทนา (กายิกาพาธ-ปัจจุภูจฺจนา)
- การประจวบกันระหว่างจิตกับสัมผัสที่ไม่ดี เป็นเหตุไกล้ของทุกขเวทนา (ผัสสพทภูจฺจนา)

ว่าโดยโลภูปมา การรับรู้ลักษณะพิเศษ เหมือนการเห็นแสงสว่างของฟ้าแลบ การรับรู้หน้าที่ เหมือนการกำจัดความมืด การรับรู้อาการปรากฏเหมือนการเห็นสัญญาณของฟ้าแลบที่ยาว สั้น ตรง หรือคด ส่วนการรับรู้เหตุไกล้เหมือนการเห็นก้อนเมฆซึ่งเป็นสถานที่เกิดของฟ้าแลบ

อย่างไรก็ตาม เหตุไกล้มักไม่ปรากฏชัดแก่นักปฏิบัติในะยะที่เกิดวิปัสสนาญาณขั้นแรกที่เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ปัญญาจำแนกรูปนามเพราะเหตุไกล้เป็นธรรมชาติที่ไม่ควรตามรู้ เนื่องจากไม่ใช่สภาวะธรรมที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ เช่น ผู้ที่ตามรู้ปฐวีธาตุควรรับรู้ลักษณะพิเศษ หน้าที่ และอาการปรากฏของปฐวีธาตุ ไม่ควรตามรู้เหตุไกล้ของปฐวีธาตุ คือ ธาตุ ๓ อย่างที่เหลือ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ เพราะจะเป็นการกำหนดธาตุอื่นที่ไม่ใช่ปฐวีธาตุ เมื่อจักขุประสาทปรากฏชัดก็ควรตามรู้จักขุประสาท ไม่ควรกำหนดเหตุไกล้คือมหาภูตรูป ๔ (ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ) ซึ่งเป็นที่อาศัยของจักขุประสาท เมื่อผัสสะปรากฏชัดก็ควรกำหนดผัสสะ ไม่ควรกำหนดเหตุไกล้คือเวทนา เมื่อเวทนาปรากฏชัดก็ควรกำหนดเวทนา ไม่ควรกำหนดเหตุไกล้คืออารมณ์ ดังนั้นเป็นต้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภูติกากล่าวว่า

ปทภูฐานํ ปเนตถ อลฺลธมฺมตฺย น อุตฺธมฺมํ.^๒

“ปทภูฐานไม่แสดงไว้ในเรื่องธาคูนี้ เพราะเป็นธรรมอื่นพ้นจากธาคู
ที่พึงกำหนดรู้”

ความจริงแล้วการกำหนดรู้ปทภูฐานคือเหตุใกล้ของรูปนาม ย่อมปรากฏ
ในวิปัสสนาญาณที่ ๒ ชื่อว่า ปัจจยปริคคหญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของ
รูปนาม ไม่ปรากฏในนามรูปปริจเฉทญาณ

อนึ่ง คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะทุกฉบับ คือ ฉบับฉฺฉฐสัจจกายนา ฉบับสิงหล
และฉบับไทย มีข้อความว่า

ลกฺขณฺรสปจฺจุปฺภูฐานปทฺภูฐานวเสน นามรูปปริคฺคโ ทิภูจิวิสฺสุทฺธิ
นาม.^๓

“การกำหนดรู้รูปนามโดยประเภทแห่งลักษณะ รสะ ปัจจุปฺภูฐาน
และปทภูฐาน ชื่อว่า ทิภูจิวิสฺสุทฺธิ”

โดยเหตุที่คัมภีร์ฉบับสิงหลสมัยก่อนไม่มีปทภูฐานในเรื่องนี้ และคัมภีร์
อภิธัมมัตถวิภาวินีที่แต่งในราวพุทธศักราช ๑๗๐๐ ก็ไม่ได้กล่าวถึงปทภูฐานไว้
จึงเชื่อว่าเรื่องปทภูฐานคงจะมาเพิ่มภายหลังซึ่งอาจเกิดจากการจารใบลานคลาด
เคลื่อนตามกันมาหลังพุทธศักราช ๑๗๐๐

อนึ่ง สภาวธรรมเช่นลักษณะเป็นต้นย่อมปรากฏชัดแก่นักปฏิบัติในแต่ละ
ขณะ หมายความว่า บางขณะลักษณะพิเศษปรากฏชัด บางขณะหน้าที่ปรากฏ
ชัด บางขณะอาการปรากฏก็ชัดเจน เมื่อนักปฏิบัติตามรู้สภาวะใดสภาวะหนึ่ง
แล้วก็เป็นอันรับรู้สภาวธรรมอย่างแท้จริง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

กสฺมา ปเนตฺถ อุกฺยคฺคหณฺ. ปุคฺคฺลชฺฌมสยโต. เอกจฺจสฺส หิ ธาตุโย
มนสิกโรนฺตสฺส ตา สภาวโต คเหตุพฺพตฺ คจฺจนฺติ. เอกจฺจสฺส สกฺิจ-
กรณโต, โย รโสติ วุจฺจติ.^๔

“ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวถึงลักษณะและหน้าที่ทั้งสองอย่างไว้ใน
เรื่องนี้

ตอบว่า : เป็นการกล่าวไว้ตามอรรถาธิบายของบุคคล โดยแท้จริงแล้ว
เมื่อบางคนกำหนดรู้ธาตุอยู่ ธาตุเหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยลักษณะ เมื่อ
บางคนกำหนดรู้อยู่ ธาตุเหล่านั้นย่อมปรากฏโดยกระทำหน้าที่ของตน
ซึ่งเรียกว่า รสะ”

ข้อนี้หมายความว่า ผู้ที่เจริญธาตุกรรมฐานโดยตามรู้ธาตุ ๔ พึงกำหนด
โดยลักษณะหรือหน้าที่ของธาตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ควรตามรู้พร้อมกันทั้งสอง
อย่าง แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการตามรู้ทั้งสองอย่างไว้ตามอรรถาธิบายของ
บุคคล เพราะในบางคนจะปรากฏโดยลักษณะ และบ้างก็มาปรากฏโดยหน้าที่
จึงควรตามรู้สภาวะที่ปรากฏในแต่ละขณะ

ในขณะที่กำหนดว่า “เห็นหนอ” สภาวธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท สี
(รูปารมณฺ) จักขุวิญญาน ผัสสะทางตา หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อม
ปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร ดังมีความพิสดารต่อไปนี้

การตามรู้จักขุประสาท มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ส่องเห็นรูปได้ เป็นลักษณะพิเศษของจักขุประสาท (รูปา-
ภิกขิตารหฺนุตฺตปฺปสาทลฺกขณฺ)

- การจูงใจไปในรูปารมณฺ์ เป็นหน้าที่ (รูปเปสฺส อาริณฺณรสมฺ)
 - การเห็นได้ทางจักขุประสาท เป็นอาการปรากฏ (จักขุวิณฺณสฺส อารธรรภาวปจฺจุปฺปจฺจํ)
 - การมีดวงตา เป็นเหตุไกล้ (ทญฺจุกามตานิทานกมฺมชฺชุตฺตปฺปจฺจํ)
- การตามรู้รูปารมณฺ์ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ
- การปรากฏให้รู้ทางตา เป็นลักษณะพิเศษของรูปารมณฺ์ (จักขุปฏินฺหนนฺลกฺขณํ)
 - การถูกเห็นได้ เป็นหน้าที่ (จักขุวิณฺณสฺส วิสยภาวรสมฺ)
 - การที่สภาวะเห็นดำเนินไปในจักขุประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสฺสเวโคจรปจฺจุปฺปจฺจํ)
 - การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุไกล้ (จตุสมฺหาภูตฺตปฺปจฺจํ)
- การรับรู้จักขุประสาทและรูปารมณฺ์ที่กล่าวมานี้ สอดคล้องกับข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตรและคัมภีร์อรรถกถาว่า

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขุญฺจ ปชานาติ. รูปเป จ ปชานาติ. ยลฺลจ ตฺถกฺขํ
ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สํโยชนํ, ตลฺลจ ปชานาติ.^๔

“ภิกษุในพระศาสนาที่ย่อมรู้จักตา รู้จักรูปารมณฺ์ และรู้จักตาและรูปารมณฺ์ทั้งสองนั้น อันเป็นที่อาศัยเกิดของสังโยชนํ”

จกฺขุญฺจ ปชานาติติ จกฺขุปสาทํ ยถาสรรสทฺถกฺขณวเสน ปชานาติ.
รูปเป จ ปชานาติติ พหิทฺธา จตุสมฺมุจฺจานิกฺขุปญฺจ ยถาสรรสทฺถกฺขณ-
วเสน ปชานาติ.^๖

“พระดำรัสว่า จกฺขุญจ ปชานาติ (ย่อมรู้จักตา) หมายความว่า ย่อมรู้จักจักขุประสาท โดยจำแนกตามลักษณะและหน้าที่อย่างแท้จริง

พระดำรัสว่า รูเป จ ปชานาติ (ย่อมรู้จักรูปารมณ์) หมายความว่า ย่อมรู้จักรูปารมณ์ที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ โดยจำแนกตามลักษณะและหน้าที่อย่างแท้จริง”

การตามรู้จักขุวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การเห็นรูป เป็นลักษณะพิเศษของจักขุวิญญาณ (วิชานนลกฺขณ)
- การรับสีเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพฺพพฺกมรส)
- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปจฺจํ)
- จักขุประสาทและสี เป็นเหตุไถ้ (วตฺถุการมฺมณปทฺฏจํ)

การตามรู้ผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การกระทบกับสี เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะทางตา (มุสนลกฺขโณ)
- การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่ (สํมฺมฺญนโรโส)
- การประชุมกันระหว่างจักขุประสาท สี และการเห็น เป็นอาการปรากฏ (สนฺนิปาตปจฺจุปฺปจฺจํ)

- อารมณ์ที่มาปรากฏ เป็นเหตุไถ้ (อาปาถคตฺวิสยปทฺฏจํ)

การตามรู้สุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของสุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (อิฏฺฐการมฺมณานุกฺวณลกฺขณา)

- การทำให้รู้สึกพอใจ เป็นหน้าที่ของสุขเวทนา (อภิจาการสมโมครสา)
- การเกิดความพอใจทางจิตเป็นอาการปรากฏ (เจตสิกอสสาทปจฺจุปฏฺจานา)
- ความสงบใจ เป็นเหตุไถ่ (ปสฺสทุธิปฏฺจานา)

การตามรู้ทุกข์เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของทุกข์เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (อนินฺุจฺจารมฺมณานฺุภวณฺุลกฺขณา)

- การทำให้รู้สึกไม่พอใจ เป็นหน้าที่ (อนินฺุจฺจการสมโมครสา)
- การเกิดความไม่พอใจทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกาวาธปจฺจุปฏฺจานา)
- หทัยวตฺถุ เป็นเหตุไถ่ (หทยวตฺถุปฏฺจานา)

การตามรู้อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความวางเฉยที่เกิดขึ้นในขณะเห็น เป็นลักษณะพิเศษของอุเบกขาเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา (มชฺฌตฺตเวทียิตฺถลกฺขณา)

- การทำให้สภาวะเห็นเป็นกลางคงอยู่ เป็นหน้าที่ (สมฺปยุตฺตานํ นาติอุป-
พฺยุหนมิลาปนรสา)

- การเกิดความสงบไม่ยินดียินร้าย เป็นอาการปรากฏ (สนฺตภาวปจฺจุ-
ปฏฺจานา)

- ความมีจิตไม่ปิตินดี เป็นเหตุไถ่ (นิปฺปิติกจิตฺตปฏฺจานา)

แม้สุขเวทนาและทุกข์เวทนา จะไม่ประกอบด้วยกับจักขุวิญญาณที่ประกอบ

ด้วยอุเบกขาเวทนาอย่างเดียว แต่ในอภิญญะสูตรและปริญญะสูตร^๗ ได้กล่าวถึงเวทนา ๓ ที่ปรากฏทางทวาร ๖ ในที่นี้จึงแสดงถึงเวทนาเหล่านั้นที่ประกอบกับสัมผัสภูิจนจิต สันตึรณจิต ขวนจิต และตทารัมมณจิตซึ่งเกิดทางจักขุทวารวิถิ

อนึ่ง คัมภีร์มูลฎีกาและคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า อุเบกขาที่ประกอบร่วมกับจิตที่เห็นรูปอันไม่น่าพอใจจัดเป็นทุกข์เวทนา และอุเบกขาที่ประกอบร่วมกับจิตที่เห็นรูปอันน่าพอใจจัดเป็นสุขเวทนาโดยปริยาย ดังสาธกในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

อุเปกขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฆฏตตา ทุกฺเข อวโรเขตฺตพฺพา.

อิตฺรา อิกฺขตฺตา สุขเ.

“ส่วนอุเบกขาที่เป็นผลของอกุสloy่อมนับเข้าในทุกข์ เพราะไม่น่าปรารถนา ส่วนอุเบกขานอกจากนี้นับเข้าในสุข เพราะน่าปรารถนา”

นอกจากนี้ แม้อุเบกขาที่ประกอบร่วมกับจิตที่เห็นรูปเป็นกลางอันไม่น่ายินดียินร้าย ก็ควรเป็นอุเบกขาโดยแท้ เพราะท่านกล่าวบทแสดงเหตุไว้ ๒ ศัพท์ คือ อนิฆฏตตา (เพราะไม่น่าปรารถนา) และ อิกฺขตฺตา (เพราะน่าปรารถนา)

ความจริงแล้วแม้จักขุวิญญาณจะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา แต่ความยินดีพอใจย่อมปรากฏเมื่อกระทบสี เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่ถูกใจแล้วเกิดความรู้สึกยินดี แม้ความไม่พอใจก็ปรากฏเมื่อกระทบสี เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่ไม่ถูกใจ จะเห็นได้ว่าความรู้สึกยินดีย่อมปรากฏเมื่อได้กลิ่นของหอมมีน้ำหอม ดอกไม้หอม เป็นต้น หรือรับประทานอาหารมีรสอร่อย ความรู้สึกไม่

ชอบใจย่อมปรากฏเมื่อได้กลิ่นของเหม็น รับประทานอาหารมีรสไม่ดี นอกจากนี้ แม้กายวิญญาณจะประกอบด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา แต่ในบางคราวก็ อาจจะรู้สึกโณฏฐัพพารมณีนี้อาจเป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์ตามนัยนี้ ฟังรวม โณฏฐัพพารมณีนี้อาจเป็นสุขเวทนาขั้นต่ำ

การตามรู้ในขณะที่ได้ยิน

ในขณะที่กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” สภาวธรรม ๕ อย่าง คือ โสตประสาท เสียง (สัททวารมณ) โสตวิญญาณ ผัสสะทางหู หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางหู ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้โสตประสาท มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ให้ได้ยินเสียงได้ เป็นลักษณะพิเศษของโสตประสาท (สัททา- ภิชาตารหุตูปสัททลักขณ)
- การจูงใจไปในสัททวารมณ เป็นหน้าที่ (สัทเทสุ อาวิณณรสี)
- การได้ยินทางโสตประสาท เป็นอาการปรากฏ (โสตวิญญาณสส อาราร- ภาวปัจจุปปาณา)
- การมีหู เป็นเหตุใกล้ (โสตตุกามตานิทานกมมชฎุปทกฏาณา)

การตามรู้สัททวารมณ มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- การที่สัททวารมณปรากฏในหู เป็นลักษณะพิเศษของสัททวารมณ (โสต- ปภินนลลักขณ)
- การถูกได้ยิน เป็นหน้าที่ (โสตวิญญาณสส วิสยภาวรัส)

- การที่สภาวะได้ยินดำเนินไปในโสตประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสเสว โคจรปจฺจุปฺปจฺจํ)
 - การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุไถ้ (จตุมหภฺตปทฺทจฺจํ)
- การตามรู้โสตวิญญาณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ
- การได้ยิน เป็นลักษณะพิเศษของโสตวิญญาณ (วิชานนลกฺขณํ)
 - การรับเสียงเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพุพฺพคมฺรสํ)
 - การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปจฺจํ)
 - โสตประสาทและเสียง เป็นเหตุไถ้ (วตฺถการมฺมณฺณปทฺทจฺจํ)

การตามรู้ในขณะตมกลิน

ในขณะกำหนดว่า “รู้หนอ” เมื่อได้กลืน สภาวธรรม ๕ อย่าง คือ ฆาน-
ประสาท กลิน (คันธารมณฺ) ฆานวิญญาณ ผัสสทางจุมก หรือเวทนาที่เกิดจาก
ผัสสทางจุมก ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้ฆานประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่รับรู้กลืนได้ เป็นลักษณะพิเศษของฆานประสาท (คนฺธาภิ-
ชาตารหฺภูตปฺปสาทลฺกฺขณํ)
- การจูงใจไปในคันธารมณฺ เป็นหน้าที่ (คนฺเธสุ อาวิญฺจนฺรสํ)
- การได้กลืนทางฆานประสาท เป็นอาการปรากฏ (ฆานวิญญาณสุส
อาธารภาวปจฺจุปฺปจฺจํ)
- การมีจุมก เป็นเหตุไถ้ (ฆายิตุกามตานิทานกมฺมชฺภูตปทฺทจฺจํ)

การตามรู้คันธารมณ์ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การที่คันธารมณ์ปรากฏในจมูก เป็นลักษณะพิเศษของคันธารมณ์ (ขาน-
ปฏินนลक्षण)

- การถูกสุดคมได้ เป็นหน้าที่ (ขานวิญญานสุส วิสยภาวรล)

- การที่สภาวะได้กลืนดำเนินไปในขานประสาทเป็นอาการปรากฏ (ตสเสว
โคจรปจฺจุปฺปจฺจํ)

- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากูตปทฺฏจํ)

การตามรู้ขานวิญญาน มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การได้กลิ่น เป็นลักษณะพิเศษของขานวิญญาน (วิชานนลक्षण)

- การรับกลิ่นเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพุพฺพคมรล)

- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปจฺจํ)

- ขานประสาทและกลิ่น เป็นเหตุใกล้ของขานวิญญาน (วตฺถการมฺมณ-
ปทฺฏจํ)

การตามรู้ในขณะลิ้มรส

ในขณะกำหนดว่า “ลิ้มหนอ” หรือ “รู้หนอ” สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ชิวหา-
ประสาท รส (รสารมณ) ชิวหาวิญญาน ผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะ
ทางลิ้น ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้ชิวหาประสาท มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ทำให้รับรสได้ เป็นลักษณะพิเศษของชิวหาประสาท (รสภา-

ฆาตารหฏตปปสาทลขณ)

- การจูงใจไปในรสารมณ เป็นหน้าที (รเสส อวัญนรล)
- การได้ลัมรสทางชีวหาประสาท เป็นอาการปรากฏ (ชีวหาวิญญานสส

อาธารภาวปจจุปฏจาน)

- การมีลัน เป็นเหตุไกล (สายิตุกามตานิทานกมมชฎตปฏจาน)

การตามรู้รสารมณ มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การที่รสารมณปรากฏในลัน เป็นลักษณะพิเศษของรสารมณ (ชีวหาปฏิ-
หนนลขณ)

- การถูกลัม เป็นหน้าที (ชีวหาวิญญานสส วิสยภาวรล)

- การที่สภาวะลัมรสดำเนินไปในชีวหาประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสเสว
โคจรปจจุปฏจาน)

- การอาศัยมหาฎตรูป เป็นเหตุไกล (จตุมหฎตปฏจาน)

การตามรู้ชีวหาวิญญาน มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การลัมรส เป็นลักษณะพิเศษของชีวหาวิญญาน (วิชานนลขณ)

- การรับรสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที (ปุปพพคมรล)

- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนธานปจจุปฏจาน)

- ชิวหาประสาทและรส เป็นเหตุไกล (วตถารมมณปฏจาน)

การตามรู้ในขณะสัมผัส

ในขณะกำหนดว่า “ถูกหนอ” สภาวธรรม ๕ อย่าง คือ กายประสาท สัมผัส (โณฏฐัพพารมณฺอันได้แก่ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) กายวิญญาณ ผัสสะทางกายหรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางกาย ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

การตามรู้กายประสาท มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- ความใสที่ทำให้รับสัมผัสได้ เป็นลักษณะพิเศษของกายประสาท (โณฏฐัพพากิฆาตารหุตปฺปสาทลกฺขณํ)
- การจูงใจไปในโณฏฐัพพารมณฺ เป็นหน้าที่ (โณฏฐัพฺเพสุ อาวิณฺณรลํ)
- การได้สัมผัสทางกายประสาท เป็นอาการปรากฏ (กายวิญญาณสฺส อารภาวปจฺจุปฺปฺภานํ)

- การมีร่างกาย เป็นเหตุไถล (ผฺสิตฺตูกามตานิทานกมฺมชฺญตปทฺฐจฺานํ)

การตามรู้โณฏฐัพพารมณฺ มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- การที่โณฏฐัพพารมณฺปรากฏในกาย เป็นลักษณะพิเศษของโณฏฐัพพารมณฺ (กายปฏฺิหนนลกฺขณํ)
- การถูกสัมผัส เป็นหน้าที่ (กายวิญญาณสฺส วิสยภาวรลํ)
- การที่สภาวะสัมผัสดำเนินไปในกายประสาท เป็นอาการปรากฏ (ตสฺสเว โคจรปจฺจุปฺปฺภานํ)

- การอาศัยมหาภูตรูป เป็นเหตุไถล (จตฺตุมหาภูตปทฺฐจฺานํ)

การตามรู้กายวิญญาณ มีสภาวธรรมดังนี้ คือ

- การสัมผัส เป็นลักษณะพิเศษของกายวิญญาน (วิชานนลกฺขณ)
- การรับสัมผัสเป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุปฺพพฺกมรํ)
- การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สณฺธานปจฺจุปฺปฺภาน)
- กายประสาทและสัมผัส เป็นเหตุใกล้ (วตฺถุการมฺมณปทฺฏฺภาน)

การตามรู้ในขณะคิด

ขณะที่จิตเกิดทางมนโหวารจะมีอาการซึ่งเรียกต่างกันไปว่า คิด นึก พิจารณา ใคร่ครวญ ใส่ใจ กำหนด เป็นลักษณะของจิตที่รับรู้อารมณ์ทางใจ นักปฏิบัติควรตามรู้สภาวะนั้นๆ ว่า “คิดหนอ” “พิจารณาหนอ” “ใคร่ครวญหนอ” “ใส่ใจหนอ” “กำหนดหนอ” ก็จะเป็นการรับรู้มนโหวาร ธรรมารมณ์ มโนวิญญาน ผัสสะ และเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดในขณะนั้น การรับรู้นี้เป็นการหยั่งเห็นด้วยการกำหนดซึ่งเรียกว่า ญาตปริญญา และเป็นการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงซึ่งเกิดขึ้นและดับไปเป็นต้นด้วยติริณปริญญาและปหานปริญญาตามสมควร ดังมีสาธกว่า

อวชฺชนํ ภวํคโต อโมเจตฺวา มโนติ สทวชฺชนนํ ภวํคํ. ธมฺมาติ
อารมฺมณํ. มโนวิญญานนฺติ ชวนวิญญานํ.^๕

“คำว่า มโน คือ ภวังคจิตพร้อมด้วยอวัชชนจิต โดยรวมอวัชชน-
จิตไว้ในภวังคจิต

คำว่า ธมฺมา แปลว่า อารมณ

คำว่า มโนวิญญานํ คือ ชวนจิต”

กมฺมชฺ อายตนทวารวเสน ปากฺกั โหติ ฯเปฯ มโนทวารเ หทยวตฺถุ
กายภาวทสกวเสน เจว อุตฺตมฺภูจฺจนาทิวเสน จ จตฺตปฺปณฺณาสเมว...^{๑๐}

“กรรมชรูปปรากฏโดยความเป็นอายตนะและทวาร...หทัยวตฺถุใน
มโนทวารมีรูป ๕๔ อย่าง มีกายทสกกาลป ภาวทสกกาลป และอุตฺตชรูป
เป็นต้น”

มโนทวารํ นาม สวาทฺตํ ภวํคํ ตสฺส นิสฺสยภาวโต หทยวตฺถุํ สนฺธาย
นิสฺสิตโวลหาเรน มโนทวารเติ วุตฺตํ, ยตฺถ มโนทวารูปปตฺติ...^{๑๑}

“ภวังคจิตพร้อมด้วยอาวัชชนจิต ชื่อว่า มโนทวาร ท่านกล่าวว่า ‘ใน
มโนทวาร’ ซึ่งเป็นที่เกิดของมโนทวาร ด้วยสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย
โดยหมายเอาหทัยวตฺถุ เพราะเป็นที่อาศัยของหทัยวตฺถุนั้น”

สาธกข้างต้นแสดงว่า ภวังคจิตที่เกิดก่อนวิถิจิตและมโนทวารอาวัชชนจิต
ที่เริ่มพิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร ชื่อว่า มโนทวาร แม้หทัยวตฺถุซึ่งเป็นที่
อาศัยของมโนทวารอาวัชชนจิตและภวังจิตเหล่านั้นก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร โดย
ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง ซึ่งในที่นี้เป็นการ
กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยคือมโนทวาร แต่เจตนาหมายถึงที่ตั้งคือหทัยวตฺถุ

ธรรมารมณฺ์ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาจิต คือ จิต เจตสิก และรูป อัน
ได้แก่ โลภียจิต โลภียเจตสิก ปสาทรูป ๕ และสุขมรูป ๑๖ กล่าวคือ อาโปธาตุ
อิตถิภาวรูป (รูปที่เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง) ปุริสภาวรูป (รูปที่เป็นเหตุแห่ง
ความเป็นชาย) หทัยวตฺถุ ชีวิตรูป และอาหารรูป

มโนวิญญูณ คือ อกุศลชวณจิต กามาวจรกุศลชวณจิต และตทารัมมณ-

จิต ส่วนผัสสะและเวทนามก็เป็นผัสสะและเวทนาที่ประกอบกับชวนจิตและตารัมมณจิต

การตามรู้โนทวาร

ในขณะที่วิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น นักปฏิบัติอาจรู้สึกว่าการตามรู้ไม่ต่อเนื่อง เช่น เมื่อกำหนดว่า “คู้หนอๆ” บางขณะอาจมีช่วงว่างในระหว่าง ทำให้สำคัญว่าอารมณ์ที่รับรู้ไม่ต่อเนื่อง หรือจิตที่รับรู้ไม่ต่อเนื่อง ความจริงแล้วเป็นลักษณะของภวังคจิตที่คั่นระหว่างอยู่ การรับรู้ความขาดช่วงนี้เป็นการรับรู้ภวังคจิต

ในบางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้มโนทวารารัชชนจิตได้ ดังมีสภาวะต่อไปนี้

- การรับรู้อารมณ์เบื้องต้นแรก เป็นลักษณะพิเศษของมโนทวารารัชชนจิต (ปุพฺพพมฺลภฺชนํ)

- การเริ่มใส่ใจ เป็นหน้าที่ (อวชฺชนรํ)
- การแสดงความใส่ใจ เป็นอาการปรากฏ (ตถาภาวปจฺจุปฺภูจฺานํ)
- ความดับไปแห่งภวังคจิต เป็นเหตุใกล้ (ภวํคภงฺคปทฺฏจฺานํ)

นอกจากนี้ บางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้หทัยัตถุ โดยมีสภาวะดังนี้

- การเป็นที่ตั้งของความใคร่ครวญและความนึกคิด เป็นลักษณะพิเศษของหทัยัตถุ (มโนธาทุมโนวิญญานธาทูนํ นิสฺสยลภฺชนํ)

- การทรงไว้ซึ่งความใคร่ครวญและความนึกคิด เป็นหน้าที่ (ตาสณฺเฆวธาทูนํ อาธารณรํ)

- การประคับประคองการใคร่ครวญและความนึกคิด เป็นอาการปรากฏ (ตพฺพพนฺพจฺจุปฺปญฺจํ)
- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดหทัยวัตถุ เป็นเหตุไกล้ (จตุมฺหาภูต-
ปทฺฏญฺจํ)

การตามรู้ธรรมารมณ

การตามรู้จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และ
กายประสาท พร้อมด้วยอาโปธาตุและหทัยวัตถุ ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว ส่วนสุขุม-
รูป ๑๖ มีความพิสดารดังต่อไปนี้

ภาวรูปมักปรากฏเมื่อแสดงการยึดหรือคิดนึกด้วยความรู้สึกว่าเป็นชาย
หรือหญิง โดยมีสภาวะดังนี้

- ความเป็นหญิง เป็นลักษณะพิเศษของอิตถิภาวรูป (อิตถิภาวลฺกขณํ)
- การแสดงว่าเป็นหญิง เป็นหน้าที่ (อิตถิตฺติ ปกาสนรสํ)
- การมีสัณฐาน ท่าทาง และความดำริเยี่ยงหญิงทั่วไป เป็นอาการปรากฏ (อิตถิลิขิตฺวาณํ การณภาวปจฺจุปฺปญฺจํ)
- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดหทัยวัตถุ เป็นเหตุไกล้ (จตุมฺหาภูต-
ปทฺฏญฺจํ)
- ความเป็นชาย เป็นลักษณะพิเศษของบุริสภาวรูป (บุริสภาวลฺกขณํ)
- การแสดงว่าเป็นชาย เป็นหน้าที่ (บุริโสติ ปกาสนรสํ)
- การมีสัณฐาน ท่าทาง และความดำริเยี่ยงชายทั่วไป เป็นอาการปรากฏ

(ปริสสังคาทีน การณภาวปัจจุပ္ปฏจัน)

- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยจึงเกิดหทัยวัตถุ เป็นเหตุไกล้ (จตุมหากุต-
ปฏจัน)

ชีวิตรูปเป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่ของจักขุประสาทเป็นต้นที่ตามรู้สภาวะ
เห็น ฯลฯ ในปัจจุบันขณะ ชีวิตรูปนี้เกิดร่วมกับปสาทรูปในร่างกายส่วนต่าง ๆ
ที่มีปสาทรูปตามสมควร ทำหน้าที่รักษาให้จักขุประสาทเป็นต้นที่ดับไปแล้วได้เกิด
ขึ้นใหม่อยู่เสมออตราบจนกระทั่งเสียชีวิต โดยมีสภาวะดังนี้

- การตามรักษจักขุประสาทเป็นต้น เป็นลักษณะพิเศษของชีวิตรูป (สห-
ชาตรูปานุपालลกฺขณ)

- การทำให้จักขุประสาทเป็นต้นดำเนินไปได้ เป็นหน้าที่ (เตสํ ปวตฺตนรํ)

- การทรงไว้ซึ่งจักขุประสาทเป็นต้น เป็นอาการปรากฏ (เตสญเณว จปน-
ปัจจุပ္ปฏจัน)

- ความเข้าใจว่ามีรูปเป็นที่อาศัยซึ่งดำเนินไปได้จึงเกิดชีวิตรูป เป็นเหตุ
ไกล้ (ยาบยิตพฺพปฏจัน)

อาหารรูปย่อมปรากฏแก่ผู้ที่กำหนดรู้ความมีกำลังวังชาและความสดชื่น
แห่งจิตหลังจากรับประทานอาหารแล้ว โดยมีสภาวะดังนี้

- การเป็นสารอาหาร เป็นลักษณะพิเศษของอาหารรูป (โอชาลกฺขณ)

- การทำให้เกิดกำลัง เป็นหน้าที่ (รูปาหรณรํ)

- การอุปถัมภ์ร่างกายไว้ไม่ให้อ่อนเพลีย เป็นอาการปรากฏ (กายุปตฺถมฺภ-
ปัจจุပ္ปฏจัน)

- ความเข้าใจว่ามีอาหารที่ควรบริโภคจึงเกิดอาหารรูป เป็นเหตุใกล้ (อชฺโหม-
หริตพฺพทฏฺฐานํ)

จิตและเจตสิกที่เป็นธรรมารมณ์มีสภาวะต่างกัน โดยได้กล่าวไปบ้างและ
บางส่วนก็จะนำมากล่าวถึงในบทต่อไป จึงขอยกไว้ในเรื่องนี้

การตามรู้มโนวิญญาณ

การตามรู้มโนวิญญาณ มีสภาวะดังนี้ คือ

- การรับรู้อารมณ์ด้วยการนึกคิด เป็นลักษณะพิเศษของมโนวิญญาณ
(วิชานนลกฺขณํ)
- การรับรู้ถึงอารมณ์ต่างๆ เป็นหน้าที่ (ปฺปพฺพคมฺรสํ)
- การมุ่งไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฏฺฐานํ)
- ความเข้าใจว่ามีรูปที่อาศัยจึงเกิดมโนวิญญาณ เป็นเหตุใกล้ (วตฺถารมฺมณ-
ปทฏฺฐานํ)

การตามรู้ผัสสะทางมโนทวาร

ผัสสะทางมโนทวาร (มโนสัมผัสสะ) มีสภาวะดังนี้

- การกระทบกันระหว่างจิตกับอารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของมโนสัมผัส
สะ (มุสฺสนลกฺขณํ)
- การประสานอารมณ์ เป็นหน้าที่ (สํมฺภูฏฺฐนโรส)
- การประชุมกันของหทัยวัตถุ การนึกคิด และอารมณ์ เป็นอาการปรากฏ

(สนธิปาตปจฺจุปฏฺจจาโน)

- อารมณ์ที่มาปรากฏ เป็นเหตุไถ่ (อาปาถคตวิสัยปทฺฏฺจจาโน)

การตามรู้เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร

เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร (มโนสัมผัสสชาเวทนา) แบ่งออกเป็น
สุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร มีสภาวะดังนี้

- การเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของสุขเวทนาที่เกิดจาก
ผัสสะทางมโนทวาร (อิกฺขจารมฺมณานุภวนลกฺขณา)

- การทำให้รู้สึกพอใจ เป็นหน้าที่ (อิกฺขจากรสมฺโภครสา)
- ความพอใจที่เกิดทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺจจนา)
- ความสงบใจ เป็นเหตุไถ่ (ปสฺสทุธิปฏฺจจนา)

ทุกขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร มีสภาวะดังนี้ คือ

- การเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เป็นลักษณะพิเศษของทุกขเวทนาที่เกิด
จากผัสสะทางมโนทวาร (อนิกฺขจารมฺมณานุภวนลกฺขณา)

- การทำให้รู้สึกไม่พอใจ เป็นหน้าที่ (อนิกฺขจากรสมฺโภครสา)
- ความไม่พอใจที่เกิดทางจิต เป็นอาการปรากฏ (เจตสิกาวาทปจฺจุปฏฺจจนา)
- หทัยวตฺถุ เป็นเหตุไถ่ (หทยวตฺถุปฏฺจจนา)

อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร มีสภาวะดังนี้ คือ

- ความวางเฉยที่เกิดขึ้นในขณะเห็น เป็นลักษณะพิเศษของอุเบกขาเวทนา
ที่เกิดจากผัสสะทางมโนทวาร (มชฺฌตฺตเวทียิตฺถลกฺขณา)

- การทำให้สภาวะเห็นเป็นกลางคงอยู่ เป็นหน้าที่ (สมบุยุตตานิ นาดิอุปปยุหนมิลาปนรสา)
- การเกิดความสงบไม่ยินดียินร้าย เป็นอาการปรากฏ (สนตภาวปัจจุปปฏจानา)
- ความมีจิตไม่ปีติยินดี เป็นเหตุใกล้ (นิปปัตติกจิตตปฏจानา)

การตามรู้สัญญาขั้น

สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้อารมณ์ที่ประสบทางทวารทั้ง ๖ สัญญานี้มักปรากฏชัดในขณะกระทบอารมณ์ใหม่ หรือได้ฟังคำชี้แนะที่ตนพอใจ ดังมีสภาวะเหล่านี้ คือ

- การหมายรู้อารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา (สญขานนลกขณา)
- การทำหน้าที่เป็นเหตุให้จำได้ เป็นหน้าที่ (ปุณสญขานนปัจจนิมิตตकरणรสา)
- การยึดอารมณ์ที่ประสบ เป็นอาการปรากฏ (ยถาคหิตนमितฺตวเสน อภินเวสกรณปัจจุปปฏจानา)
- อารมณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใกล้ (ยถาอุပ္ปฏิจตวิสยปฏจानา)

การตามรู้สังขารขั้น

เจตสิก ๕๐ ดวงยกเว้นเวทนาและสัญญา ชื่อว่า สังขารขั้นนี้ หมายถึงกองเจตสิกที่ประกอบร่วมกันกับจิตในขณะเห็น ได้ยิน เต้น ยืน นั่ง นอน เหยียด คู้ เป็นต้น โดยเหตุที่เจตนาเจตสิกเป็นประธานในเจตสิกเหล่านี้ ดังนั้นจึงขอกล่าว

ถึง การตามรู้เจตนาในที่นี้

เจตนา คือ ความตั้งใจที่มีสภาวะชักชวนจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมกับตนไว้ในอารมณ์ เหมือนหัวหน้างานที่ทำงานเองแล้วชวนผู้อื่นให้ทำงานร่วมด้วย โดยมีสภาวะดังนี้

- การชักชวนให้จิตและเจตสิกสืบท่ออารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของเจตนา (เจตนาภาวลกฺขณา)
- การชวนขวายเป็นไปเช่นนั้น เป็นหน้าที่ (อายุหนรสา)
- การจัดการให้เป็นเช่นที่ตั้งใจเหมือนการสั่งว่า จงตายในการฆ่าสัตว์ หรือเหมือน จงเอา, จงเป็นสุข ในการให้ทาน เป็นอาการปรากฏ (สัริธานปจฺจุปฺภูจฺจนา)
- การใส่ใจโดยแยบคายหรือไม่แยบคาย เป็นเหตุใกล้ (มนสิการปทฺฏจฺจนา)

สรุปความว่า ในขณะกำหนดว่า “เห็นหนอ” ธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท รูปารมณ์คือสี จักขุวิญญาณ ผัสสะทางตาหรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ แม้ในการกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน นักปฏิบัติที่ตามรู้แบบนี้ย่อมจะรับรู้ลักษณะ หน้าที่ ปัจจุบันฐานและปทัฐานตามสมควรแก่อริยาคัยของแต่ละบุคคล ดังข้อความในอภิญญะยสูตรและปริญญะยสูตรว่า

จกฺขุ ภิภว อภิญฺเญยฺยํ รูปา อภิญฺเญยฺยา จกฺขุวิญญาณํ อภิญฺเญยฺยํ
 จกฺขุสมฺพสฺสโต อภิญฺเญยฺโย ยมิทํ จกฺขุสมฺพสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ
 เวทยิตํ สุํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมฺสุํ วา, ตมฺปิ อภิญฺเญยฺยํ^{๑๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงรู้จักุประสาทเฉพาะหน้า พึงรู้รูปารมณ์

เฉพาะหน้า ฟังรู้จักขุวิญญาณเฉพาะหน้า ฟังรู้การกระทบกันของจักขุ-
ประสาทเฉพาะหน้า และฟังรู้เฉพาะหน้าถึงความรู้สึกที่เป็น สุข ทุกข์
หรือ ไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดจากเหตุคือการกระทบกับจักขุประสาท”

จักขุ ภิภว เว ปริณฺเอยยํ. รูปา ปริณฺเอยยา. จกฺขุวิญฺญาณํ ปริณ-
เอยยํ. จกฺขุสมฺพสฺสโต ปริณฺเอยโย. ยมิตฺถ จกฺขุสมฺพสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ
เวทิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, ตมปิ ปริณฺเอยยํ.^{๓๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงกำหนดรู้จักขุประสาท ฟังกำหนดรู้
รูปารมณ์ ฟังกำหนดรู้จักขุวิญญาณ ฟังกำหนดรู้การกระทบของจักขุ-
ประสาทและฟังกำหนดรู้ความรู้สึกที่เป็นสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์
ซึ่งเกิดจากเหตุคือการกระทบกับจักขุประสาท”

วิปัสสนาไม่ใช่ความเข้าใจด้วยการสดับหรือการพิจารณา

การเจริญวิปัสสนาเป็นการตามรู้สภาวะธรรมคือรูปนามตามความเป็นจริง
เพื่อให้รับรู้สภาวะลักษณะเป็นต้น ไม่ใช่ความเข้าใจด้วยการสดับซึ่งเรียกว่า สุต-
มยปัญญา หรือความเข้าใจด้วยการพิจารณาซึ่งเรียกว่า จินตามยปัญญา จะเห็น
ได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสคำว่า อภิญเอยย ที่ใช้ในความหมายว่า “ฟังรู้เฉพาะหน้า”
หรือ “ฟังรู้ด้วยปัญญาพิเศษ” โดย อภิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า “เฉพาะหน้า”
หรือ “พิเศษ” ดังมีสาธกว่า

สภาวะมฺหานํ ลกฺขณสฺสลฺลกฺขณโต เอยฺยอภิมฺหา ปณฺญา อภิญฺญา
ปณฺญา.^{๓๔}

“ปัญญาที่รู้เฉพาะหน้าต่อรูปนามที่ควรรู้ เพราะกำหนดลักษณะของ

สภาวะธรรม ชื่อว่า อภิญญาปัญญา (ปัญญารู้เฉพาะหน้า)”

อปี จ สุตมยาย, จินตามยาย, เอกจฺจกาวนามยาย จ อภิวินฺนุจาย
ปญฺญาย ฌาตา อภิญฺญาตา.^{๑๕}

“อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่รู้ได้ด้วยปัญญาอันพิเศษกว่าปัญญาที่เกิดจาก
การสดับ ปัญญาที่เกิดจากการดำริ และปัญญาที่เกิดจาก[สมถ]ภาวนา
บางอย่าง ชื่อว่า ธรรมที่รู้ด้วยปัญญาพิเศษ”

การตามรู้จักขุประสาทและรูปารมณฺ์เป็นต้นในพระสูตรข้างต้นนั้น เป็น
พระเทศนาที่ตรัสไว้เป็นลำดับเท่านั้น มิใช่หมายความว่าให้ตามรู้ทั้ง ๕ อย่าง
ตามลำดับ เพราะจิตเกิดดับเร็วมากจนกระทั่งกำหนดรู้ตามลำดับไม่ได้ และการ
กำหนดทั้ง ๕ อย่างก็ไม่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๖} ซึ่ง
กล่าวถึงการเกิดภังคญาณด้วยยังเห็นความดับของอารมณ์แล้วรับรู้ความดับ
ของจิตที่ยังเห็นอารมณ์นั้น ดังนั้น จึงควรตามรู้สภาวะที่ชัดเจนอย่างใดอย่าง
หนึ่งใน ๕ อย่างเหล่านั้นตามสมควร เมื่อตามรู้สภาวะอย่างหนึ่งแล้ว แม้สภาวะ
อย่างอื่นก็นับเข้าในสภาวะนั้นโดยปริยาย เพราะเป็นไตรลักษณ์เหมือนกัน

อนึ่ง ในพาหิยสูตรมีพระพุทธพจน์นี้ว่า

ตสมฺมาติห พาหิย เอวํ ลิกฺขิตพฺพํ. ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สฺสฺเต
สุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสติ, วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ
ภวิสฺสติ. เอวณฺฺหิ เต พาหิย ลิกฺขิตพฺพํ.^{๑๗}

“ดูกรพาหิยะ เพราะเหตุนี้แหละ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็น
จักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยินจักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทาง

จุมก ลิ่น กาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจุมก ลิ่น กาย เมื่อรู้
อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ ดูกุรพาหิยะ เธอพึงศึกษา
อย่างนี้”

พระดำรัสว่า สิกขิตพฺพ (พึงศึกษา) หมายถึง การปฏิบัติด้วยการบำเพ็ญ
ไตรสิกขา คือ ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขาให้บริบูรณ์ ไม่ใช่การศึกษา
เล่าเรียนปริยัติ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สิกขิตพฺพนฺติ อธิศีลสิกขาทีนํ ดิสฺสนนฺมปิ สิกขานํ วเสน สิกขณํ
กาดพฺพ.^{๑๘}

“พระดำรัสว่า สิกขิตพฺพ (พึงศึกษา) คือ พึงกระทำการศึกษาโดย
เนื่องด้วยสิกขาทั้ง ๓ มีอธิศีลสิกขาเป็นต้น”

เอว อิมาย ปฺปิตฺถาย ตยา พาหิย ดิสฺสนนํ สิกขานํ อนุปวตฺตน-
วเสน สิกขิตพฺพ.^{๑๙}

“ดูกุรพาหิยะ เธอพึงศึกษาด้วยการประพฤติไตรสิกขาด้วยปฺปิตฺถานี้
อย่างนี้”

การตามรู้ในขณะที่เห็นเป็นต้น

นักปฏิบัติผู้กำหนดว่า “เห็นหนอ” ในขณะเห็น เมื่อวิปัสสนาญาณที่หยั่ง
เห็นรูปนามและกำหนดปัจจัยซึ่งเรียกว่า ญาตปริญญา คือ การหยั่งเห็นด้วยการ
กำหนด เกิดขึ้นแล้ว ต่อจากนั้น จะรับรู้ว่ามีสภาวะธรรม ๕ อย่างเหล่านั้นเกิดขึ้น
แล้วดับไป เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นก็จะรับรู้ความเกิดดับอย่างรวดเร็วของ

เคยเห็นมาก่อนแล้วละกิเลสที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น เหมือนกับกิเลสที่ไม่เกิดขึ้นในรูปที่ไม่เคยเห็นมาก่อน ความจริงแล้วในขณะที่เห็นนั้น กิเลสย่อมพอใจหรือไม่พอใจในรูปที่เห็นและรวมไปถึงทั้งอวัยวะน้อยใหญ่อีกด้วย ซึ่งกิเลสดังกล่าวย่อมพาไปสู่ความยึดติดอุปาทานอันเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ต่อไป

นอกจากนี้ มีข้อความที่ตรัสแสดงถึงสัททารมณ์เป็นต้นต่อไปในมัลลुकย-
ปุตตสูตรนั้น^{๒๒} ว่า

“เสียงที่พึงรู้แจ้งด้วยหูเหล่าใด เธอไม่ได้ฟังแล้ว ทั้งไม่เคยได้ฟังแล้ว ย่อมไม่ได้ฟังในบัดนี้ด้วย และความดำริว่าเราจะได้ฟังก็มีได้มีแก่เธอด้วย เธอมีความพอใจ มีความกำหนด หรือมีความรักในเสียงเหล่านั้นหรือ”

“ไม่มีเลย พระเจ้าข้า”

“กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยจมูกเหล่าใด เธอไม่ได้ดมแล้ว ทั้งไม่เคยได้ดมแล้ว ย่อมไม่ได้ดมในบัดนี้ด้วย และความดำริว่าเราจะได้ดมก็มีได้มีแก่เธอด้วย เธอมีความพอใจ มีความกำหนด หรือมีความรักในกลิ่นเหล่านั้นหรือ”

“ไม่มีเลย พระเจ้าข้า”

“รสที่พึงรู้แจ้งด้วยลิ้นเหล่าใด เธอไม่ได้ลิ้มแล้ว ทั้งไม่เคยได้ลิ้มแล้วย่อมไม่ได้ลิ้มในบัดนี้ด้วย และความดำริว่าเราได้ลิ้มก็มีได้มีแก่เธอด้วย เธอมีความพอใจ มีความกำหนด หรือมีความรักในรสเหล่านั้นหรือ”

“ไม่มีเลย พระเจ้าข้า”

“โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกายเหล่าใด เธอไม่ได้ถูกต้องแล้ว ทั้งไม่เคยได้ถูกต้องแล้ว ย่อมไม่ได้ถูกต้องในบัดนี้ด้วย และความดำริว่าเราจะถูกต้อง ก็มีได้

มีแก่เธอด้วย เธอมีความพอใจ มีความกำหนด หรือมีความรักในโณฏฐัพพะ เหล่านั้นหรือ ”

“ไม่มีเลย พระเจ้าข้า”

“ธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งด้วยใจเหล่านี้ เธอไม่ได้รู้แล้ว ทั้งไม่ได้เคยรู้แล้ว ย่อมไม่รู้ในบัดนี้ด้วย และความดำริว่าเราจะมีได้มีแก่เธอด้วย เธอมีความพอใจ มีความกำหนด หรือมีความรักในธรรมารมณ์เหล่านั้นหรือ”

“ไม่มีเลย พระเจ้าข้า”

หลังจากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสการเจริญวิปัสสนาโดยสังเขปว่า

เอตถ จ เค มาลุกยปุตต ทิฏฐสฺส มุตตวิณฺหาเตสุ ธมฺเมสุ ทิฏฺเฐ
 ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสตี, สฺส เต สุตมตฺตํ ภวิสฺสตี, มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสตี,
 วิณฺหาเต วิณฺหาตมตฺตํ ภวิสฺสตี. ยโต โข เค มาลุกยปุตต ทิฏฺฐสฺส-
 มุตตวิณฺหาเตสุ ธมฺเมสุ ทิฏฺเฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสตี, สฺส เต สุตมตฺตํ ภวิสฺสตี,
 มุเต มุตมตฺตํ ภวิสฺสตี, วิณฺหาเต วิณฺหาตมตฺตํ ภวิสฺสตี. ตโต ตวํ
 มาลุกยปุตต น เตน. ยโต ตวํ มาลุกยปุตต น เตน, ตโต ตวํ มาลุกย-
 ปุตต น ตตฺถ. ยโต ตวํ มาลุกยปุตต น ตตฺถ, ตโต ตวํ มาลุกยปุตต
 เนวિธ น หุริ น อุกฺขมฺนตฺเรน. เอเสว นโต ทุกฺขสฺส.^{๒๓}

“ดูกรมาลุกยบุตร ก็ในสภาวะธรรมเหล่านั้น คือ รูปที่เห็น เสียงที่
 ได้ยิน อารมณ์ที่รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็น จักเป็นเพียงแต่
 เห็น เมื่อได้ยิน จักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย
 จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็น

เพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ

ดูกรมาลากยบุตร ในสภาวะธรรมคือรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็น จักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยิน จักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ ในกาลใด ในกาลนั้น เธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวะธรรมเหล่านั้น

เธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวะธรรมเหล่านั้น ในกาลใด เธอจักไม่พัวพันในสภาวะธรรมเหล่านั้น ในกาลนั้น

ดูกรมาลากยบุตร เธอจะไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในโลกทั้งสอง นี่แหละเป็นที่สุดแห่งทุกข์”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ในขณะที่เห็นรูป ฟังรับรู้เพียงสภาวะเห็นเท่านั้น อย่าพิจารณาในสิ่งที่เห็นจนกระทั่งให้กิเลสอันเป็นที่รักหรือชังเกิดขึ้น เมื่อตามรู้สภาวะเห็นอย่างเดียว รูปที่พบเห็นก็จะปรากฏเป็นเพียงสี โดยไม่ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐาน และปรากฏสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช้ตัวตนด้วยการหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไป รูปที่เห็นนั้นเป็นเหมือนกับรูปที่มีได้ เห็นย่อมไม่พัวพันให้เกิดกิเลสต่อไปว่าเห็นคนโน้นคนนี้ และเขาเป็นคนน่ารักหรือน่าชัง การไม่เกิดกิเลสในลักษณะนี้ชื่อว่า ละกิเลสได้โดยตถังคปหาน คือ ละชั่วคราวด้วยการกำหนดรู้ และไม่มีอารมณ์มณฺเษยนอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ที่เห็นนั้น

บุคคลดังกล่าวตรัสไว้ในชั้นธรรคสังยุต^{๒๔} ว่า ตถาคตนิพพุตะ (ผู้ละกิเลส ได้ชั่วขณะด้วยการกำหนดรู้) เขาย่อมไม่ยินดีผูกพันหรือไม่พอใจรูปที่พบเห็น ทั้งปราศจากความเห็นผิดว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ปัญญาที่เกิดแก่เขา สามารถละสัญญาว่าเที่ยงเป็นต้นได้ ชื่อว่า ปหานปริณญา คือ การหยั่งเห็นด้วยการละนิจสัญญาเป็นต้น ต่อมาเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรู้ชัดถึงความเกิดดับของสภาวะเห็นหรือรูปที่เห็นได้ ต่อจากนั้น ก็จะรู้ชัดในความดับของสภาวะเห็นและรูปที่เห็นรวมทั้งสังขารทั้งหมด ปัญญานี้เป็นปหานปริณญาในระดับมรรค ต่อมาผลจิตย่อมเกิดขึ้นต่อจากมรรคจิตโดยรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนมรรคจิต ครั้นบรรลุมรรคผลขั้นสูงคืออรหัตตมรรคและอรหัตตผล กิเลสทั้งปวงย่อมหมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง

แม้ในการได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราว ก็พึงตามรู้เพียงสภาวะได้ยินเป็นต้นในขณะนั้นๆ ตามสมควร การเจริญวิปัสสนาตามนัยนี้จะช่วยพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญาที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาให้แก่กล้าจนกระทั่งบรรลุศีล สมาธิ และปัญญาระดับมรรคผลต่อไป

พระพุทธดำรัสนี้ตรัสแสดงหลักการเจริญวิปัสสนาไว้โดยตรง ดังสาธกใน คัมภีร์อรรถกถาว่า

อิติ ภควา พาหิยสฺส สงฺขิตฺตฺรจฺจิตาย ฉหิ วิญฺญาณกาเยหิ สทฺธิ ฌพา-
รมมณฺเฑทภินันฺ วิปสฺสนาย วิสยํ ทิฏฺฐาทิหิ จตฺตฺหิ โภฏฺฐาเสหิ วิจิตฺวา
ตตฺถสฺส ฌาตตฺริณปริณฺณํ ทสฺเสติ.^{๒๕}

“พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกอารมณ์ของวิปัสสนาที่ต่างกันเป็น
อารมณ์ ๖ อย่างพร้อมทั้งกองวิญญูณ ๖ เป็น ๔ ส่วนมีการเห็นเป็นต้น

เพราะท่านพาหิยะเป็นผู้ชอบความสังเขป (ความย่อ) แล้วทรงแสดง
ญาคปริญญา (การหยั่งเห็นด้วยการกำหนด) และตีสณปริญญา (การ
หยั่งเห็นด้วยการพิจารณา) ในเรื่องนั้นแก่เขา”

เหตุจิมหา วิสุทธีหิ สทธี สงเขเปเนว วิปัสสนา กถิตา.^{๒๖}

“พระพุทธองค์ตรัสการเจริญวิปัสสนาโดยสังเขปพร้อมด้วยวิสุทธิ
ขั้นต่ำ”

อนึ่ง ในมัลลยกยบุตรสูตรนั้น พระดำรัสว่า เอตถ จ ๔เปย ภวิสสติ (ดูกร
มัลลยกยบุตร ก็ในสภาวะธรรมเหล่านั้น คือ รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้
รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็น จักเป็นเพียงแต่เห็น เมื่อได้ยิน จักเป็นเพียง
แต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย จักเป็นเพียงแต่อารมณ์ทางจมูก ลิ่น
กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางใจ) เป็นส่วนที่แสดงวิธี
เจริญวิปัสสนาภาวนา

พระดำรัสว่า ยโต โข ๔เปย น เตน (ดูกรมัลลยกยบุตร ในสภาวะธรรม คือ
รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้รับรู้ และธรรมที่จะพึงรับรู้ เมื่อเห็นจักเป็น
เพียงแต่เห็น เมื่อได้ยิน จักเป็นเพียงแต่ได้ยิน เมื่อรู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย
จักเป็นเพียงแต่รู้อารมณ์ทางจมูก ลิ่น กาย เมื่อรู้อารมณ์ทางใจ จักเป็นเพียงแต่รู้
อารมณ์ทางใจ ในกาลใด ในกาลนั้น เธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วยสภาวะธรรม
เหล่านั้น) เป็นส่วนที่แสดงการบรรลุมรรค

พระดำรัสว่า ยโต ตว ๔เปย น ตตถ (เธอจักไม่เกิดกิเลสอันเนื่องด้วย
สภาวะธรรมเหล่านั้น ในกาลใด เธอจักไม่พัวพันในสภาวะธรรมเหล่านั้น ในกาล

นั้น) เป็นส่วนที่แสดงการบรรลุผล

พระดำรัสว่า ยโต ตฺวํ อเปยฺย เอเสวนุโต ทุกฺขสฺส (ดูกรรมาลูกยบุตร เธอจะไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในโลกทั้งสอง นี่แหละเป็นที่สุดแห่งทุกข์) เป็นส่วนที่แสดงการบรรลุพระนิพพาน หมายความว่า พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว เป็นผู้ปราศจากความพัวพันในรูปนามทั้งหมด จึงชื่อว่าไม่ดำรงอยู่ในโลกนี้ และเมื่อปรินิพพานแล้วก็จะไม่มีรูปนามใหม่เกิดขึ้น ท่านจึงไม่ดำรงอยู่ในโลกหน้า การไม่เกิดรูปนามใหม่ในโลกทั้งสอง ลักษณะอย่างนี้เป็นความดับทุกข์กิเลสและทุกข์ในวัฏฏสงสารที่เรียกว่า อนุปาทิสเสนิพพาน คือ การดับโดยไม่มีขันธเหลืออยู่

เมื่อพระมัลลิกยบุตรได้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้ว ได้กราบทูลความเข้าใจของตนแก่พระบรมศาสดาว่า

รูปํ ทิสฺวา สติ มุจฺจา

ปิยํ นิमितฺตํ มนสิกโรโต

สารถฺตจิตฺโต เวเทติ

ตณฺจ อชฺโณสฺส ติฏฺฐติ.

ตสฺส วฑฺฒนฺติ เวทนา

อเนกา รูปสมฺภวา

อภิขฺฌา จ วิหเสา จ

จิตฺตมสฺสูปพลฺลติ

เอวํ อาจินฺโต ทุกฺขํ

อารา นิพฺพานํ วุจฺจติ.^{๒๗}

“เมื่อบุคคลเห็นรูปแล้วใส่ใจถึงรูปนิमितที่น่ารัก สติหลงไปแล้ว เรามีจิตกำหนดรักเสวยอารมณ์นั้น ทั้งมีความคิดใจในอารมณ์นั้นอยู่ เวทนาอันเกิดจากรูป ความละโมภ และความประทุษร้าย ย่อมทวีขึ้นเป็นอันมากจิตของเขาย่อมถูกรบกวนให้เร่าร้อน เมื่อเขาสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้

บัณฑิต กล่าวว่าอยู่ห่างไกลนิพพาน”

คำว่า รูป ทิสวา สติ มฺกุจฺจา ปิยํ นิमितฺตํ มนสิโกโรโต (เมื่อบุคคลเห็นรูปแล้ว ใส่ใจถึงรูปนิมิตที่น่ารัก สติหลงไปแล้ว) หมายความว่า เขาขาดสติ ไม่ได้เจริญวิปัสสนาที่รับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง แต่ไปรับรู้รูปร่างสัณฐาน จึงไม่รับรู้สภาวะเห็นหรือสัมผัสกับรูปที่เห็น และไม่รู้จักความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่อัตถ์ตน

คำว่า สารตฺตจิตฺโต เวเทติ (เขามีจิตกำหนดรักเสวยอารมณ์นั้น) หมายความว่าเขาพอใจสิ่งที่เห็นด้วยความโลภ ไม่พอใจด้วยความโกรธ หรือวางเฉยด้วยความหลง ท่านพระมาลากยบุตร กล่าวถึงความโลภอย่างเดียวกับนิทสสนนัย คือ สำนวนที่กล่าวพอเป็นตัวอย่าง แต่มุ่งให้หมายถึงความโกรธและความหลงอีกด้วย

คำว่า เอวํ อาจินโต ทุกฺขํ อารา นิพฺพาน วุจฺจติ (เมื่อเขาสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่าห่างไกลนิพพาน) หมายความว่า เมื่อเขามีได้ตามรู้สภาวะเห็นในขณะเห็น ย่อมเกิดกิเลสที่รู้สึกโลภ โกรธ หลง เวทนาอันเนื่องด้วยสิ่งที่เห็น ความละโมภ และความประทุษร้าย จึงห่างไกลนิพพาน

น โส รัชชติ รูปํ

วิตรตจิตโต เวเทติ

ยถาสฺส ปสฺสโต รูปํ

จียติ โนปิยติ

เอวํ อปจฺฉินโต ทุกฺขํ

รูปํ ทิสวา ปฏิสฺสโต

ตณฺหา นาชฺฌเณสฺส ติฏฺฐติ.

เสวโต จาปิ เวทนํ

เอวํ โส จรติสฺสโต

สนฺติเก นิพฺพาน วุจฺจติ.^{๒๘}

“บุคคลนั้นเห็นรูปแล้ว มีสติไม่พอใจในรูปทั้งหลาย มีจิตคลายกำหนด
 เสวยอารมณ์นั้น ทั้งไม่มีความติดใจอารมณ์นั้นอยู่ เมื่อเขาเห็นรูปและ
 เสวยเวทนาอยู่ ทุกข์ย่อมสิ้นไปไม่สั่งสมทุกข์อีก ฉนใด เขาเป็นผู้มี
 สติเที่ยวไป ฉนนั้น เมื่อไม่สั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ บัณฑิตกล่าวว่าใกล้
 นิพพาน”

ต่อจากนั้น ท่านพระมาลुकยบุตรได้กราบทูลถึงการอยู่ใกล้และไกลนิพพาน
 ในขณะฟังเสียงเป็นต้นอีกด้วย เมื่อท่านกราบทูลดังนี้แล้ว พระพุทธรงค์ตรัส
 อนุโมทนาสาธุการ แล้วตรัสว่าการเจริญวิปัสสนาโดยสังเขปที่ตถาคตแนะนำนี้
 เธอได้อธิบายไว้ดีแล้ว จงทรงจำไว้อย่างนี้ ต่อมาพระมาลुकยบุตรได้ปฏิบัติตาม
 วิปัสสนาญที่พระพุทธรงค์ตรัสไว้ แล้วบรรลุลหรรณเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งใน
 พระศาสนา เรื่องนี้ปรากฏในมาลुकยปุตตสูตร^{๒๔}

ผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนากาวนา เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังอ่อนอาจเกิดกิเลส
 เมื่อกำหนดว่า “เห็นหนอ” ได้บ้าง จงอย่าท้อถอย ควรกำหนดกิเลสที่เกิดขึ้น
 นั้นว่า “ชอบหนอ” หรือ “โกรธหนอ” ตามสภาวะนั้นๆ แล้วละความชอบหรือ
 ความโกรธด้วยการตามรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ การเจริญวิปัสสนาละกิเลส
 นี้ต้องค่อยๆ สะสมทีละน้อย เหมือนการสะสมคะแนนไปเรื่อยๆ หรือเหมือนการ
 ซักผ้าที่ต้องขยี้หลายหนจึงสะอาด ไม่ใช่ขยี้เพียงครั้งเดียว การปฏิบัติธรรมก็เช่น
 เดียวกัน ในการซักผ้าอาจรู้ได้ว่าผ้าสะอาดขึ้นมากเพียงใดด้วยการซักทีละครั้ง
 แต่การละกิเลสด้วยวิปัสสนาไม่อาจรู้ว่าตนละกิเลสได้มากน้อยเพียงใด ต่อเมื่อ
 บรรลุมรรคผลแล้วจึงจะทราบว่าตนละกิเลสได้มากน้อยเท่าใด

พระบรมศาสดาตรัสอุปมาเรื่องนี้ไว้ในสังยุตตนิกาย ชันธวรรค^{๓๐}ว่าเหมือนมิดของช่างแกะสลัก กล่าวคือ ช่างแกะสลักใช้มีดแกะสลักงานศิลปกรรมต่างๆ เป็นประจำทุกวัน เขาไม่รู้ว่าด้ามมีดสึกหรือไปมากน้อยเพียงใด ต่อเมื่อผ่านไปนานนับเดือนนับปีจนกระทั่งปรากฏรอยมือบนด้ามมีด เมื่อนั้นจึงได้รู้ว่ามีดสึกหรือ นักปฏิบัติก็เปรียบเหมือนช่างแกะสลัก ฉะนั้นเช่นกัน

อนึ่ง แม้จะยังไม่บรรลุมรรคผล ในบางขณะที่วิปัสสนาญาณแก่กล้า มีกำลังมาก ในวิถีสติที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องซึ่งมีกุศลชวนจิตเป็นส่วนใหญ่ อกุศลชวนจิตแทบจะไม่เกิดขึ้น หรือเมื่อเกิดขึ้นในบางครั้งว้นักปฏิบัติอาจจะตามรู้ได้ทันที ในขณะที่นั้นกิเลสย่อมสงบไปไม่รบกวนจิตเป็นเวลานานดังข้อความในอรรถกถาของสังยุตตนิกายว่า

ทณฺโธ ภิกฺขเว สจฺจุปาโทติ สติยา อุปฺปาโทเยว ทณฺโธ. อุปฺปนฺน-
มตฺตตาย ปน ตาย เกจิ กิเลสา นิคฺคหิตวา โหนฺติ, น สณฺจาทํ สกฺโกภฺติ.
จกฺขุทวารสฺมี หิ ราคาทิสฺส อุปฺปนฺเนสฺส ทฺตยชฺชนวาวเร “กิเลสา เม
อุปฺปนฺนา”ติ ญตฺวา ตติเย ชฺชนวาวเร สํวชฺชนํเยว ชฺวติ. อนจฺฉริยญ-
เจตํ, ยํ วิปสฺสโก ตติยชฺชนวาวเร กิเลเส นิคฺคณฺเฑยฺย. จกฺขุทวารे ปน
อิฏฺฐารมฺมเณ อาปาถคเต ภวํคํ อาวญฺเญตฺวา อาวชฺชนาทิสฺส อุปฺปนฺเนสฺส
โวฏฺฐพฺพนानนฺตรํ สมฺปตฺตกิเลสชฺชนวาวํ นินฺตเตตฺวา กุสฺลเมว อุป-
ปาเทติ. อารทฺธวิปสฺสกาณํ หิ อยฺมานิสฺสเภาวนาปฏิสงฺขาเร ปตฺติจฺจิต-
ภาวสฺส.^{๓๑}

“พระดำรัสเป็นต้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย การเกิดสติซ้ำ มีความหมายว่า การเกิดขึ้นแห่งสติเป็นสภาพซ้ำ แต่เมื่อสติเกิดขึ้นแล้ว กิเลสบาง

อย่างยอมถูกข่มได้โดยแท้ ไม่อาจตั้งอยู่ได้กล่าวคือเมื่อราคะเป็นต้น
เกิดทางจักขุทวารแล้ว เมื่อบุคคลรู้ว่า กิเลสเกิดแล้วแก่เราในชวนวาระ
ที่ ๒ ชวนวาระอันสำรวมยอมเล่นไปในชวนวาระที่ ๓ อนึ่ง การที่ผู้
เจริญวิปัสสนาพึงข่มกิเลสในชวนวาระที่ ๓ หรือยังกุศลชวนะให้เกิดขึ้น
โดยห้ามอกุศลชวนวาระที่เกิดต่อจากโงฐัพพนจิต เมื่ออวิชชาจิต
เป็นต้นเกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ในขณะที่อิฏฐารมณฺมาปรากฏทางจักขุ-
ทวารนั้น ไม่น่าอัศจรรย์ โดยแท้จริงแล้ว ข้อนี้เป็นอานิสงส์ของการดำรง
อยู่ในภาวนาที่ปรุงแต่งจิตของท่านผู้ปรารภวิปัสสนาทั้งหลาย”

จะเห็นได้ว่า ผู้ที่เกิดวิปัสสนาญาณอย่างปานกลางตั้งแต่ญาณ ๔ คือ
อุทยัพพญาณเป็นต้นไป สามารถห้ามอกุศลชวนะที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้น
แล้วก่อให้เกิดกุศลชวนะในวิถิจิตที่ ๓ เป็นต้นไป และเมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลัง
แก่กล้าขึ้น นักปฏิบัติอาจยังให้เกิดกุศลชวนจิตอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีอกุศล-
ชวนจิตเกิดคั่น ในบางขณะอาจเกิดโงฐัพพนจิตเท่านั้นในขณะที่รับรู้สภาวะเห็น
เป็นต้น ดังข้อความว่า

พลววิปัสสกุสส สเจปิ จกฺขุทวาราทิสฺส อารมมเณ อาปาถคเต อโยนิโส
อาวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ. โวฏฺฐพฺพนํ ปตฺวา เอกํ เทว วาเร อาเสวนํ ลภิตฺวา
จิตฺตํ ภวํคเมว โอตฺตติ, น รากาทิวเสน อุปฺปชฺชติ. อโย โภกฺกิปฺปคฺโค
ติกฺขวิปัสสโก. อปรสฺส รากาทิวเสน เอกํ วารํ ชวนํ ชวติ. ชวนปริ-
โยसानเณ ปน “รากาทิวเสน เอวํ เม ชวนํ ชวิตนฺติ อวชฺชโต อารมมณฺ
ปริคฺคหิตเมว โหติ. ปุณํ วารํ ตถา น ชวติ. อปรสฺส เอกวารํ เอวํ
อวชฺชโตปิ ปุณํ ทุตติยวารํ รากาทิวเสน ชวนํ ชวติเยว. ทุตติยวาราสาเน

ปน “เอว เม ชวน วิตุนฺติ อวชฺชโต อารมฺมณํ ปรีคฺคหิตเมว โหติ.
ตติยวเร ตถา น อุปฺปชฺชติ.”^{๓๒}

“กล่าวโดยพิสดาร แม้เมื่ออารมณ์ปรากฏทางจักขุทวารเป็นต้นแก่
ผู้เจริญวิปัสสนาระดับแก่กล้า [ผู้บรรลุญาณ ๕ เป็นต้นไป] อวิชชานจิต
ย่อมเกิดขึ้นโดยไม่เหมาะสม จิตถึงความเป็นวิภูษัพพะแล้วได้รับการ
เสพคุ้นหนึ่งหรือสองครั้งแล้วยังลงสู่ภวังค์ ย่อมไม่เกิด[กิเลส]ด้วย
อำนาจของราคะเป็นต้น บุคคลนี้เป็นผู้เจริญวิปัสสนาอย่างแก่กล้าถึงที่
สุด แต่บุคคลอื่นจากนี้ [ผู้เจริญวิปัสสนาระดับปานกลาง] ชวนจิตย่อม
เล่นไปหนึ่งครั้งด้วยอำนาจราคะเป็นต้น แต่ในที่สุดของชวนจิต เมื่อ
ใคร่ครวญว่าชวนะของเราเล่นไปแล้วอย่างนี้ด้วยอำนาจราคะเป็นต้น
ย่อมเป็นอันกำหนดรู้อารมณ์ได้โดยแท้ ชวนะย่อมไม่เล่นไปอย่างนั้นอีก
ในวาระต่อมา และในบุคคลอื่น[ผู้เจริญวิปัสสนาระดับต่ำ] เมื่อใคร่ครวญ
อย่างนี้ครั้งหนึ่ง ชวนะย่อมเล่นไปด้วยอำนาจราคะเป็นต้นในครั้งที่สอง
อีก แต่ในที่สุดของครั้งที่สอง เมื่อใคร่ครวญว่าชวนะของเราเล่นไปแล้ว
อย่างนี้ ย่อมเป็นอันกำหนดรู้อารมณ์ได้ที่เดียว ชวนะย่อมไม่เล่นไป
อย่างนั้นอีกในวาระที่สาม”

บุคคลที่กล่าวถึงนี้มี ๓ จำพวก คือ บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาระดับแก่กล้า
(พลวิปัสสกะ) บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาระดับปานกลาง (มชฺฌิมวิปัสสกะ) และบุคคล
ผู้เจริญวิปัสสนาระดับต่ำ (มคฺควิปัสสกะ) อีกนัยหนึ่ง บุคคลประเภทแรก เป็นผู้
เจริญวิปัสสนาระดับแก่กล้าขั้นสูง บุคคลประเภทที่ ๒ เป็นผู้เจริญวิปัสสนาระดับ
แก่กล้าขั้นกลาง บุคคลประเภทที่ ๓ เป็นผู้เจริญวิปัสสนาระดับแก่กล้าขั้นต่ำ

บุคคลประเภทที่ ๓ แม้จะกำหนดกิเลสที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้น ๑ ครั้ง ก็ยังเกิดกิเลสในชวนจิตอีก ต่อมาเมื่อกำหนดรู้อีก ๑ ครั้งจะสามารถละกิเลสได้ ทำให้เกิดกุศลชวณะหรือวิปัสสนาชวณะในวิถีจิตนั้น บุคคลประเภทที่ ๒ ได้กล่าวไว้แล้ว ส่วนบุคคลประเภทแรกเมื่อพบกับอารมณ์ที่ชวนให้รักหรือชัง ก็เกิดอาวัชชนจิตที่ประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ แต่อาวัชชนจิตนั้นมีกำลังน้อยด้วยอำนาจของวิปัสสนาที่เจริญมาในวิถีจิตก่อนๆ ดังนั้น ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจฉนจิต และสันตிரณจิต จึงรับเอาอารมณ์นั้นได้ไม่ชัดเจน ต่อมาไวญฐัพพนจิตจึงเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ครั้งด้วยการพิจารณาโดยไม่ตัดสินว่าเป็นอารมณ์ที่น่ารักหรือน่าชัง พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า ได้รับการเสพคุ้น (อาเสวนํ ลภิตวา) โดยหมายถึงลำดับจิตที่เกิดขึ้นในภายหลังอย่างนี้มิได้หมายถึงความเป็นอาเสวนปัจจัยและอาเสวนปัจจัยุปบัน ถัดจากนั้นภวังคจิตย่อมเกิดขึ้นโดยไม่เกิดชวนจิต เพราะไม่มีสภาพตัดสินอารมณ์ว่าน่ารักหรือน่าชัง แม้ในมโนทวารวิถีก็เกิดไวญฐัพพนจิตประเภทนี้ด้วย

อนึ่ง ในขณะที่เกิดวิถีจิตดังกล่าว นักปฏิบัติจะรู้สึก่อารมณ์ที่รับรู้ไม่ปรากฏชัด เพียงปรากฏว่าสักแต่เห็น ได้ยิน หรือนึกคิดเท่านั้น จัดว่าเป็นมโนทวารวิปัสสนาที่กำหนดรู้สภาวะเห็นเป็นต้นโดยไม่ประจักษ์ ทั้งกุศลชวณะและอกุศลชวณะก็ไม่เกิดขึ้นทางปัญจทวาร มีเพียงวิปัสสนาชวณะเกิดทางมโนทวาร การไม่เกิดชวนจิตในวิถีแรกเพราะมีอารมณ์ไม่ชัดเจน การเกิดวิปัสสนาชวณะที่ประกอบด้วยตตรมัชฌตตาซึ่งยังอินทรีย์ให้สมดุลกันในมโนทวารวิถีที่ ๒ นี้ มักปรากฏในขณะที่วิปัสสนาญาณที่ ๑๑ คือ สังขารูปกขาญาณ แก่กล้าแก่นักปฏิบัติผู้ที่บรรลุถึงญาณระดับนี้มักมีประสบการณ์อย่างนี้ ในขณะนั้น แม้เป็น

ปฏุชนก็เป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยนพังคุเปกขา คือ อุเบกขามือองค์ ๖ ดังข้อความใน
อังกุตตรนิกายว่า

สาธุ ภิกขเว ภิกขุ กาเลน กาลं ปฏิกृतญฺจ อปปฏิกृतญฺจ ตทฺภยํ อภิ-
 นิวชเชตฺวา อุเปกฺขโก วิหเรยฺย สโต สมฺปชาโน.^{๓๓}

“ภิกษุพึงเว้นสิ่งทั้งสอง คือ สิ่งปฏิกุศลและสิ่งไม่ปฏิกุศลแล้ว เป็นผู้มีความวางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่ในบางคราว การอยู่อย่างนี้เป็นารดี”

[ฉัพพัชฌ์ คือ อูเบกขามังคัล ๖ หมายความว่า ความวางเฉยไม่ยินดี ยินร้าย
ในอารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ องค์ธรรมได้แก่ ตัตถมัมชณตตเตจตสิก]

คัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายอธิบายว่า

ฉพงคุเปกขาวเสน ปณจโม. ฉพงคุเปกขา เจสา จีณาสวสฺส
อุเปกขาสทิสสา. น ปน จีณาสวฺเปกขา ฯเปฯ อิมสฺมึ สุตเต ปณจสฺส
จानสฺส วิปัสสนาว กถิตา. ตํ อารทฺธวิปสฺสโก กาทํ สกฺกโถติ.^{๓๔}

“วาระที่ ๕ ตรัสไว้โดยความเป็นฉัพพัชฌายะ อนึ่ง ฉัพพัชฌายะ
นี้คล้ายกับอุเบกขาของพระชินาสพ แต่มีใช้อุเบกขาของพระชินาสพ
...พระบรมศาสดาตรัสวิปัสสนาในฐานะทั้ง ๕ ไว้ในพระสูตรนี้โดยแท้ ผู้
ที่ปรารถนาวิปัสสนาตั้งแต่ญาณ ๔ เป็นต้นไปย่อมเจริญวิปัสสนานั้นได้”

[คำว่า อารทวิปัสสก (ผู้ที่ปรารถนาวิปัสสนา) ซึ่งใช้ในอรรถกถาและฎีกา หมายถึงผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไป ดังสาธกในอรรถกถาและฎีกาว่า

เอตถ หิ สมพุชฺชมติ อารทฺธวิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ.^{๓๕}

“พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ”

อุทฺทวยญาณุปฺปตฺติโต ปฏฺจาย สมฺโพธิปฏฺิปปาทย์ จิตฺตํ นาม โหติติ อาห
อารทฺธวิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิติ.^{๓๖}

“พระโยคาวจรชื่อว่าดำรงอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การอุบัติแห่งปัญญา
ที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทฺธ-
วิปสฺสโกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (พระโยคาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่ม
ปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)”]

แม้อรรถกถาของมัชฌิมนิกายก็อธิบายไว้ว่า

อุเปกฺขา กุสฺลนิสฺสิตา สณฺจาทิตฺติ อธิ จพฺงคุเปกฺขา. สทา ปเนสา
กิลฺยจาปี จีณาสวสฺส อิกฺขณิภูเจสฺส อารมฺมณฺเสสฺส อรชฺชุนาทิวเสน ปวตฺตติ.
อโย ปน ภิกฺขุ วริยพฺเลน ภาวนาสิทธิยา อตฺตโน วิปสฺสนํ จีณาสวสฺส
จพฺงคุเปกฺขาจานเน จเปตฺติ วิปสฺสนาว จพฺงคุเปกฺขา นาม ชาตา.^{๓๗}

“อุเบกขาในพระดำรัสนี้ว่า อุเปกฺขา กุสฺลนิสฺสิตา สณฺจาทิ (อุเบกขา
อันอาศัยกุศลย่อมตั้งอยู่) หมายถึง จพฺงคุเปกฺขา อนึ่ง อุเบกขานั้น
แม้เกิดขึ้นแก่พระชีณาสพโดยปราศจากความยินดีพอใจในอารมณ์ที่น่า
ปรารถนาและไม่น่าปรารถนา แต่ภิกษุนี้ย่อมตั้งวิปัสสนาของตนไว้ใน
ฐานะจพฺงคุเปกฺขาของพระชีณาสพ เพราะภาวนาสำเร็จแล้วด้วยกำลัง
แห่งวิริยะ ดังนั้น วิปัสสนาจึงได้ชื่อว่า จพฺงคุเปกฺขา”

เรื่องพระโปฏฐิละ

การตามรู้สภาวะปัจจุบันโดยมิให้เกิดขนะทางปัญจทวารนี้ เปรียบเหมือน การจับเหยี่ยวซึ่งสามเณรน้อยรูปหนึ่งกล่าวสอนแก่พระโปฏฐิละไว้ ดังมีเรื่องเล่าว่า

สมัยพุทธกาล มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อว่า พระโปฏฐิละ เคยได้บวชเรียน ทรงจำพระไตรปิฎกและสอนปริยัติธรรมในสมัยพระพุทธเจ้า ๖ พระองค์มีพระ วิปัสสีเป็นต้น แม้ในชาตินี้ท่านก็บวชเรียนทรงจำพระไตรปิฎกเช่นกัน แต่ยังมีได้ บรรลुकุณธรรมพิเศษเป็นพระอริยบุคคล วันหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียกท่านว่า ตูจณโปฏฐิละ (พระโปฏฐิละไร้ค่า) จึงเกิดความสลดใจดำริว่า แม้ท่านได้สอน พระไตรปิฎกแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปอยู่เนื่องนิตย์ แต่ก็ยังมิได้บรรลุดมาน หรือมรรค ผล พระพุทธองค์จึงตรัสเรียกเช่นนั้น ท่านจึงตัดสินใจออกเดินทางไปจากวัด พระเชตวันไกลออกไป ๑๒๐ โยชน์ (ประมาณ ๑,๘๒๐ กม.) เพื่อปฏิบัติธรรม พอ ถึงวัดป่าแห่งหนึ่งซึ่งมีพระอรหันต์ ๓๐ รูป ท่านได้ขอกรรมฐานกับพระมหาเถระ แต่เพื่อให้ท่านลดมานะในความรู้ที่มี พระมหาเถระจึงให้ท่านไปขอกรรมฐาน กับพระเถระรูปที่ ๒ พระเถระนั้นก็ให้ไปขอกับพระอีกรูปซึ่งได้แนะให้ไปขอ กรรมฐานจากพระรูปอื่นๆ อีกจนกระทั่งถึงสามเณรน้อยอายุ ๗ ขวบ ท่านก็ ประณมมือขอกรรมฐานจากสามเณรน้อย

สามเณรน้อยได้ตอบว่า กระผมอายุน้อย การศึกษาก็น้อย ยังต้องเรียน รู้จากท่านอีกมาก จึงสอนท่านไม่ได้ แต่พระโปฏฐิละยืนยันว่าจะขอกรรมฐาน จากสามเณรน้อยและพูดว่าจะปฏิบัติตามที่สอนทุกอย่าง สามเณรจึงทดสอบโดย บอกให้เดินลงไปใต้น้ำ ท่านก็เดินลงน้ำ พอปลายจีวรของท่านเปียกน้ำ สามเณร ก็ให้ท่านขึ้นจากน้ำ แล้วให้กรรมฐานว่า

“ท่านขอรับ จอมปลวกแห่งหนึ่งมีรู ๖ แห่ง ถ้าอยากจะจับเหยื่อในจอมปลวก ก็ให้ปิดรู ๕ แห่ง แล้วคอยจับในรูเดียวที่เหลือ การปฏิบัติธรรมก็เหมือนกันเมื่อ อารมณ์ ๖ มาปรากฏทางทวาร ๖ บุคคลพึงปิดทวาร ๕ แล้วเปิดทวารใจเพียง แห่งเดียว”

คำว่า “ปิดทวาร ๕” หมายถึง การไม่ให้เกิดชวนจิตในทวารเหล่านั้น มิได้ หมายถึง การไม่ดู หรือไม่ฟัง เพราะไม่อาจห้ามการดูหรือการฟังทางทวารได้ แม้จะปิดตาหรือปิดหูไม่ให้เห็นและได้ยินก็หาประโยชน์มิได้ ดังข้อความใน อินทริยภาวนาสูตรว่า

เอวํ สนฺเต โข อุตฺตร อนฺโธ ภาวิตฺนทฺริโย ภวิสฺสติ. พฺริโร ภาวิตฺนทฺริโย
ภวิสฺสติ. ยถา ปารสฺวียสฺส พฺรหฺมณฺสฺส วจัน. อนฺโธ หิ อุตฺตร จกฺขุนา
รูปํ น ปสฺสตี. พฺริโร โสเตน สทฺทํ น สฺสนาตี.^{๓๘}

“ดูกรอุตตระ ถ้าการไม่ดูไม่ฟังเป็นวิธีอบรมอินทรีย์อย่างนั้น คนตาบอดก็จักอบรมอินทรีย์ได้ คนหูหนวกจักอบรมอินทรีย์ได้ ตามคำของพราหมณ์ปาราสีวะ เพราะคนตาบอดเห็นรูปด้วยตาไม่ได้ คนหูหนวกได้ยินเสียงด้วยหูไม่ได้”

นอกจากนี้ ในอินทริยภาวนาสูตร^{๓๙} และในพระสูตรอื่น^{๔๐} พระพุทธองค์ตรัสถึงการสำรวมทวารเมื่อรับรู้อารมณ์ ๖ ด้วยพระดำรัสว่า จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว), โสเตน สทฺทํ สฺสุวา (ฟังเสียงด้วยหูแล้ว) เป็นต้น มิได้ตรัสถึงความสำรวมโดยยังไม่รับรู้อารมณ์ ๖ ดังนั้น ความสำรวมดังกล่าวจึงหมายถึงการไม่เกิดชวนจิตในปัญจทวาร

คำว่า “เปิดทวารใจ” หมายถึง การให้เกิดวิปัสสนาชวนจิตทางมโนทวาร
นั้นเอง

เมื่อพระโกฎิละได้สดับคำสอนนี้ก็เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนเหมือนพบ
ดวงประทีปในความมืด ในขณะที่นั้นพระบรมศาสดาประทับอยู่ห่าง ๑๒๐ โยชน์
ได้แสดงพระองค์ประจักษ์เหมือนประทับอยู่เฉพาะหน้าแล้วตรัสพระคาถาใน
คัมภีร์ธรรมบทว่า

โยคา เว ชายเต ฐิริ	อโยคา ฐิริสงฺขโย
เอตํ เทวธา ปถํ ถตุวา	ภวาย วิภวาย จ
ตถาตฺตานํ นิเวเสยฺย	ยถา ฐิริ ปวทฺตติ. ^{๔๑}

“ปัญญาเกิดมีได้ เพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะไม่พากเพียร เมื่อ
รู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญาแล้ว ควรทำตนให้ดำรงอยู่โดยวิถี
ทางที่ปัญญาจะเจริญ”

พระโกฎิละได้บรรลุอรหัตตผลเมื่อฟังพระธรรมเทศนานี้จบ ความข้อนี้
กล่าวไว้ในอรรถกถาของคัมภีร์ธรรมบท^{๔๒}

[บางแห่งอ้างเรื่องพระโกฎิละแล้วสรุปว่าการศึกษาปริยัติธรรมไม่สำคัญเท่าการ
ปฏิบัติธรรม ที่จริงแล้วการศึกษาปริยัติธรรมเหมือนการอ่านแผนที่เดินทาง ถ้าไม่มีแผนที่
ก็อาจเดินผิดทางได้ แม้จะยอมรับว่าสติปัญญาเป็นทางสายเดียวสู่ความพ้นทุกข์ แต่ถ้า
ไม่เข้าใจวิธีเจริญสติปัญญาอย่างถูกต้องแล้วจะปฏิบัติธรรมได้อย่างไร นอกจากนี้ การที่
พระโกฎิละทรงจำและสอนพระไตรปิฎกเป็นเวลานาน แสดงว่าท่านก็หมั่นปฏิบัติธรรม
เพื่อการบรรลุธรรมอยู่เสมอ เมื่อถึงเวลาที่บารมีสูงอมพระพุทธร่องค์จึงตรัสเรียกอย่าง

นั้น เพื่อให้ท่านสังเวชใจ ปล่อยวางปริยัติธรรมแล้วมุ่งสู่การปฏิบัติอย่างจริงจัง มิได้เป็น
การแสดงว่าการศึกษาปริยัติธรรมไม่สำคัญ]

การปรากฏของรูปและนาม

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

เอวํ สุวิสูตรูปปริคคหสฺส ปนสฺส อรูปธมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปฺภู-
จหนฺติ ผสฺสวเสน วา เวทนาวเสน วา วิญญานวเสน วา.^{๔๓}

“อนึ่ง เมื่อนักปฏิบัตินั้นกำหนดรู้รู้อย่างชัดเจนเช่นนี้ นามธรรม
ย่อมปรากฏด้วยอาการ ๓ ประการโดยความเป็นผัสสะ เวทนา หรือ
วิญญาน”

นักปฏิบัติผู้ที่ตามรู้รูปธรรมอย่างชัดเจนจนกระทั่งหยั่งเห็นลักษณะพิเศษ
ของรูปธรรมแล้ว นามธรรมที่เกิดทางจักขุทวารเป็นต้นย่อมปรากฏชัดแก่เขา
โดยผัสสะบ้าง เวทนาบ้าง วิญญานจิตบ้าง เช่น เมื่อนักปฏิบัติได้รับรู้สภาวะแข็ง
หรืออ่อนของปฐวีธาตุแล้ว ในบางขณะอาจรับรู้ผัสสะคือการกระทบกับความแข็ง
หรืออ่อน บางขณะอาจรับรู้เวทนาคือความรู้สึกสุขหรือทุกข์ บางขณะอาจรู้
วิญญานจิตที่รับรู้ความแข็งหรืออ่อน อย่างไรก็ตาม เมื่อรับรู้ผัสสะก็นับว่ารับ
รู้นามธรรมอื่นคือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญานอีกด้วย เพราะนามธรรม
เหล่านี้เกิดพร้อมกัน เหมือนมีเชือก ๕ เส้นผูกติดกัน เชือกเส้นหนึ่ง โผล่ขึ้น
เหนือน้ำ อีก ๔ เส้นจมอยู่ในน้ำ เมื่อดึงเชือกที่อยู่เหนือน้ำมาเชือกเส้นอื่นก็ตาม
ติดมาด้วย ฉะนั้นได้ ผัสสะเหมือนเชือกที่อยู่เหนือน้ำ เวทนาเป็นต้น เหมือนเชือก
ที่อยู่ในน้ำ การดึงเชือกที่ปรากฏแล้วมีเชือกที่ไม่ปรากฏติดมาด้วย เหมือนการ

กำหนดผัสสะที่ปรากฏชัดแล้วนับว่าได้ตามรู้เวทนาเป็นต้นโดยอ้อม ดังสาธก
กล่าวว่า

เตนสฺส พุสนากาเรน สุปากฎภาเวน อุปปุจฺจนํ ทสฺเสติ. พสฺเส ปน
อุปปุจฺจิตะ ยสฺมึ อารมฺมเณ โส พสฺโส, ตสฺส อนุกฺวณลกฺขณา เวทนา,
สลฺยฆานนลกฺขณา สลฺยหา, आयูหนลกฺขณา เจตนา, วิฆานนลกฺขณํ
วิญฺญาณนฺติ อิมปิ ปากฎา โหนติ.^{๔๔}

“พระอรรถกถาจารย์แสดงความประจักษ์ด้วยความปรากฏชัดโดย
อาการกระทบของผัสสะนี้ ด้วยคำที่แสดงว่าผัสสะปรากฏชัด อย่างไร
ก็ตาม เมื่อผัสสะปรากฏชัด ผัสสะนั้นมีอยู่ในอารมณ์ใด เวทนาที่มี
ลักษณะเสวยอารมณ์นั้น สัญญาที่มีลักษณะหมายรู้ เจตนาที่มีลักษณะ
ตั้งใจ และวิญญานจิตที่มีลักษณะรับรู้ นามธรรมเหล่านี้ย่อมปรากฏ”

ยสฺส พสฺโส ปากฎา โหติ, โสปิ “น เกวลํ พสฺโสว อุปฺปชฺชติ, เตน
สทฺธี ตเทวารมฺมณํ อนุกฺวมานา เวทนาปิ อุปฺปชฺชติ, สลฺยฆานนมานา
สลฺยหาปิ เจตยมานา เจตนาปิ วิฆานนมานํ วิญฺญาณมฺปิ อุปฺปชฺชติ”ติ
พสฺสปลยฺจมเกเยว ปริคฺคณฺหาติ.^{๔๕}

“ผัสสะปรากฏชัดแก่บุคคลใด บุคคลนั้นย่อมกำหนดรู้ธรรมอื่นอัน
มีผัสสะเป็นลำดับที่ ๕ (เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาน และผัสสะ)
ว่าแม้เวทนาที่เสวยอารมณ์นั้น สัญญาที่หมายรู้ เจตนาที่ตั้งใจ และ
วิญญานที่รับรู้ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะ”

อิธ ปน จกฺขุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา ตโย ขนฺธา. เต हि จกฺขุวิญฺญาเณน

สท วิญญาตพพตฺตา จกฺขุวิญญาณวิญญาตพพาทิ วุตฺตา.^{๔๖}

“ในพระสูตรนี้หมายเอาขันธ ๓ ที่เกิดร่วมกับจักขุวิญญาณ เพราะขันธเหล่านั้นเรียกว่า ธรรมที่พึงรับรู้ด้วยจักขุวิญญาณ เนื่องจากเป็นธรรมที่รับรู้ได้พร้อมกับจักขุวิญญาณ”

ติสฺโส เวทนาติ ผสฺสหาเร ตีหิ ปริยฺญาหิ ปริยฺญาเต ติสฺโส เวทนา ปริยฺญาตาว โหนติ ตมฺมุลกตฺตา ตํสฺมปยุตฺตตฺตา จ.^{๔๗}

“พระดำรัสว่า ติสฺโส เวทนา (เวทนา ๓) มีความหมายว่า เมื่อบุคคลกำหนดรู้ผัสสาหารด้วยปริยญา ๓ ก็เป็นอันกำหนดรู้เวทนา ๓ เพราะเวทนามีผัสสะนั้นเป็นเหตุเกิด และเกิดพร้อมกับผัสสะนั้น”

[ปริยญา ๓ ที่กล่าวถึงในที่นี้ คือ

๑. ญาตปริยญา การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวะลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษของรูปนาม หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจัยปริคคหญาณ

๒. ตีรณปริยญา การหยั่งเห็นด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง สัมมสนญาณและอุทยัพพญาณ

๓. ปหานปริยญา การหยั่งเห็นด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น หมายถึง วิปัสสนาญาณ ตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไป]

วิญญาณสฺมี หิ ปริยฺญาเต ตํ ปริยฺญาตเมว โหติ ตมฺมุลกตฺตา สทฺทป-
ปนฺนตตฺตา จ.^{๔๘}

“เมื่อบุคคลกำหนดรู้วิญญาณแล้ว รูปนามนั้นก็เป็อันกำหนดรู้

โดยแท้ เพราะรูปนามมีวิญญานนั้นเป็นมูลเหตุ และเกิดพร้อมกัน”

ฉยิมา อานนท ธาตุโย ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ
อากาศธาตุ วิญญานธาตุ. อีมา โข อานนท จ ธาตุโย ยโต ชานาติ
ปสฺสตี, เอตดาวตานิ โข อานนท ธาตุกฺกุสโล ภิกฺขุติ อลํ วจนาย.^{๔๘}

“ดูกรอานนท์ ธาตุมี ๖ ประเภทเหล่านี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ และวิญญานธาตุ บุคคลย่อมรู้เห็นธาตุ
ทั้ง ๖ ประเภทนี้ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณใด เขาควรกล่าวว่า
เป็นภิกษุผู้ฉลาดในธาตุด้วยการรู้เห็นเพียงเท่านี้”

คัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรนี้ได้อธิบายว่า

ชานาติ ปสฺสตีติ สห วิปสฺสณาย มคฺโค วุตฺโต. ปฐวีธาตุอาทโย
สวัญญานกกายํ สุลฺลโต นิสฺสตฺตโต ทสฺเสตฺถ วุตฺตา. ตานิ ปูริมาหิ
อญฺจารสฺสึ ธาตุหิ ปุเรตพฺพา. ปุเรเนเตน วิญญานธาตุโต นีหริตฺวา
ปุเรตพฺพา. วิญญานธาตุ เหาสา จกฺขุวิญญานาทิวเสน จพฺพิธา โหติ.
ตตฺถ จกฺขุวิญญานยา ปรีคฺคหิตาย ตสฺสา วตฺถ จกฺขุธาตุ อารมฺมณํ
รูปธาตุติ เทว ธาตุโย ปรีคฺคหิตาว โหนฺติ. เอส นโย สพฺพตฺถ. มโน-
วิญญานธาตุยา ปน ปรีคฺคหิตาย ตสฺสา ปุริมปจฺฉิมวเสน มโนธาตุ-
อารมฺมณวเสน ธมฺมธาตุติ เทว ธาตุโย ปรีคฺคหิตาว โหนฺติ.^{๔๙}

“พระบรมศาสดาตรัสมรรคพร้อมด้วยวิปัสสนาด้วยพระคำรัสว่า
ชานาติ ปสฺสตี (ย่อมรู้เห็น) ส่วนปฐวีธาตุเป็นต้นตรัสไว้เพื่อแสดงร่างกาย
ที่มีใจครองว่าว่างเปล่า ไม่ใช่สัตว์บุคคล ธาตุทั้ง ๖ ประเภทนั้นพึงเพิ่ม

ให้ครบด้วยธาตุ ๑๘ ประเภทที่กล่าวมาแล้ว เมื่อจะเพิ่มให้ครบพึงเพิ่ม
โดยนำมาจากวิญญานธาตุ ความจริงวิญญานธาตุเหล่านี้มี ๖ ประเภท
โดยจำแนกเป็นจักขุวิญญานธาตุเป็นต้น

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น เมื่อบุคคลกำหนดรู้จักขุวิญญาน ก็เป็นอัน
กำหนดรู้ธาตุทั้ง ๒ คือ จักขุธาตุ (จักขุประสาท) อันเป็นที่ตั้ง (ที่อาศัย
เกิด) ของจักขุวิญญานนั้น และรูปธาตุ (รูปารมณ) อันเป็นอารมณ์ พึง
ทราบนัยนี้ในวิญญานธาตุทั้งปวง อนึ่งเมื่อบุคคลกำหนดรู้มนวิญญาน-
ธาตุแล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๒ คือ มโนธาตุโดยความเป็น
สัมปฏิจจนจิตที่เกิดก่อนและปัญจทวาราวชชนจิตที่เกิดภายหลังและ
ธรรมธาตุโดยความเป็นอารมณ์”

พระดำรัสว่า ชานาติ ปสสติ (ย่อมรู้เห็น) หมายถึง การรู้เห็นด้วยวิปัสสนา-
ญาณและมรรคญาณ ไม่ใช่การรับรู้ด้วยการสดับหรือตรึกตรองนึกคิดซึ่งมิได้
รู้เห็นจากประสบการณ์ของตน

[สัมปฏิจจนจิตเป็นจิตที่เกิดก่อนในลำดับวิถิจิต คือ สัมปฏิจจนจิต สันตึรณจิต
โฆฏฐัพพนจิต ขวนจิต ตทารัมมณจิต และภวังคจิต ส่วนปัญจทวาราวชชนจิตเกิดต่อจาก
นั้นในวิถิจิตต่อมา ท่านจึงกล่าวว่าสัมปฏิจจนจิตเกิดก่อนมนวิญญานธาตุอื่น ส่วนปัญจ-
ทวาราวชชนจิตเกิดภายหลัง]

พระสูตรข้างต้นกล่าวถึงบุคคลผู้รู้เห็นธาตุ ๖ ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรค-
ญาณว่าเป็นพระอรหันต์ผู้ฉลาดในธาตุ บุคคลดังกล่าวเพียงรับรู้โฆฏฐัพพธาตุ

และวิญญาณธาตุอย่างบริบูรณ์เท่านั้น โดยรับรู้ธาตุและอากาสธาตุในธรรม-
ธาตุ มิได้รับรู้ธรรมธาตุอย่างอื่นพร้อมด้วยธาตุเหล่านี้ คือ จักขุธาตุ โสตรธาตุ
ขานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ และรสธาตุ แต่บุคคล
เช่นนั้นจัดว่าเป็นผู้รับรู้ธาตุ ๑๘ ได้โดยเพิ่มให้ครบธาตุ ๑๘ กล่าวคือ วิญญาณ-
ธาตุ จำแนกออกเป็น ๖ อย่างอันได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ
ขานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ
มีความพิสดารว่า

- การรับรู้สภาวะเห็นที่เป็นจักขุวิญญาณธาตุ จัดเป็นการรับรู้ความใสของ
จักขุคือจักขุธาตุและสีคือรูปธาตุ
- การรับรู้สภาวะได้ยินที่เป็นโสตวิญญาณธาตุ จัดเป็นการรับรู้ความใส
ของหูคือโสตธาตุและเสียงคือสัทธาธาตุ
- การรับรู้สภาวะรู้กลิ่นที่เป็นขานวิญญาณธาตุ จัดเป็นการรับรู้ความใส
ของจมูกคือขานธาตุและกลิ่นคือคันธธาตุ
- การรับรู้สภาวะลิ้มรสที่เป็นชิวหาวิญญาณธาตุ จัดเป็นการรับรู้ความใส
ของลิ้นคือชิวหาธาตุและรสคือรสธาตุ
- การรับรู้สภาวะสัมผัสที่เป็นกายวิญญาณธาตุ จัดเป็นการรับรู้ความใส
ของร่างกายคือกายธาตุและสัมผัสคือโผฏฐัพพธาตุ
- การรับรู้สภาวะนึกคิดที่เป็นมโนวิญญาณธาตุ จัดเป็นการรับรู้มนธาตุ
คือสัมปฏิจจนจิตที่เกิดก่อนและปัญจทวาราวชชนจิตที่เกิดภายหลัง และธรรม-
ธาตุ คือมโนสัมผัส

โดยประการดังนี้ การรู้เห็นธาตุ ๖ ย่อมส่งผลให้รับรู้ธาตุอื่นในธาตุ ๑๘ อย่างอีกด้วย ดังนั้น การรู้เห็นวิญญาณธาตุอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งก็ทำให้รับรู้วิญญาณธาตุทั้งหมดและรูปนามทั้งหมดเช่นเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรกำหนดว่า “เห็นหนอ” ในขณะที่เห็น “ได้ยินหนอ” ในขณะที่ได้ยิน “รู้หนอ” ในขณะที่รู้กลิ่น “ลิ้มหนอ” ในขณะที่ลิ้มรส “ถูกหนอ” ในขณะที่สัมผัส โดยรับรู้สภาวะเย็น-ร้อน อ่อน-แข็ง หรือหยาบ-ตึง ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ถ้าความเย็นร้อนเป็นต้นไม่ชัดเจน ก็ควรกำหนดว่า “ถูกหนอ” ถ้าสภาวะเย็นร้อนหรือเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งชัดเจนควรกำหนดตามอาการนั้นๆ ว่า “เย็นหนอ” “ร้อนหนอ” “อ่อนหนอ” “แข็งหนอ” “สุขหนอ” “เหม็น้อยหนอ” “เจ็บหนอ” “ปวดหนอ” “คันหนอ” “ซาหนอ”

ความจริงแล้วการรับรู้สภาวะแข็งหรืออ่อนเป็นการรู้ชัดปฐวีธาตุ ส่วนการรับรู้ว่าเป็นสัมผัสที่ดีหรือไม่ดี เป็นการรู้เกี่ยวกับธาตุทั้ง ๓ คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ดังสาธกในคัมภีร์อัฐฐสาลินีว่า

เอตถ จ กกขพฺ มุทฺทํ สณฺหํ ผรฺสํ ครุทํ ลหุทนฺติ ปเทหิ ปจฺจิวธาตุเอว
ภาชิตา. สุขสมฺผสฺสํ ทุกขสมฺผสฺสนฺติ ปททฺวเยน ปน ตีณิ มหาภูตานิ
ภาชิตานิ.^{๕๐}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระบรมศาสดาทรงจำแนกปฐวีธาตุด้วยบท ๖ บท เหล่านี้ คือ แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ หนัก เบา และทรงจำแนกมหาภูตรูป ๓ [ที่เหลือ] ด้วยบท ๒ บท คือ สัมผัสเป็นสุขสัมผัสเป็นทุกข์”

วิธีตามรู้ลมหายใจเข้าออก

ในมหาสติปัฏฐานสูตรมีพระพุทธพจน์ว่า

โส สโตว อสฺสสติ. สโตว ปสฺสสติ.^{๕๒}

“เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก”

การรับรู้สภาวะสัมผัสคือโผฏฐัพพารมณ์ของวาโยธาตุอันกระทบที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนพร้อมกับการรับรู้กายวิญญูณจิต เป็นการเจริญอานาปานะแบบวิปัสสนา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนปริจเฉทที่ ๓ ว่าการเจริญอานาปานะเป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา โดยคล้อยตามอารมณ์ที่กำหนดว่าเป็นบัญญัติหรือปรมาัตถ์ มีลักษณะเป็นต้นดังนี้ คือ

- สภาวะตั้งหย่อนที่ปรากฏเหมือนสิ่งที่ถูกดึงเข้าออก เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ (วิตุณฺณภนฺนลฺกขณนา)
- การทำให้เคลื่อนไหวจากกระยะหนึ่งไปสู่อีกกระยะหนึ่ง เป็นหน้าที่ (สมุทฺทิรณฺรสา)
- การผลักดัน เป็นอาการปรากฏ (อภินิหารปจฺจุปฺปจฺจนา)

ความเกิดดับของลมหายใจเข้าออกย่อมประจักษ์แก่ผู้ที่ระลึกรู้ลมหายใจตามวิปัสสนานัยดังกล่าวนี้ เขาย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงกองลมที่เคลื่อนไหว ไม่มีบุคคล ตัวเรา ของเรา เขาไม่ผูกพันด้วยตัณหาทิฏฐิ และไม่ยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลก ดังข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตร หมวดอานาปานะว่า

สมุทฺทยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ. วยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมี
วิหริติ. สมุทฺทยวยธมฺมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ. อตฺถิ กาโยติ วา

ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺภูติตา โหติ ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏิสฺสติมตฺตตาย.
อนิสฺสิตโต จ วิหริติ. น จ กิณฺจ โลกเก อุปาทียติ.^{๕๓}

“เธอตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือความดับในกองรูปอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นและความดับในกองรูปอยู่บ้าง เธอย่อมเป็นอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือ เข้าไปตั้งสติว่ากองรูปมี ก็เพียงสัปดาห์เดียว เพียงเอาไว้ระลึกได้เท่านั้น เธออยู่อย่างเป็นผู้ไม่ถูกค้นหาและทักท้วงเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”

การตามรู้ธาตุ ๔

ในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อนักปฏิบัติกระทบกับรูป ๔๒ ประการในร่างกายที่เรียกว่า อากาโร ๔๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น พึงกำหนดว่า “ถูกหนอ” จัดเป็นการรับรู้สภาวะธรรมดังต่อไปนี้ คือ

- การรับรู้สภาวะแข็งหรืออ่อน เป็นลักษณะพิเศษของปฐวีธาตุ (กขพตฺต-ลกฺขณา)
- การรับรู้สภาวะเย็นหรือร้อน เป็นลักษณะพิเศษของเตโชธาตุ (อุณหตฺต-ลกฺขณา)
- การรับรู้สภาวะหย่อนหรือตึง เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ (วิตฺ-ถมฺภณลกฺขณา)
- การทำให้เคลื่อนไหวจากกระยะหนึ่งไปสู่อีกกระยะหนึ่ง เป็นหน้าที่ของวาโยธาตุ (สมุทฺติรณฺธา)

- การผลักดัน เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ (อกินีหารปจฺจุปปญฺจานา)
- การรับรู้สภาวะไหลในขณะที่เหงื่อ น้ำลาย น้ำตาไหลออก ในขณะที่ถมเสลด ถมน้ำลาย และขณะปัสสาวะเป็นต้น เป็นลักษณะพิเศษของอาโปธาตุ (ปกฺขมรณลกฺขณา)
- การซึมแผ่กระจายไป ในขณะที่ตึมน้ำหรืออาบน้ำเป็นต้น เป็นหน้าที่ของอาโปธาตุ (พฺยุหฺนรสา)
- การรวมตัวเป็นรูปร่าง เป็นอาการปรากฏของอาโปธาตุ (สงฺคหปจฺจุปปญฺจานา)

[ธาตุ ๔ ในร่างกาย จำแนกออกเป็นอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง, ดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

อาการ ๔๒ ก็คือ อาการ ๓๒ ซึ่งจำแนกเป็น

๑. ธาตุดิน มีอาการ ๒๐ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็นกระดูก เยื่อใน กระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

๒. ธาตุน้ำ มีอาการ ๑๒ คือ ดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

๓. ธาตุไฟ มีอาการ ๔ คือ ไอออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟเผาเผา และไฟที่ย่อยอาหาร

๔. ธาตุลม มีอาการ ๖ คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง (ลมในช่องท้องนอกลำไส้ใหญ่) ลมในลำไส้ใหญ่ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก]

อาโปธาตุนี้มีไซโณภูมิจัฟพารมณัที่กระทบสัผัสทางกายได้ แต่เป็นสิ่งที่รับรู้ได้ทางใจเมื่อกระทบกับปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุก่อนแล้ว ต่อมา นักปฏิบัติจึงสามารถรับรู้อาโปธาตุด้วยการตามรู้สภาวะสัมผัส ความจริงน้ำที่สัมผัสได้นั้นเป็นปฐวีธาตุที่มีลักษณะอ่อน ประกอบด้วยสภาวะเย็นหรือร้อนของ เตโชธาตุ และสภาวะหย่อนของวาโยธาตุส่วนสภาวะไหลหรือเกาะกุมของธาตุน้ำ เป็นสิ่งที่รับรู้ทางใจเท่านั้น

ผู้ที่เจริญสติระลึกรู้เท่าทันธาตุทั้ง ๔ ตามนัยที่กล่าวมานี้ ย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะแข็ง-อ่อน ไหล-เกาะกุม เย็น-ร้อน หรือหย่อน-ตึง ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี สมจริงดังพระพุทธรพจน์ว่า

ปุน จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายิ ยถาจิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส
ปจฺจเวกฺขติ “อตุถิ อิมสฺมี กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโย-
ธาตุติ.”^{๕๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง คือ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ตั้งอยู่ดำรงไว้ โดยความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม มีอยู่ในกายนี้”

ข้อวินิจฉัยการปฏิบัติแบบพองยุบ

บางแห่งกล่าวว่า การตามรู้สภาวะพองยุบ ไม่สอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ในที่นี้ขอชี้แจงว่า การตามรู้สภาวะพองยุบนี้จัดเป็นธาตุกรรมฐานตามพระบาลีข้างต้น โดยสภาวะพองยุบเป็นลมในท้องที่ดันให้พองออก และหดยุบลงเมื่อหายใจเข้าออก การกำหนดสภาวะพองยุบว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” หรือ “ตึงหนอ” “หย่อนหนอ” จัดว่าได้รับรู้ลักษณะเป็นต้น ดังนี้คือ

- สภาวะตึงหย่อนของธาตุลมที่เป็นโณฏฐัพพารมณฺ์ เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ (วิตุณฺณภนฺนลักขณา)

- การทำให้เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เป็นหน้าที่ของวาโยธาตุ (สมุทฺติรณฺรสา)

- การผลักดัน เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ (อภินิหารปจฺจุปฺปจฺจนา)

อนึ่ง วาโยธาตุที่กล่าวไว้ในกายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) นั้นยังจัดเป็นรูปขันธ์ โณฏฐัพพายตนะ โณฏฐัพพธาตุ และทุกขสัจจในธรรมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวะธรรม) อีกด้วย ทั้งเป็นสภาวะทางกายที่สอดคล้องกับหมวดอิริยาบถในกายานุปัสสนาว่า

ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺธิโต โหติ, ตถา ตถา นํ ปชานาติ.^{๔๕}

“หรือเธอตั้งกายไว้ด้วยกิริยาท่าทางอย่างใด ๆ ก็รู้ชัดกิริยาท่าทางอย่างนั้น ๆ”

ด้วยเหตุนั้น การเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะพองยุบ จึงมีความสอดคล้องกับพระบาลี ดังที่กล่าวมาแล้วนี้

[คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าเมื่อหายใจเข้า ลมหายใจจะผ่านปลายจมูกเข้าไปในปอด แล้วเคลื่อนลงไปในห้อง ส่งผลให้ท้องพอง แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น การหายใจเป็นกระบวนการที่เกิดจากการทำงานของกล้ามเนื้อกะบังลม ทรวงอก และกระดูกซี่โครง กะบังลมกั้นอยู่ระหว่างช่องอกและช่องท้อง โดยอยู่ด้านล่างของปอด ตามปกติ เมื่อเราหายใจเข้า กะบังลมจะหดตัวกดอวัยวะในช่องท้อง ส่งผลให้ลมในท้องพองออกมา และเมื่อหายใจออก กะบังลมจะยืดขึ้น ส่งผลให้ลมในท้องยุบลง พร้อมกับดันลมออกจากปอด

การเจริญสติตามแบบพองยุบนี้ เน้นการกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ โดยมีธาตุลมเป็นหลัก จัดเป็นสติปัฏฐานประเภทกายานุปัสสนา สภาวะการพองยุบนั้นเป็นลมที่เกิดภายในท้อง เรียกว่า กุจฉิสยวาโย (ลมในท้อง) ซึ่งเป็นหนึ่งในลม ๖ ประเภท คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมหายใจ และลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กตมา จ ราหุล วาโยธาคฺ. วาโยธาคฺ สียา อชฺฌตฺติกา, สียา พาหิรา.
กตมา จ ราหุล อชฺฌตฺติกา วาโยธาคฺ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ
อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ. อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธคมา วาตา, กุจฉิสฺยา วาตา,
โกฏฺฐาสฺยา วาตา, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาสไ ปสฺสาสไ, อิติ ยํ วา
ปนญฺญมปิ กิลฺลิจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ. อयํ วุจฺจติ
ราหุล อชฺฌตฺติกา วาโยธาคฺ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาคฺ ยา จ
พาหิรา วาโยธาคฺ, วาโยธาคฺเรเวสา. ตํ เนตํ มม, เนโสทมสฺมิ, น เมโส
อตฺตาคิ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมมปฺปญฺญา ย ทฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมมป-
ปญฺญา ทิสฺวา วาโยธาคฺยา นิพฺพินฺหติ. วาโยธาคฺยา จิตฺตํ วิราเชติ.^{๕๖}

“ดูกรราहुล วาโยธาตุเป็นไฉน วาโยธาตุเป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี ก็ วาโยธาตุเป็นภายในเป็นไฉน สิ่งใดเป็นภายใน อาศัยตน เป็นวาโยธาตุ มี ลักษณะพัดไปมา อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดมั่น คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้าออก หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างอื่น เป็นภายใน อาศัยตน เป็น วาโย พัดไปมา อันกรรมและกิเลสเข้าไปยึดมั่น นี้เราเรียกว่าวาโยธาตุเป็น ภายใน ก็วาโยธาตุเป็นภายในก็ดี เป็นภายนอกก็ดี อันใด วาโยธาตุนั้นเป็น วาโยธาตุเหมือนกัน เธอพึงรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง อย่างนี้ว่า วาโยธาตุนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่วาโยธาตุนั้น วาโยธาตุนั้นไม่ใช่ตน ของเรา เพราะบุคคลรู้เห็นวาโยธาตุนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่าง นี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุ จิตย่อมคลายกำหนดในวาโยธาตุ”]

กายนุปัสสนา (การตามรู้กายรูป)

หมวดอิริยาบถ

ในขณะที่เดิน นักปฏิบัติพึงเจริญสติรู้เท่าทันสภาวะเคลื่อนไหวทุกอย่างก้าว ด้วยการกำหนดว่า “เดินหนอๆ” หรือ “ย่างหนอๆ” หรือ “ยกหนอ ย่างหนอ เขยิบหนอ” เมื่อสมาธิแก่กล้ามากขึ้น นักปฏิบัติจะสามารถรับรู้จิตที่ต้องการ จะเดินได้อีกด้วยโดยรู้ว่า จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดอาการ เคลื่อนไหวต่อมา มีสาธกในเรื่องนี้ว่า

ปุน จปรํ ภิกขเว ภิกขุ คจฺจนฺโต वा कज्जामिति पचานादि.^{๕๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง คือ ภิกษุเมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่”

เอส เอว ปชานาติ “คจฺฉามีติ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ตํ วายํ ชนฺเต. วาโย วิญญตฺติ ชนฺเต. จิตฺตกิริยาโยธาคฺวุปฺพาเรณ สกฺลกายสฺส ปฺรโต อภินิหาริ คมนนฺติ วุจฺจติ.”^{๔๘}

“เธอย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า จิตที่คิดนึกว่าจะเดิน ย่อมเกิดขึ้น จิตนั้น ย่อมยังธาตุลมให้เกิดขึ้น ธาตุลมย่อมยังวิญญาณุตฺติรูปให้เกิดขึ้นการเคลื่อนไหวข้างหน้าของร่างกายทั้งหมด ด้วยการขับเคลื่อนของธาตุลมที่จิต กระทำขึ้น เรียกว่า การเดิน”

ความจริงคนทั่วไปที่มีได้เจริญสติปัฏฐานก็รู้ว่าตนเดิน แต่ใจมักคิดถึงเรื่องอดีตหรืออนาคตโดยมิได้รับรู้สภาวะเดินอย่างแท้จริง ในบางขณะแม้จะรู้ถึงการเดินก็มีความสำคัญว่าเป็นอดีตา ตัวตน เป็นเราที่เดินอยู่ การเดินมีความเที่ยง ไม่แปรปรวน เพราะกิริยาเดินดำรงอยู่เหมือนเดิม มิได้ปรากฏสภาวะเกิดดับ ความรู้สึกของคนทั่วไปจึงมีอัตตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน ไม่ใช่สติปัฏฐานหรือวิปัสสนาภาวนา

นักปฏิบัติผู้ตามรู้สภาวะเดินในปัจจุบันขณะย่อมจะมีสติและปัญญาแตกต่างจากการรับรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ เขาย่อมรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินก่อนโดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” แล้วสามารถตามรู้สภาวะเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด เขารู้ว่าสภาวะเคลื่อนไหวเกิดขึ้นจากจิตที่สั่งให้เคลื่อนไหว และสภาวะเคลื่อนไหวนั้นก็มีความขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง และเหยียบ ไม่ปะปนกัน หลังจากนั้นก็จะยังเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะ

เคลื่อนไหวโดยละเอียด นักปฏิบัติผู้เกิดสภาวะธรรมอย่างนี้ย่อมจะเข้าใจว่าไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน มีเพียงจิตที่สั่งงานและกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง มีสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบ คั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่ว่าตัวตนที่ผู้ใดอาจบังคับบัญชาได้ เขาย่อมเพิกถอน ความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน ดังสาธกว่า

อิมสส ปน ภิกขุโน ชานนํ สดคุปลทธี ปชหติ. อตตสยลํ สมุค-
จมาณฺเติ. กมมญฺจานนฺจ สติปญฺจานกาวนา จ โหติ.^{๔๙}

“ความเข้าใจของภิกษุนี้ย่อมละความเห็นว่าเป็นบุคคล ย่อมเพิกถอน
ความสำคัญว่าเป็นตัวตน จัดเป็นกรรมฐานและการเจริญสติปัฏฐาน”

ปัญญาที่หยั่งเห็นในลักษณะดังกล่าวนี้ ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ คือความหยั่งเห็นโดยไม่หลงผิดส่วนการเจริญสติที่กำหนดว่า “อยากเดินหนอ” หรือ “เดินหนอ” เป็นต้น ชื่อว่า โคจรสัมปชัญญะ คือ ความหยั่งเห็นอารมณ์ของสติ สมาธิ และปัญญา อนึ่ง โคจรสัมปชัญญะเป็นเหตุ อสัมโมหสัมปชัญญะเป็นผล นักปฏิบัติจึงควรเจริญโคจรสัมปชัญญะอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ เมื่อโคจรสัมปชัญญะแก่กล้ามีกำลังแล้ว อสัมโมหสัมปชัญญะก็จะเกิดขึ้นแล้วพัฒนาเรื่อยไปตามลำดับ ดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อภิกกมาทีสุ ปน อสมมุยหนํ อสมโมหสมฺปชยลํ. ตํ เอวํ เวทิตพฺพ.
อิธ ภิกขุ อภิกกมนโต วา ปฏิกกมนโต วา ยถา อนฺธปฺลุชฺชนา อภิก-
กมาทีสุ อตฺตา อภิกกมติ, อตฺตนา อภิกกโม นิพฺพตฺติโตติ วา อหํ อภิก-
กมามิ, มยา อภิกกโม นิพฺพตฺติโตติ วา สมมุยหนติ, ตถา อสมมุยหนโต

อภิกกมามีติ จิตเต อุปฺปชฺชมาเน เตเนว จิตฺเตน สทฺธิ จิตฺตสมฺภูจํจนา
 วาโยธาคฺค วัณฺณคตฺตี ฌนยมาโน อุปฺปชฺชติ. อิติ จิตฺตกิริยาโยธาคฺควิปาร-
 วเสน อัย กายสมฺมโต อภูจิสฺสงมาโต อภิกกมติ. ตสฺสเสว อภิกกมโต
 เอเกกปาทุทฺธเรณ ปถวิธาคฺค อาโปธาคฺคติ เทว ธาคฺคโย โอมตฺตา โหนฺติ
 มนฺทา. อิตรา เทว อธิมตฺตา อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา อติหรณ-
 วิติหรณสฺส. โวสสชฺชน เตโฆวาทฺธาคฺคโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา. อิตรา
 เทว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา สนนิกฺเขปนสนฺนิรุมฺภเนสฺส. ตตฺถ
 อุทฺธเรณ ปวตฺตา รูปรูปมฺมา อติหรณํ น ปาปฺพนฺติ. ตถา อติหรณ
 ปวตฺตา วิติหรณํ. วิติหรณ ปวตฺตา โวสสชฺชนํ. โวสสชฺชน ปวตฺตา สน-
 นิกฺเขปนํ. สนนิกฺเขปน ปวตฺตา สนนิรุมฺภณํ น ปาปฺพนฺติ. ตตฺถ ตตฺถ
 ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอริ โอริ หุตฺวา ตตฺถคปาลे ปกฺขิตตฺตลลاني วิย
 ปฏฺฐาณนฺตา ภิชฺชนติ. ตตฺถ โก เอโก อภิกกมติ, กสฺส วา เอกสฺส อภิก-
 กมนํ. ปรมตฺถโต ธาตุนํเยว คมนํ ธาตุนํ จานํ ธาตุนํ นิสฺสชา ธาตุนํ
 สยนํ. ตสฺมี ตสฺมีลหิ โภจฺจาเส สทฺธิ รุเปน

อณฺณํ อุปฺปชฺชเต จิตฺตํ อณฺณํ จิตฺตํ นิรุมฺภติ
 อวิจิมฺนุสมฺพนโร นทีโสโตว วตฺตติ.

เอวํ อภิกกมามีติ อสมฺมุญฺหนํ อสมฺโมหสมฺปชฺชณฺณํ นาม.^{๖๐}

“การหยั่งเห็นไม่สงสัยในการก้าวเป็นต้นชื่อว่า อสมฺโมหสมฺปชฺชณฺณะ
 พึงทราบอสมฺโมหสมฺปชฺชณฺณะอย่างนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้ก้าวหรือถอย
 อยู่ย่อมปราศจากความหลงผิดเหมือนปูชนคนบอดที่หลงผิดว่า ในการ
 ก้าวเป็นต้น อดตาย่อมก้าว การก้าวถูกอดตาทำให้เกิดขึ้น หรือหลงผิด

ว่า เราก้าวอยู่ การก้าวถูกเราทำให้เกิดขึ้น เมื่อจิตที่คิดว่าจะก้าวเกิดขึ้น อยู่วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานยังวิญญัตติรูปให้เกิดอยู่ ย่อมเกิดร่วมกับจิตนั้นเอง กองกระดูกที่สมมุติว่าร่างกายนี้ย่อมก้าวด้วยการแผ่ไป แห่งวาโยธาตุอันจิตกระทำขึ้น

เมื่อเขาก้าวอยู่ ในขณะยกเท้าข้างหนึ่ง ธาตุ ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ มีกำลังน้อย ส่วนธาตุ ๒ อย่างอื่น[คือ เตโชธาตุ และ วาโยธาตุ] มีกำลังมาก แม้ในขณะย่างและย่างไปข้างหน้าก็เช่นเดียวกันนี้ แต่ในขณะเหยียบ เตโชธาตุและวาโยธาตุมีกำลังน้อย ส่วนธาตุ ทั้ง ๒ ที่เหลือ [คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ] มีกำลังมาก ในขณะวาง และกดก็เช่นเดียวกันนี้

ในบรรดาขณะเหล่านั้น รูปนามที่เป็นไปในขณะยกย่อมไม่ไปถึง ขณะย่าง เช่นเดียวกันนี้ รูปนามที่เป็นไปในขณะย่างก็ไปไม่ถึงขณะ ก้าวไปข้างหน้า ที่เป็นไปในขณะดันไปข้างหน้าก็ไปไม่ถึงขณะเหยียบที่เป็นไปในขณะเหยียบก็ไปไม่ถึงขณะวาง ที่เป็นไปในขณะวางก็ไปไม่ถึงขณะกด รูปนามเหล่านั้นเกิดดับเป็นชุด ชุดละตอน ย่อมดับไปในขณะนั้นๆ เองเหมือนเมล็ดงาที่ใส่ในกะทะร้อนฉีตเสียอยู่ในรูปนามที่เกิดดับอยู่นั้น ใครคนหนึ่งก้าวอยู่หรือ หรือเป็นการก้าวของใครคนหนึ่ง หรือความจริงเป็นเพียงการเดิน ยืน นั่ง และนอนของธาตุทั้งหลายโดยสภาวะธรรม

“โดยแท้จริงแล้วในขณะที่เดินและคิดเป็นต้นนั้น จิตดวง
เก่า ย่อมดับไปพร้อมกับรูป จิตดวงใหม่ย่อมเกิดขึ้นต่อ

กันไป กระแสจิตดำเนินไปไม่ขาดช่วงเหมือนกระแสน้ำ”

ความหยั่งเห็นไม่หลงผิดในการก้าวเป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่า อัมมโมห-
สัมปชัญญะ”

พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงลักษณะของธาตุในขณะยกเท้าเป็นต้นว่า

- การยก (อุทฺทธรณ) เกิดจากธาตุไฟ และธาตุลม
- การย่าง (อติหฺรณ) เกิดจากธาตุไฟ และธาตุลม
- การก้าวไปข้างหน้า (วีสฺสยฺหฺรณ) เกิดจากธาตุไฟ และธาตุลม
- การเหยียบ (โวลฺลสฺสยฺหฺรณ) เกิดจากธาตุดิน และธาตุน้ำ
- การวาง (สนฺนิยฺกยฺหฺรณ) เกิดจากธาตุดิน และธาตุน้ำ
- การกด (สนฺนิรุมฺภณ) เกิดจากธาตุดิน และธาตุน้ำ

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ฎีกาได้ชี้แจงเพิ่มเติมว่า ธาตุไฟเบาว่าธาตุลม และ
ธาตุน้ำหนักกว่าธาตุดิน จึงสรุปสภาวะของธาตุในขณะเดินได้ว่า

- การยก (อุทฺทธรณ) เกิดจากธาตุไฟเป็นหลัก ธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุ
ไฟมีสภาพเบาว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏ (ปัจจุปฺปฏฺฐาน) ของธาตุไฟว่า
มทฺทวาทฺถนุปาทนปจฺจุปฺปฏฺฐานา (มีการให้ถึงความอ่อน/การพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่อง
ปรากฏ)

- การย่าง (อติหฺรณ) เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อยตาม เพราะ
มีสภาพผลัดดัน ตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า อภินิหารปจฺจุปฺปฏฺฐานา (มีการ
ผลัดดันเป็นเครื่องปรากฏ)

- การก้าวไปข้างหน้า (วีสฺสยฺหฺรณ) เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อย

ตาม เพราะมีสภาพพลัดกัน

- การเหี่ยบ (โอสสชฺชน) เกิดจากธาตุน้ำเป็นหลัก ธาตุดินคล้อยตามเพราะธาตุน้ำมีสภาพหนักกว่าธาตุดิน ตามลักษณะของธาตุน้ำว่า ปคฺชฌณลกฺขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำจึงหนักกว่าธาตุดิน

- การวาง (สนฺนิฏฺเขปน) เกิดจากธาตุดินเป็นหลัก ธาตุน้ำคล้อยตามเพราะมีสภาพสัมผัสผืนความแข็งหรืออ่อน ตามลักษณะของธาตุดินว่า กกฺขพฺตฺตลกฺขณา (มีลักษณะแข็งหรืออ่อน) และตามหน้าที่ของธาตุดินว่า ปตฺติฏฺฏจฺานรสา (มีหน้าที่ตั้งไว้)

- การกด (สนฺนิรุมฺภณ) เกิดจากธาตุดินเป็นหลัก ธาตุน้ำคล้อยตาม
มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

วาโยธาตุยา อนุกตา เตโชธาตุ อุทฺธรณสฺส ปจฺจโย. อุทฺธรณคฺคิกา หิ
เตโชธาตุติ.^{๖๑}

“ธาตุไฟที่มีธาตุลมตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยก เพราะธาตุไฟ
มีสภาวะพุ่งขึ้นสูง”

เตโชธาตุยา อนุกตา วาโยธาตุ อติหรณวິติหรณนํ ปจฺจโย. ติริยคฺคิ-
กาย หิ วาโยธาตุยา อติหรณวິติหรณสฺส สาทิสโย พฺยาปาโรติ.^{๖๒}

“ธาตุลมอันมีธาตุไฟตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยกและก้าวไป
ข้างหน้า เพราะความชวนชววยิ่งในการยกเท้า และดันเท้าย่อมมีแก่
ธาตุลมที่มีสภาวะไปทางขวา”

ปถวิธาตุยา อนุคตา อาโปธาตุ โวสสชชนสส ปจฺจโย. ครุตรสภาวา
หิ อาโปธาตุติ.^{๖๓}

“ธาตุน้ำอันมีธาตุดินตามไปย่อมเป็นปัจจัยแก่การเหยียบ เพราะ
ธาตุน้ำมีสภาวะหนักกว่า[ธาตุดิน]”

[คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า อติหรณ แปลว่า “การย่าง” ส่วน วิติหรณ แปลว่า
“การย้าย” หมายถึง การย้ายเท้าในขณะย่างเพื่อหลีกเลี่ยงหนามหรือตอเป็นต้น ดัง
ข้อความว่า

อติหรณํ นาม ปฺรโต หรณํ. วิติหรณํ นาม ขาณุกณฺฏกทิมชาตฺวาทีสุ
กิลฺยจิเทว ทิสฺวา อิตฺโต จิตฺโต จ ปาทสฺสยจารณํ.^{๖๔}

“การย่างไปข้างหน้า ชื่อว่า อติหรณะ (การย่าง) การย้ายเท้าจากที่นั้น
ที่นี้เมื่อพบตอ หนาม หรืออุ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิติหรณะ (การ
ย้าย)”

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มูลฎีกาและฎีกาของทีฆนิกาย ได้แสดงความหมายของ
วิติหรณ อีกนัยหนึ่งว่า “การก้าวไปข้างหน้า” กล่าวคือ อติหรณะเป็นการย่างไปจนถึงเท้า
ที่ยืนอยู่ ส่วนวิติหรณะเป็นการย่างต่อไปข้างหน้าต่อจากนั้น ดังมีสาธกในเรื่องนี้ว่า

ขาณฺฐาทิปริหรณตฺถํ, ปติฏฺฐิตปาทปริหรณตฺถํ วา ปสุเสน หรณํ วิติ-
หรณนฺติ วทนฺติ. ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อาหรณํ อติหรณํ. ตโต ปรี หรณํ
วติหรณนฺติ อยํ วา เอเตสํ วิเสโส.^{๖๕}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่าการก้าวไปด้านข้างเพื่อหลีกเลี่ยงตอไม้เป็นต้น
หรือเพื่อหลีกเลี่ยงเท้าที่ยืนอยู่ ชื่อว่า วิติหรณะ อีกนัยหนึ่ง ความต่างกันของ

อติหรณะและวิติหรณะเหล่านั้นมีดังนี้ คือ การย่างไปถึงเท้าที่ยืนอยู่ ชื่อว่า อติหรณะ ส่วนการก้าวไปต่อจากนั้น ชื่อว่า วิติหรณะ”

จิตฺถุจํณํ อติกฺกมิตฺวา ปุรโต หรณํ อติหรณํ. ขาณฺหาภิปริหรณตฺถํ ปติญฺจิตฺ-
ปาทมญฺญนปริหรณตฺถํ วา ปสฺสเสน หรณํ วิติหรณํ. ยาว ปติญฺจิตปาโท, ตาว
อาหรณํ อติหรณํ, ตโต ปริํ หรณํ วิติหรณนฺติ อयํ วา เอเตสํ วิเสโส.^{๖๖}

การย่างไปข้างหน้าพ้นไปจากสถานที่ซึ่งยืนอยู่ ชื่อว่า อติหรณะ การก้าว
ไปด้านข้างเพื่อหลีกเลี่ยงต่อไม้เป็นต้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงการกระทบกับเท้า
ที่ยืนอยู่ ชื่อว่า วิติหรณะ อีกนัยหนึ่ง ความต่างกันของอติหรณะและวิติหรณะ
เหล่านั้นมีดังนี้ คือ การย่างไปถึงเท้าที่ยืนอยู่ ชื่อว่า อติหรณะ ส่วนการก้าวไป
ต่อจากนั้น ชื่อว่า วิติหรณะ”

โดยเหตุที่การย้ายเท้าตามที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค เป็นสิ่งที่ปรากฏในบางขณะเมื่อ
เดินจงกรมอยู่ในป่า และการย่างเท้าไปข้างหน้าผ่านเท้าไปตามที่กล่าวไว้ในมูลฎีกาและ
ฎีกาของทีฆนิกาย ก็จัดว่าเป็นการย่างเท้าเหมือนกัน โบราณจารย์จึงกล่าวถึงการเดิน
จงกรม ๖ ระยะ โดยเพิ่มการยกส้นเท้าว่า

- ขึ้นหนอ
- ยกหนอ
- ย่างหนอ
- เขยียบหนอ หรือ ลงหนอ
- คุกหนอ
- กดหนอ

การกำหนดว่า “ถูกหนอ” ก็คือการวางเข้ากับพื้นซึ่งเรียกว่า สันนิทฺเทปนนะ นั่นเอง
 ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่

สันนิทฺเทปนํ นาม ปถวิตเล จปนํ.^{๖๗}

“การวางไว้บนพื้นดิน ชื่อว่ สันนิทฺเทปนนะ”]

การตามรู้อิริยาบถในขณะยืนเป็นต้น

ในขณะยืน นั่ง และนอน นักปฏิบัติพึงกำหนดว่ “ยืนหนอ” “นั่งหนอ” “นอน
 หนอ” เมื่อสติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้ามากขึ้น นักปฏิบัติจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการ
 จะยืนและสภาวะยืนที่เป็นธาตุลมนันมีลักษณะตึง จิตที่ต้องการจะนั่งและสภาวะ
 นั่งที่เป็นธาตุลมนันมีลักษณะตึง พร้อมทั้งจิตที่ต้องการจะนอนและสภาวะนอน
 ที่เป็นธาตุลมนันมีลักษณะหย่อน-ตึงและธาตุดินอันมีลักษณะแข็ง-อ่อน ความ
 เข้าใจสภาวะธรรมของนักปฏิบัตินี้แตกต่างจากความรู้สึกของบุคคลทั่วไป ดังมี
 สาธกว่า

เอโก ทิ ภิกขุ จจฺจนโต อณฺณํ จินฺเตนโต อณฺณํ วิตถฺเกนโต จจฺจติ.

เอโก กมฺมภูจฺจณํ อวิสขฺเชตวาว จจฺจติ. ตถา เอโก ติฏฺฐนโต นิสีทฺทนโต
 สยนโต อณฺณํ จินฺเตนโต อณฺณํ วิตถฺเกนโต สยติ. เอโก กมฺมภูจฺจณํ
 อวิสขฺเชตวาว สยติ.^{๖๘}

“ความโดยพิสดารว่ ภิกษุรูปหนึ่งเมื่อเดินไป ย่อมคิดคำารเรื่องอื่น
 ไป ภิกษุรูปหนึ่งเดินไปไม่ละกรรมฐาน เช่นเดียวกันนี้ รูปหนึ่งเมื่อยืน
 นั่ง นอน ย่อมคิดคำารเรื่องอื่นนอนอยู่ รูปหนึ่งนอนไม่ละกรรมฐาน”

หมวดสัมปชัญญะ

พระพุทธองค์ตรัสวิธีเจริญสติในหมวดสัมปชัญญะว่า

ปุณ จปรํ ภิกขเว ภิกขุ อภิกุณฺเฑ ปฏิกุณฺเฑ สมฺปชานการี โหติ.^{๖๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง คือ ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัวในการก้าว ในการถอย”

ในขณะก้าวหรือถอย พึงตามรู้สภาวะก้าวหรือถอย บริกรรมว่า “ก้าวหนอ” “เดินหนอ” “ย่างหนอ” หรือ “ถอยหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะก้าวหรือถอย พร้อมทั้งสภาวะก้าวหรือถอยที่เป็นสภาวะเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน ปราศจากตัวตน เรา ของเรา

มีพระพุทธดำรัสต่อไปในหมวดนี้ว่า

อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหติ.^{๗๐}

“ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัวในการแล ในการเหลียว”

แม้ในขณะแลและเหลียว ก็พึงกำหนดว่า “ดูหนอ” “เห็นหนอ” ตามสมควร การปฏิบัติดังนี้จัดเป็นโคจรสัมปชัญญะซึ่งเจริญสติอยู่เสมอไม่ละกรรมฐาน ดังมีสารกว่า

กมฺมฏฺฐานสฺส ปน อวิชนเมว โจรสมฺปชยฺหํ. ตสฺมา ขนฺธธาดุ
อายตณกมฺมฏฺฐานิเกหิ อตฺตโน กมฺมฏฺฐานวเสนฺว, กสิณาทิกมฺม
ฏฺฐานิเกหิ วา ปน อตฺตโน กมฺมฏฺฐานีเสนฺว อาโลกนวิโลกนํ กาดพฺพ.^{๗๑}

“การไม่ละกรรมฐาน[ที่เป็นสมณะหรือวิปัสสนา]เป็นโคจรสัมปชัญญะ
ดังนั้น ผู้ที่เจริญกรรมฐานที่เป็นขั้นธัมม อายตนะ และธาตุ พึงกระทำการ

แลและเหลียวตามกรรมฐานของตน หรือผู้ที่เจริญกรรมฐานอันเป็น
กสิณเป็นต้นก็พึงกระทำการแลและเหลียวโดยมีกรรมฐานของตนเป็น
หลัก”

ผู้ที่เจริญสมถภาวนาพึงระลึกกรรมฐานของตนมีกสิณนิมิตเป็นต้นอยู่
เสมอแม้เมื่อต้องการจะดูสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ต้องใส่ใจต่อกสิณนิมิตเป็นต้นนั้น เหมือน
แม้ว่ามองดูลูกน้อยกินหญ้าอยู่ ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาพึงระลึกรู้สภาวะ-
ธรรมปัจจุบันที่ประจักษ์ในปัจจุบันขณะ การตามรู้ในขณะแลและเหลียวนี้ มี
หลายอย่างตามสมควร คือ

- เมื่อรับรู้จิตที่ต้องการจะดู พึงกำหนดจิตนั้นว่า “อยากดูหนอ”
- เมื่อรับรู้การลืมนตา พึงกำหนดว่า “เปิดหนอ”
- เมื่อกลอกตา พึงกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ”
- เมื่อเคลื่อนไหวใบหน้าหรือคอ พึงกำหนดว่า “เคลื่อนหนอ”
- เมื่อเห็นพึงกำหนดว่า “เห็นหนอ”
- เมื่อความคิดพิจารณาเกิดขึ้นจากการเห็น พึงกำหนดว่า “คิดหนอ”

มีพระพุทธรูปดำรัสต่อไปในหมวดนี้ว่า

สมณฺหิเต ปสริเต สมฺปชานการี โหติ.^{๗๒}

“ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า ในการเหยียดออก”

ในขณะคู้ เหยียด พึงกำหนดตามอาการปฏิกิริยานั้นๆ ว่า “คู้หนอ” “เหยียด
หนอ” “ดันหนอ” “ดึงหนอ” “เคลื่อนหนอ” “สั่นหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า
แล้วนักปฏิบัติจะสามารถรับรู้ถึงจิตที่ต้องการจะคู้และเหยียดได้อีกด้วย

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงเรื่องการเข้าสู่และเหยียดออกของพระเถระรูปหนึ่งไว้ว่า พระเถระรูปหนึ่งสนทนากับศิษย์อยู่ได้คู้แขนเข้าอย่างรวดเร็วโดยขาดสติ ท่านจึงเหยียดแขนออกแล้วคู้แขนเข้าอีกครั้งอย่างเชื่องช้า ศิษย์ของท่านสงสัยจึงถามว่าเหตุใดทำอย่างนี้ ท่านตอบว่าเราไม่เคยขาดสติคู้แขนเข้าตั้งแต่เวลาปฏิบัติธรรมเป็นต้นมา แต่ในเวลาสนทนาอยู่นี้ได้คู้แขนเข้าโดยปราศจากสติกำหนดรู้ จึงทำช้าเพื่อเตือนสติในโอกาสต่อไป เวลานั้นศิษย์ของท่านจึงกล่าวสาธุการ

เรื่องนี้แสดงถึงการเข้าสู่และเหยียดออกโดยมีสติกำกับอยู่ตลอดเวลาและสอนให้ทำอย่างเชื่องช้า การรับรู้ถึงสภาวะคู้เหยียดพร้อมทั้งจิตที่ต้องการจะทำอาภักกับกิริยาเหล่านี้ ชื่อว่า โคจรสัมปชัญญะ ต่อเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นนักปฏิบัติจะรู้ชัดว่าไม่มีตัวตนผู้กระทำการเคลื่อนไหว มีเพียงสภาวะเคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง โดยเกิดจากจิตที่ต้องการทำซึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้าแล้วดับไป และเขาย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นว่าสภาวะเคลื่อนไหวในการเข้าสู่และเหยียดออกนั้นเกิดขึ้นแล้วดับไปที่ละช่วง ในสภาวะคู้ไม่มีสภาวะเหยียด ในสภาวะเหยียดไม่มีสภาวะคู้ ปัญญาดังกล่าวย่อมรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ

การบริกรรมว่า “คู้หนอ” “เหยียดหนอ” ช่วยให้ให้นักปฏิบัติรู้ตัวว่ากำลังตามรู้ปัจจุบันอยู่ ในขณะที่นั้นจิตของนักปฏิบัติจะรับรู้ค้ำัญญุตสลักกันไปกับสภาวะเคลื่อนไหว แต่เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติจะรู้สึกถึงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหว และรับรู้สภาวะเคลื่อนไหวที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะรับรู้สภาวะธรรมได้โดยไม่ต้องบริกรรม

มีพระพุทธดำรัสต่อไปในหมวดนี้ว่า

สํภาณูปตตจีวรธารณ สมฺปชานการี โหติ.^{๗๓}

“ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการพาผ้าสังฆาฏิ อุ้มบาตร และห่มจีวร”

ในเวลานุ่งห่มจีวร ทรงผ้าสังฆาฏิ พึงกำหนดตามสภาวะนั้นๆ ว่า “นุ่งหนอ” “ห่มหนอ” “คลุมหนอ” เป็นต้น ในเวลาถือภาชนะ เช่น บาตร ถ้วย จาน ช้อน พึงกำหนดว่า “จับหนอ” “ถือหนอ” “วางหนอ” “ถูกหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นนักปฏิบัติจะรับรู้จิตที่ต้องการจะทำอาภักปิริยานั้นๆ พร้อมทั้งอาภักปิริยาเคลื่อนไหว และสภาวะสัมผัสทางร่างกาย

มีพระพุทธดำรัสต่อไปในหมวดนี้ว่า

อสีเต ปีเต ขายิเต สายิเต สมฺปชานการี โหติ.^{๗๔}

“ภิกษุยอมทำความรู้สึกตัวในการฉัน การดื่ม การเคี้ยวและการลิ้ม”

ในเวลานั้น พึงกำหนดว่า “ฉันหนอ” “ดื่มหนอ” “เคี้ยวหนอ” “ลิ้มหนอ” “กลืนหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นนักปฏิบัติจะรับรู้จิตที่ต้องการจะทำอาภักปิริยานั้นๆ พร้อมทั้งสภาวะเคลื่อนไหวและการรับรู้รสด้วยชีวหาวิญญาณ

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถา^{๗๕} ได้กล่าวถึงอสมัมโหสมัมปชัญญะไว้ในเรื่องพิจารณาอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกุล (อาหารปฏิกุลสัตตัญญา) โดยกล่าวว่า อาหารเป็นของปฏิกุลด้วยอาการ ๑๐ อย่างมีการไป การแสวงหา การบริโภค แหล่งที่เก็บ และการหมักหมม เป็นต้น ข้อความดังกล่าวเป็นอสมัมโหสมัมปชัญญะที่เกี่ยวกับสมถภาวนา ไม่ใช่วิปัสสนาภาวนา

อีกนัยหนึ่ง เมื่อโคจรสัมปชัญญะแก่กล้าขึ้นด้วยการกำหนดว่า “ฉันหนอ”

“ตี๋มหนอ” “เคี้ยวหนอ” เป็นต้น นักปฏิบัติอาจเกิดความรู้สึกรังเกียจอาหารว่าเป็นสิ่งปฏิกูล และเห็นว่าเป็นภาระในการเคี้ยวกินบางท่านทานอาหารได้ไม่อิ่ม เพราะรู้สึกว่าน่ารังเกียจการสำคัญว่าอาหารเป็นสิ่งปฏิกูลนี้เกิดขึ้นเมื่อโคจรสัมปชัญญะมีกำลังแก่กล้าแล้ว ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในอัมมโมหสัมปชัญญะ

มีพระพุทธานุญาตต่อไปในหมวดนี้ว่า

อุจจารปัสสาวกมฺเม สมฺปชานการี โหติ.^{๗๖}

“ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ”

ในขณะขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ พึงกำหนดว่า “ถ่ายหนอ” เป็นต้น ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นการรับรู้รูปนามตามความเป็นจริง ไม่มีการเลือกอารมณ์ที่ดีเลิศหรือต่ำทราม เพราะอารมณ์ทุกอย่างเหมือนผ้าขาวที่มาปรากฏในจิต ถ้าเรารับรู้อารมณ์ด้วยสติและปัญญา ก็เหมือนการจับผ้าด้วยมือที่สะอาด ถ้ารับรู้อารมณ์ด้วยความโลภเป็นต้น ก็เหมือนการจับด้วยมือที่สกปรก เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นนักปฏิบัติจะรับรู้จิตที่ต้องการจะขับถ่ายและสภาวะเคลื่อนไหวของรูปธรรม พร้อมด้วยทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เป็นต้น

มีพระพุทธานุญาตต่อไปในหมวดนี้ว่า

คเต จิตฺตํ นินฺนํ เอตฺตํ ชาคริตํ ภาสิตํ ตณฺหีภาเว สมฺปชานการี
โหติ.^{๗๗}

“ภิกษุ ย่อมทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การหลับ การตื่น การพูด และการนิ่ง”

การกำหนดในขณะเดิน ยืน และนั่ง เหมือนกับหมวดอิริยาบถที่กล่าวมาแล้วในขณะง่วงนอน พึงกำหนดว่า “ง่วงนอน” “งีบนอน” “สัปหงกนอน” “หันทนอน” เป็นต้น เมื่อง่วงนอนมากพึงเหยียดกายนอนแล้วกำหนดว่า “นอนหนอย” เป็นต้น โดยรับรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ

ในขณะที่เริ่มต้น พึงกำหนดจิตต้นนั้นว่า “ตื่นนอน” จิตดังกล่าวไม่ปรากฏชัดในเวลาเริ่มปฏิบัติ ภายหลังเมื่อสมาธิมีกำลังแล้วนักปฏิบัติจึงสามารถกำหนดได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อตื่นขึ้นรู้สึกตัวก็ควรกำหนดว่า “ตื่นนอน” นักปฏิบัติย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นว่า รูปนามที่เกิดขึ้นก่อนจะหลับได้ดับไปก่อนไม่ต่อเนื่องถึงขณะหลับ การหลับคือการเกิดขึ้นของจิตที่ไม่สามารถทำการคิด กำหนด เห็น ได้ยิน หรือสัมผัส เป็นต้น รูปนามในขณะหลับก็ดับไปก่อนที่จะถึงขณะตื่น การตื่นคือการเกิดขึ้นของจิตที่ทำการคิดเป็นต้นได้ ไม่มีตัวตนผู้นอนหรือผู้ตื่นอย่างแท้จริง และไม่มีสภาวะที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ การหยั่งเห็นอย่างนี้ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ

ในขณะที่พูดพึงกำหนดว่า “อยากพูดหนอ” “พูดหนอ” แต่การพูดทำให้ขาดสติ และส่งผลให้คิดฟุ้งซ่านเรื่องราวที่พูดภายหลัง นักปฏิบัติจึงไม่ควรพูดกันในระยะทางปฏิบัติธรรม ยกเว้นมีเหตุสำคัญจริงๆ เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วย่อมรับรู้จิตที่อยากจะพูด และรูปที่เคลื่อนไหวกระทบกัน เมื่อพูดแล้วหยุด พูดก็พึงกำหนดรูปนามที่ประจักษ์ในขณะนั้นว่า “อยากหยุดหนอ” “หยุดหนอ” “นิ่งหนอ” เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นจะรู้ชัดว่ารูปนามที่เกิดขึ้นในขณะพูดได้ดับไปก่อนไม่ต่อเนื่องถึงขณะนิ่ง แม้จิตที่ต้องการจะนิ่งและรูปนิ่งก็เกิดขึ้นแล้ว ดับไปทันทีในขณะนั้น การหยั่งเห็นอย่างนี้จัดเป็นอัสสัมโมหสัมปชัญญะ

เมื่อนักปฏิบัติตามรู้กายในร่างกายที่ยาววา หนาคืบ กว้างศอก อย่างนี้แล้วเกิดปัญหายุ่งเหยิงเห็นพระไตรลักษณ์ว่า รูปนามที่ตามรู้ในปัจจุบันขณะ นั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ก็จัดว่าได้อนุমানรู้กายนอกร่างกาย ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในบางขณะเมื่อตามรู้กายในว่า “อยาก เดินหนอ” “เดินหนอ” อาจเกิดความเข้าใจว่าแม้สภาวะเดินของคนอื่น ก็เหมือนกับสภาวะเดินของตน ในขณะนั้นจัดว่าได้ตามรู้ทั้งกายในและกายนอกสลับกันไป ดังสาธกในหมวดสัมปชัญญะนี้ว่า

อิติ อชฺมตตํ วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ. พหิทฺธา วา กาเย กายา-
นุปสฺสึ วิหริติ. อชฺมตตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ.^{๗๘}

“ดังพรรณนามาฉะนี้ ภิกษุย่อมตามรู้ในกายในว่าเป็นกายใน บ้าง ตามรู้ในกายนอกว่าเป็นกายนอกบ้าง ตามรู้ในกายทั้งภายใน ทั้งภายนอกว่าเป็นกายทั้งบ้าง”

ต่อจากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

สมุทฺถมฺมมานุปสฺสึ วา กายสฺมึ วิหริติ. วยธฺมมานุปสฺสึ วา กายสฺมึ
วิหริติ. สมุทฺถวยธฺมมานุปสฺสึ วา กายสฺมึ วิหริติ.^{๗๙}

“เธอตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือ ความดับในกายอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความดับ ในกายอยู่บ้าง”

คำว่า “สภาวะคือความเกิดขึ้น” หมายถึง ความเกิดขึ้นของจิตที่ต้องการ จะเดินและรูปที่กำลังเคลื่อนไหว เป็นต้น

คำว่า “สภาวะคือความดับ” หมายถึง ความดับของจิตและกองรูปเหล่านั้น

นักปฏิบัติที่รับรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นและความดับนั้นอาจเข้าใจเหตุที่ทำให้กองรูปเกิดขึ้นและดับไปอีกด้วย กล่าวคือ กองรูปเกิดจากเหตุคือจิตที่ต้องการจะทำอากับปฏิกิริยาต่างๆ ถ้าไม่มีจิตดังกล่าว รูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ รูปยังเกิดจากสาเหตุอื่นอันได้แก่อวิชชา (ความไม่รู้ที่เกิดในภพก่อน) ตัณหา (ความเพติดเพลินในกามคุณซึ่งเกิดในภพก่อน) กรรม (การกระทำในภพก่อน) และอาหาร (สิ่งที่ดื่มกินในภพนี้) อีกด้วย ถ้าไม่มีสภาวะเหล่านั้นก็ไม่มีรูป ความเข้าใจเหตุเกิดและเหตุดับของกองรูปอาจเกิดขึ้นในบางขณะอย่างนี้ สมจริงดังสารกว่า

ตสฺส วิตุลาโร “อวิชชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺทย, ตณฺหาสมุทฺทยา รูปสมุทฺทย, กมฺมสมุทฺทยา รูปสมุทฺทย, อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺทยติ. อตฺถจฺจเมปิ อวิชฺชานโรธา รูปนิโรธํ ๒เปฯ”^{๔๐}

“พึงทราบความพิสดารของเหตุเกิดนั้นว่า รูปเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหารเกิดขึ้น แม้ในเหตุดับก็มีความพิสดารว่า รูปดับเพราะอวิชชาดับ...”

พระพุทธรองค์ทรงแสดงผลการปฏิบัติต่อไปอีกว่า

อตุถิ กาโยติ วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺนฺจติฯ โหติ ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏิสฺสติมตฺตตาย. อนิสฺสโร จ วิหริติ. น จ กิณฺจ โสเก อุปาทยติ.”^{๔๑}

“เธอย่อมเป็นอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือเข้าไปตั้งสติว่ากองรูปมีก็เพียงสักว่าเอาไว้รู้ เพียงสักว่าเอาไว้ระลึกรู้เท่านั้น เธอเป็นผู้อยู่อย่างไม่ถูก

ค้นหาและทักสิญฺญ์เข้าอิงอาศัย และไม่ถือมันอะไรๆ ในโลก”

นักปฏิบัติผู้เจริญสติระลึกได้ว่า “อยากเดินหนอ” “เดินหนอ” เป็นต้นย่อมเข้าใจว่ามีเพียงจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวและกองรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ สิ่งที่ชาวโลกสมมุติว่าเป็นบุคคล เรา ของเรา ไม่มีอยู่จริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว นักปฏิบัติอาจรู้สึกว่ามีอวัยวะบางส่วนในร่างกายหรือร่างกายทั้งหมดหายไป การเจริญสติของเธอย่อมเป็นไปเพื่อพัฒนาปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมอย่างแท้จริง เธอไม่ถูกค้นหาอิงอาศัยด้วยความเพติดเพลิดในรูปนามที่กำหนดรู้อยู่ และไม่ถูกทักสิญฺญ์อิงอาศัยด้วยความเห็นผิดในตัวตน ย่อมปราศจากความยึดมั่นในโลกคืออุปาทานขันธ ๕

จบ กายานุปัสสนา

เวทนानุปัสสนา

พระพุทธองค์ตรัสการเจริญเวทนานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สุขํ วา เวทนํ เวทยมานโน สุขํ เวทนํ เวทยามิตีปชานาติ. ทุกํ วา เวทนํ เวทยมานโน ทุกํ เวทนํ เวทยามิตี ปชานาติ. อทุกขมสุขํ วา เวทนํ เวทยมานโน อทุกขมสุขํ เวทนํ เวทยามิตี ปชานาติ.^{๘๒}

“ภิกษุในพระศาสนา! เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่”

ในเวลาเสวยเวทนาคือมีความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นสุขทุกข์ หรือวางเฉย พึงตามรู้สภาวะนั้นโดยกำหนดว่า “สุขหนอ” “ทุกข์หนอ” หรือ “เฉยหนอ”

สุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขทางกายอันได้แก่ ความโล่ง เบาสบาย หรือความรู้สึกเป็นสุขทางใจอันได้แก่ ความดีใจ เบิกบาน โสมนัสยินดีในความจริงเด็กที่ยังไม่เคยดนมหรือคนทั่วไปก็รู้ได้ว่าเป็นสุข แต่เป็นการรู้โดยความมีตัวตนว่าเราเป็นสุข และความสุขนี้ก็เป็นของเที่ยงไม่แปรปรวน และเป็นการไม่รู้ว่างว่าสุขเวทนาเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย จึงไม่อาจจะอดีตสัญญา คือความสำคัญว่ามีตัวตน

นักปฏิบัติที่ตามรู้เวทนาตามความเป็นจริงย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นจากกระยะหนึ่งไปสู่อีกกระยะหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา ผู้เสวยเวทนานั้นๆ อยู่ ดังสาธกในคัมภีร์ อรรถกถาว่า

วตถุ อารมณํ กตฺวา เวทนาม เวทยตฺติ สลฺลภฺเชนฺโต เอส สุขํ
เวทนํ เวทยามิตฺติ ปชานาตฺติ เวทิตพฺโพ.^{๙๓}

“พึงทราบว่ามีกษผู้กำหนดอยู่ว่าเวทนาเท่านั้นย่อมเสวยอารมณ์โดยรับเอาอารมณ์อันเป็นเหตุแห่งความสุข ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่”

คำกล่าวว่า “เวทนาเท่านั้นย่อมเสวยอารมณ์” หมายถึง การรับรู้ลักษณะพิเศษของเวทนา

คำกล่าวว่า “โดยรับเอาอารมณ์อันเป็นเหตุแห่งความสุข” หมายถึง การ

รับรู้เหตุใกล้ของเวทนาคืออารมณ์ที่น่าชอบใจ

ทุกข์เวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกายอันได้แก่ ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียด เหนื่อย หรือความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจอันได้แก่ ความเศร้าโศก เสียใจ กลัว ไม่สบายใจ ร้อนใจ วิตกกังวล นักปฏิบัติพึงตามรู้ทุกข์เวทนาตามอาการนั้นๆ ว่า “เจ็บหนอ” “ปวดหนอ” “เมื่อยหนอ” “ชาหนอ” “คันหนอ” “ร้อนหนอ” “เย็นหนอ” “จุกเสียดหนอ” “เหนื่อยหนอ” หรือ “เศร้าโศกหนอ” “เสียใจหนอ” “กลัวหนอ” “ไม่สบายใจหนอ” “ร้อนใจหนอ” “หวังหนอ”

บางแห่งกล่าวว่า การเจริญวิปัสสนา คือ การทอ่งบ่นสาธยายคำบัญญัติว่า รูป นาม ธาตุดิน ธาตุน้ำ ผัสสะ เวทนา สุข ทุกข์ ความเห็นดังกล่าวไม่ถูกต้อง เพราะการรับรู้สภาวะธรรมของรูปนามเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรม ไม่ใช่การรับรู้คำบัญญัติ ผู้ที่อดทนตามรู้ทุกข์เวทนาว่า “ปวดหนอ” ย่อมสามารถรับรู้ลักษณะพิเศษคือความทนได้ยากของทุกข์เวทนาและลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์ได้ แม้จะไม่ทราบว่ามันนี้เรียกว่าทุกข์เวทนา ก็จัดว่าได้รับรู้สภาวะที่แท้จริงของทุกข์เวทนาแล้ว

อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ เวทนาประเภทนี้ไม่ประจักษ์ชัดเจนเหมือนสุขเวทนาและทุกข์เวทนา ในอรรถกถาที่อธิบายจุฬเวทลลสูตร^{๔๔} สังคิตีสูตร^{๔๕} และพหุธาตุกสูตร^{๔๖} กล่าวว่าอุเบกขาเวทนาเป็นสิ่งที่รู้ได้ยากเหมือนอวิชชาที่เกิดพร้อมกับโลภะและโทสะ หมายความว่า ในเวลาเกิดโลภะและโทสะนั้น มีอวิชชาเกิดร่วมด้วยโดยทำหน้าที่ปกปิดโทษของความโลภและความโกรธ ทำให้บุคคลพอใจจะโลภและโกรธ อุเบกขา ก็เช่นเดียวกัน ไม่ประจักษ์ในเวลาปกติ แต่จะปรากฏขึ้นหลังจากสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนาหายไป

แล้ว เมื่อนักปฏิบัติบรรลุนิวิธานญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไปแล้ว อุเบกขาเวทนา อาจปรากฏชัดในบางครั้ง นักปฏิบัติพึงตามรู้อุเบกขาเวทนาว่า “เฉยหนอ” ดังมี สาทกว่า

อทุกขมสุขา ปน ทุททีปนา. อนนการาว อวิภูตา. ส่า สุขทุกขานัน
อปคเม สาดาสตปปฏิเกปวเสน มชฌตตการภูตา อทุกขมสุขา
เวทนาติ นยโต คณนตสส ปากฎา โหติ.^{๘๗}

“ส่วนอุเบกขาเวทนาเป็นเวทนาที่รู้ได้ยาก ไม่ปรากฏชัดเหมือน
ความมีด อุเบกขาเวทนานั้นปรากฏแก่ผู้เข้าใจตามนัยว่า อุเบกขาเวทนา
มีอาการวางเฉยเป็นกลางด้วยการปฏิเสธความชอบใจหรือไม่ชอบใจใน
เวลาที่สุขเวทนาหรือทุกข์เวทนาหายไป”

ทุททีปนาติ ฌาณน ทีเปตุ อสกุณเณยา. ทุพพิณเณยาติ อตโธ.
เตนาห อนนการาว อวิภูตาติ.^{๘๘}

“คำว่า ทุททีปนา (รู้ได้ยาก) หมายความว่า ไม่อาจรู้ด้วยปัญญาได้
กล่าวคือ เข้าใจได้ยาก ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อนนการาว
อวิภูตา (ไม่ปรากฏชัดเหมือนความมีด)”

ต่อมาพระพุทธองค์ทรงจำแนกสุขเวทนาออกเป็นสุขอิงกามคุณเป็นต้น
ดังพระพุทธพจน์ว่า

สามิส วา สุขํ เวทนํ เวทยมาโน สามิส สุขํ เวทนํ เวทยามิตติ
ปชานาติ.นิรามิส วา สุขํ เวทนํ เวทยมาโน นิรามิส สุขํ เวทนํ เวทยามิตติ
ปชานาติ.^{๘๙}

“ภิกษุเมื่อเสวยสุขเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอิงกามคุณอยู่ หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่อิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาไม่อิงกามคุณอยู่”

สุขอิงกามคุณ (สามิสสุข) หมายถึง ความพอใจเกี่ยวกับกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันได้แก่ สิ่งที่ตนรักพอใจซึ่งอยู่ภายในและภายนอกร่างกายในบางแห่งเรียกว่า เคหสิตโสมนัส คือ โสมนัสอิงเรือน โสมนัสประเภทนี้มีความเพลิดเพลินต่อรูปที่พบเห็นในเวลารับเอารูปที่สวयงามเป็นอารมณ์ หรือชอบใจเสียงในเวลารับเอาเสียงที่ไพเราะเป็นอารมณ์ นักปฏิบัติพึงตามรู้ความชอบใจนั้นโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ”

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาตามรัฐสภาธรรมที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ย่อมเห็นประจักษ์ความเกิดดับของอารมณ์ปัจจุบันเหล่านั้น นับว่าได้หยั่งรู้ความไม่เที่ยง คืออนิจจัง เขาย่อมอนุมานรู้ว่าแม้อารมณ์ ๖ ที่เป็นอดีตและปัจจุบันทั้งหมดก็มีสภาพไม่เที่ยงเช่นเดียวกัน บุคคลดังกล่าวย่อมเกิดความปิติโสมนัส ความปิติโสมนัสนี้ชื่อว่า สุขไม่อิงกามคุณ (นิรามิสสุข) ในบางแห่งเรียกว่า เนกขัมมสิต-โสมนัส คือ โสมนัสอิงวิปัสสนา ดังข้อความในคัมภีร์อุปปิณณาสก์ว่า

รूपานํ เคว อนิจจํ วิทิตวา วิปริณามํ วิราคํ วิโรธํ ปุพเพ เจว รูปา
เอตริหิ จ. สพเพ เต รูปา อนิจจา ทุกขา วิปริณามธมฺมาติ เอวเมตํ ยถา-
ภูตํ สมมปฺปยุถาย ปสฺสโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ. ยํ เอวรूपํ โสมนสฺสํ,
วูจจติ เนกขมฺมสฺสิตํ โสมนสฺสํ.^{๔๐}

“บุคคลเมื่อทราบความไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความคลาย และความดับของรูปทั้งหลาย แล้วเห็นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริง

อย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มี
ความแปรปรวนเป็นธรรมดา ย่อมเกิดโสมนัสขึ้น โสมนัสเช่นนี้เรียกว่า
โสมนัสอาศัยวิปัสสนา”

ความปิติโสมนัสนี้มักปรากฏชัดเมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๔ ชื่อว่า อุกฤษฏ
พยญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ความเกิดดับ นักปฏิบัติพึงตามรู้ความปิติโสมนัสโดย
กำหนดว่า “ชอบหนอ” หรือ “สุขหนอ”

ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ทรงจำแนกทุกขเวทนาออกเป็นทุกข์อิงกามคุณ
เป็นต้น ดังพระพุทธพจน์ว่า

สามิสฺส วา ทุกฺขํ เวทณํ เวทยมาโน สามิสฺสํ ทุกฺขํ เวทณํ เวทยามีติ
ปชานาติ. นิรามิสฺสํ วา ทุกฺขํ เวทณํ เวทยมาโน นิรามิสฺสํ ทุกฺขํ เวทณํ
เวทยามีติ ปชานาติ.^{๙๑}

“ภิกษุเมื่อเสวยทุกขเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกขเวทนา
อิงกามคุณอยู่ หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่อิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวย
ทุกขเวทนาไม่อิงกามคุณอยู่”

ผู้ที่ประสบกับความทุกข์กายหรือทุกข์ใจเมื่อไม่สมหวังกามคุณภายในหรือ
ภายนอก หรือหวนคิดถึงทุกข์ที่เคยประสบมาก่อน ย่อมเกิดทุกข์ที่เรียกว่า
ทุกข์อิงกามคุณ (สามิสทุกข์) นักปฏิบัติพึงกำหนดว่า “ทุกข์หนอ” หรือ “เสียใจ
หนอ”

นักปฏิบัติผู้บรรลุอุกฤษฏพยญาณเป็นต้นไปย่อมคาดหวังในการบรรลุมรรค-
ผลที่พระอริยะทั้งหลายหยั่งเห็นแล้ว บางท่านปฏิบัติธรรมเป็นเวลานาน ก็ไม่อาจ

บรรลุมรรคผลได้ หรือบางท่านก็ไม่ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรมเท่าที่ควร จึงเกิดความเสียใจที่เกี่ยวกับวิปัสสนา ความเสียใจประเภทนี้เรียกว่าทุกข์ไม่อิงกามคุณ (นิรามิสทุกข์) ในบางแห่งเรียกว่า เนกขัมมสติโทมนัส คือ โทมนัสอิงวิปัสสนา ในขณะนั้นพึงกำหนดว่า “เสียใจหนอ” คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงเรื่องของพระมหาสวเถระเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้^{๔๒}

พระมหาสวเถระเป็นผู้แตกฉานปริยัติธรรมสอนภิกษุ ๑๘ คณะ ศิษย์ของท่านปฏิบัติตามคำแนะนำแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ๓ หมื่นรูป วันหนึ่งมีศิษย์รูปหนึ่งได้พิจารณาคุณธรรมที่ตนบรรลุแล้วดำริว่าอาจารย์ของเรามีคุณูปการแก่เรามาก เมื่อพิจารณาต่อไปก็พบว่าอาจารย์ยังเป็นปุถุชนอยู่ จึงดำริว่า ท่านเป็นที่พึงแก่มหาชน แต่ไม่เป็นที่พึ่งแก่ตนเอง อย่างกระนั้นเลย เราจะเตือนสติท่าน เมื่อคิดดังนี้แล้วพระอรหันต์รูปนั้นก็เหาะไปหาอาจารย์ พอใกล้ถึงกุฏิของอาจารย์แล้วก็เดินเข้าไปหา พระมหาเถระถามว่ามาด้วยธุระอันใด พระอรหันต์ตอบว่าอยากขอเรียนธรรมสำหรับอนุโมทนาสอนคฤหัสถ์ ท่านบอกว่า เราไม่มีเวลา พระอรหันต์ก็ถามถึงเวลาที่พอจะถามปัญหาได้ตั้งแต่ตื่นนอนจนหลับสนิท พระมหาเถระตอบว่ามีคนรอกถามปัญหาอยู่ตลอดเวลา พระอรหันต์จึงกล่าวว่า เวลาของอาจารย์เต็มหมดจริงๆ กระทั่งเวลาตายก็ยังไม่มี ท่านประพติดนเหมือนนกพิงแก่คนอื่น ไม่ใช่พนักพิงแก่ตนเอง ข้าพเจ้าไม่ต้องการศึกษาธรรมจากท่านแล้ว ครั้นกล่าวแล้วพระอรหันต์ก็เหาะจากไป เวลานั้นพระเถระจึงได้สติรู้ว่าพระรูปนี้มาเพื่อเตือนสติ มิได้ต้องการศึกษาธรรมจริง ในวันรุ่งขึ้นท่านเก็บบาตรและจีวรแล้วออกจากวัดไปปฏิบัติธรรมโดยพำนักอยู่ที่เชิงเขาใกล้หมู่บ้าน

ในเบื้องต้นท่านสำคัญว่าตนสามารถบรรลุอรหัตตผลได้ภายในสองสาม

วัน จึงมิได้บอกลาศิษย์ ต่อมาเมื่อไม่อาจบรรลุลหรรณตามมโนปณิธานก็คิดว่า คงจะบรรลุได้ภายใน ๓ เดือน ครั้นครบ ๓ เดือน ท่านก็ได้บรรลุลหรรณ จึงคิดว่า เพื่อนพรหมจรรย์ต่างคาดหวังว่าท่านสามารถบรรลุลหรรณเป็นพระอรหันต์ภายในพรรษาแล้วปวารณาาร่วมกันในวันเพ็ญเดือน ๑๒ แต่ก็ยังไม่อาจบรรลุได้ จึงเสียใจร้องไห้ และคิดว่าตนคงจะเสียเวลาไปในการนอนจึงบรรลุลหรรณไม่ได้ ก็ลุกขึ้นเก็บที่นอนแล้วปฏิบัติธรรมด้วยอิริยาบถ ๓ คือ การยืน การเดิน และการนั่ง

ท่านเพียรปฏิบัติธรรมเรื่อยมาถึง ๒๙ ปีก็ยังไม่บรรลุลหรรณ ทุกปีที่เวียนมาถึงคราวปวารณาครั้งใดก็เสียใจร้องไห้ จนในปีที่ ๓๐ เมื่อถึงวันปวารณา จึงดำริว่า ท่านปฏิบัติธรรมครบ ๓๐ ปีแล้วก็ยังมิได้สมหวัง ชาตินี้คงจะบรรลุลหรรณเหมือนคนอื่นไม่ได้ ท่านเสียใจมากจนกระทั่งร้องไห้สะอึกสะอื้น ในเวลานั้น เทพธิดาคนหนึ่งต้องการจะเตือนสติท่านจึงจำแลงเป็นสตรีมายืนร้องไห้อยู่ใกล้ๆ ท่านได้ยินเสียงก็ถามว่า ใครมาร้องไห้ที่นี่ เทพธิดาตอบว่าดิฉันเป็นเทพธิดาอยู่ในภูเขแห่งนี้ เห็นท่านร้องไห้ก็คิดว่าถ้าร้องไห้แล้วจะได้บรรลุลหรรณผลจึงร้องไห้ตามท่าน พระเถระได้ฟังแล้วก็ได้สติคิดว่า ดูเถิด แม้เทพธิดาตนนี้มาเย้ยหยัน เพราะเราทำในสิ่งที่ไม่ควรทำ คิดดังนี้แล้วก็ข่มความเสียใจเจริญวิปัสสนา ในที่สุดได้บรรลุลหรรณหัตถผลในขณะนั้น

การที่พระเถระใช้เวลาปฏิบัติธรรมนานถึง ๓๐ ปี ก็เพราะว่าท่านเจริญวิปัสสนาอย่างพิสดารตามที่ได้ศึกษามา เหมือนพระสารีบุตรใช้เวลาปฏิบัติมากกว่าพระโมคคัลลานะ ความจริงผู้ที่ทรงพระไตรปิฎกนับว่าเป็นผู้มีปารมีเต็มเปี่ยมในการบรรลุลหรรณผลด้วยการเจริญวิปัสสนาโดยย่อ เหมือนพระโพธิสัตว์ผู้สวຍพระชาติเป็นสุเมธดาบสก็มีสาวกบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว แต่พระเถระเจริญวิปัสสนา

โดยพิสดารจึงใช้เวลานานกว่าบุคคลอื่น ดังสาธกในคัมภีร์ฎีกาว่า

อนฺจุณิกํ นฺุ โข เต เอตนฺุ”ติ สํเวคชาโต วิริยํ สมฺมุตฺเตเชนโต อรหตฺตํ
อคฺคเหสี เอตฺตกํ กาลํ วิปสฺสนาย สฺุจิณฺณภาวโต ฅาณสฺส ปรีปาก-
คตฺตดา.^{๙๓}

“พระเถระเกิดความสลดใจว่า การรื้อองให้สิ้นควรแก่เราหรือ แล้ว
ยังความเพียรให้แก่กล้า ได้บรรลุอรหัตตผลเพราะญาณแก่กล้าแล้ว เนื่อง
จากอบรมวิปัสสนาเป็นอย่างดีตลอดกาลเพียงนี้”

ต่อมาพระพุทธองค์ทรงจำแนกสุขเวทนาออกเป็นสุขอิงกามคุณเป็นต้น
ดังพระพุทธพจน์ว่า

สามิสฺ วา อทุกฺขมสุํ เวทนํ เวทยมาโน สามิสฺ อทุกฺขมสุํ เวทนํ
เวทยามิตี ปชานาติ. นิรามิสฺ วาอทุกฺขมสุํ เวทนํ เวทยมาโน นิรามิสฺ อทุก-
ขมสุํ เวทนํ เวทยามิตี ปชานาติ.^{๙๔}

“ภิกษุเมื่อเสวยอุเบกขาเวทนาอิงกามคุณ ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขา-
เวทนาอิงกามคุณอยู่ หรือเมื่อเสวยอุเบกขาเวทนาไม่อิงกามคุณ ย่อม
รู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาไม่อิงกามคุณอยู่”

โดยทั่วไปคนที่มีได้อบรมจิตด้วยการเจริญวิปัสสนา ในบางขณะอาจเกิด
ความรู้สึกวางเฉยต่อกามคุณภายในหรือภายนอก แต่ปล่อยวางอารมณ์นั้นไม่ได้
เพราะมีความยึดติดผูกพันด้วย ความโลภ อุเบกขาประเภทนี้เรียกว่า อุเบกขาอิง
กามคุณ (สามิสอุเบกขา) บางแห่งเรียกว่า เคหสิตอุเบกขา คือ อุเบกขาอิงเรือน
หรือ อัญญาณูปกขา คือ อุเบกขาที่เกิดขึ้นพร้อมกับโมหะ ในเวลาที่อุเบกขานี้

ปรากฏชัดเจน นักปฏิบัติพึงกำหนดว่า “เฉยหนอ”

เมื่อนักปฏิบัติบรรลุอุทยัพพญาณแล้วข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสได้ ความวางเฉยในขณะตามรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ย่อมเกิดขึ้น ความวางเฉยนี้เรียกว่า อุเบกขาไม่อิงกามคุณ (นิรามิสอุเบกขา) ย่อมปรากฏชัดในภังคญาณ และปรากฏชัดยิ่งขึ้นในสังขารเพกขาญาณ ในบางแห่งเรียกว่า เนกขัมมสติ-อุเบกขา คือ อุเบกขาอิงวิปัสสนา นักปฏิบัติพึงกำหนดว่า “เฉยหนอ”

อานิสงส์ของการตามรู้เวทนา

การตามรู้เวทนาส่งผลให้นักปฏิบัติหยั่งเห็นความเกิดดับของเวทนา ในบางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้เหตุเกิดขึ้นและเหตุดับไปของเวทนาตามที่ได้สดับมาอีกด้วย กล่าวคือ สุขเวทนาเกิดจากการประสบกับอารมณ์ที่น่าชอบใจทุกขเวทนาเกิดจากการพบกับอารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ อุเบกขาเวทนา เกิดจากการประสบกับอารมณ์เป็นกลาง นอกจากนี้ เวทนายังมีเหตุเกิดคือกรรมในอดีต อวิชชาและตัณหา

ผู้ที่หยั่งเห็นความเกิดดับของเวทนาอย่างนี้ จะเกิดสติระลึกว่ามีเพียงความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือวางเฉย ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี เขาย่อมปราศจากความยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกคืออุปาทานขันธ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สมุทฺยธมฺมานุปสฺสึ วา เวทนาสุ วิหริติ. วยธมฺมานุปสฺสึ วา เวทนาสุ
วิหริติ. สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสึ วา เวทนาสุ วิหริติ. อตฺถิ เวทนาติ วา
ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปฏิตา โหติ ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏิสสฺสติมตฺตตาย.

อนิสฺสํโต จ วิหริติ. น จ กิลฺลจิตฺตํ โลเก อุปาทิยติ.^{๙๕}

“เธอตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในเวทนาอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือความดับในเวทนาอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความดับในเวทนาอยู่บ้าง เธอย่อมเป็นอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือเข้าไปตั้งสติว่าเวทนามี ก็เพียงสักว่าเอาไว้รู้ เพียงสักว่าเอาไว้ระลึกได้เท่านั้น เธอเป็นผู้อยู่อย่าง ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าอิงอาศัย และไม่ถือมันอะไร ๆ ในโลก”

จบ เวทนานุปัสสนา

จิตตานุปัสสนา

จิตที่พอใจปรารภนาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า จิตที่มีราคะ (สราคจิต) นักปฏิบัติพึงตามรู้เท่าทันจิตดังกล่าวโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ” “โลภหนอ” หรือ “กำหนดหนอ” ในบางขณะเมื่อกำหนดเพียงครั้งเดียวจิตดังกล่าวอาจสงบไปได้ แต่ถ้ายังไม่สงบไปด้วยการตามรู้ครั้งเดียว ก็พึงตามรู้จนกว่าจะสงบระงับไปทั้งหมด เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากราคะโดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากราคะ (วितราคจิต) สมจริงดังพระพุทธพจน์ใน มหาสติปัฏฐานสูตร จิตตานุปัสสนาว่า

ปฺน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สราคํ วา จิตฺตํ สราคํ จิตฺตนฺติ ปชานาติ.

วितราคํ วา จิตฺตํ วิตราคํ จิตฺตนฺติ ปชานาติ.^{๙๖}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง เมื่อจิตมีราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ เมื่อจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ”

จิตที่หุงดหจิต ไม่พอใจ โกรธ เกลียด อาฆาต หรือพยาบาทปองร้าย
ชื่อว่า จิตที่มีโทสะ นักปฏิบัติพึงตามรู้จิตดังกล่าวจนกว่าจะสงบไปโดยกำหนดว่า
“โกรธหนอ” เป็นต้น เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากโทสะ
โดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากโทสะ (วิตโทสจิต) สมจริง
ดังพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

สโทสํ วา จิตตํ สโทสํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. วิตโทสํ วา จิตตํ วิตโทสํ
จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.^{๙๗}

“เมื่อจิตมีโทสะก็รู้ว่าจิตมีโทสะ เมื่อจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าจิตปราศ
จากโทสะ”

จิตที่ประกอบด้วยความสงสัยและจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า
จิตที่มีโมหะ (สโมหจิต) ยังมีจิตที่มีโมหะอีกประเภทหนึ่ง คือ

- โลกมุลสโมหจิต จิตที่มีโมหะอันประกอบด้วยความโลภที่ไม่รุนแรง
มักปรากฏในเวลาที่ยึดถึงสิ่งที่น่าพอใจ ต้องการจะอวดตัว หรือสำคัญว่ามีตัวตน
- โทสมุลสโมหจิต จิตที่มีโมหะอันประกอบด้วยความโกรธที่ไม่รุนแรง
มักปรากฏในเวลากลัว เศร้าโศก รังเกียจ ตระหนี่ ริษยา ร้อนใจ

ความจริงแล้วในคัมภีร์อรรถกถา^{๙๘} กล่าวถึงโลกมุลจิต ๘ ดวงว่าเป็น
สราดจิต, โทสมุลจิต ๒ ดวงว่าเป็นสโทสจิต และอกุศลจิต ๑๒ ดวงทั้งหมดว่า
เป็นสโมหจิต ในที่นี้จำแนกตามสภาวะเพื่อให้เข้าใจง่าย

นักปฏิบัติพึงตามรู้จิตที่สงสัยว่า “สงสัยหนอ” และตามรู้จิตที่ขัดส่าย
ฟุ้งซ่านว่า “คิดหนอ” หรือ “ฟุ้งหนอ” เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็พึงตามรู้จิตที่ผ่องใส

ปราศจากความสงสัยหรือความฟุ้งซ่านโดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากโมหะ (วิตโมหจิต) สมจริงดังพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

สโมหํ วา จิตฺตํ สโมหํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. วิตโมหํ วา จิตฺตํ วิตโมหํ
จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.^{๙๙}

“เมื่อจิตมีโมหะก็รู้ว่าจิตมีโมหะ เมื่อจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าจิตปราศ
จากโมหะ”

นอกจากนี้ จิตที่หลุดรู้เองซึ่งมีชื่อว่า สังขิตตจิต จิตที่ชัดสายฟุ้งซ่าน
ชื่อว่า วิกขิตตจิต จิตที่ตั้งมั่นชื่อว่า สมาหิตจิต จิตที่ไม่ตั้งมั่นชื่อว่า อสมาหิตจิต
จิตที่พ้นจากกิเลสชั่วคราวด้วยการเจริญสติรู้ชื่อว่า วิมุตตจิต จิตที่ถูกความ
ฟุ้งซ่านครอบงำไม่พ้นไปจากกิเลสชื่อว่า อวิมุตตจิต จิตดังกล่าวนี้ก็เป็น
อารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาตามสมควร โดยนักปฏิบัติพึงกำหนดว่า “ง่วง
หนอ” เป็นต้น

ผู้ที่บรรลุฌานแล้วพึงตามรู้จิตที่เกิดขึ้นหรือหลังฌานจิตว่าไม่ใช่มหัคคต-
จิต (อมหัคคตจิต) และมีจิตอื่นเหนือกว่า (สอตุตตรจิต) และเมื่อออกจากฌาน
แล้วพึงตามรู้ฌานจิตทันทีว่าเป็นจิตที่ประเสริฐ (มหัคคตจิต) และไม่มีจิตอื่นเหนือ
กว่า (อนุตตรจิต) อนึ่ง เมื่อออกจากรูปฌานแล้วบรรลุรูปฌาน ก็พึงตามรู้รูปฌาน
ว่าไม่ใช่มหัคคตจิต และมีจิตอื่นเหนือกว่า ส่วนอรูปฌานเป็นจิตที่ประเสริฐและ
ไม่มีจิตอื่นเหนือกว่าการตามรู้มหัคคตจิตและอมหัคคตจิตพร้อมทั้งสอตุตตรจิต
และอนุตตรจิตจึงเป็นวิสัยของท่านผู้บรรลุฌานเท่านั้น ดังมีพระพุทธพจน์เกี่ยวกับ
เรื่องนี้ว่า

สงฺขิตํ วา จิตฺตํ สงฺขิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. วิกฺขิตํ วา จิตฺตํ
 วิกฺขิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. มหคฺคํ วา จิตฺตํ มหคฺคํ จิตฺตุนฺติ
 ปชานาติ. อมหคฺคํ วา จิตฺตํ อมหคฺคํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. สอฺตุตฺรํ
 วา จิตฺตํ สอฺตุตฺรํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. อนฺตุตฺรํ วา จิตฺตํ อนฺตุตฺรํ จิตฺตุนฺ
 ติ ปชานาติ. สฺมาหิตํ วา จิตฺตํ สฺมาหิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. อสฺมาหิตํ วา
 จิตฺตํ อสฺมาหิตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ. วิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ วิมฺุตฺตํ จิตฺตุนฺติ
 ปชานาติ. อวิมฺุตฺตํ วา จิตฺตํ อวิมฺุตฺตํ จิตฺตุนฺติ ปชานาติ.”^{๑๐}

“เมื่อจิตหดหู่ก็รู้ว่าจิตหดหู่ เมื่อจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน เมื่อจิต
 เป็นมหัคคะก็รู้ว่าจิตเป็นมหัคคะ เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคะก็รู้ว่าจิตไม่
 เป็นมหัคคะ เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า เมื่อจิตไม่มี
 จิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า เมื่อจิตตั้งมั่นก็รู้ว่าจิตตั้งมั่น
 เมื่อจิตไม่ตั้งมั่นก็รู้ว่าจิตไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตหลุดพ้นก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น เมื่อ
 จิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น”

การตามรู้จิตตามนัยของจิตตานุปัสสนา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

- การรับรู้อารมณ์ด้วยการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิด เป็น
 ลักษณะพิเศษของจิต (วิชานนลกฺขณํ)
- ความเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปฺพพฺพคฺมรสํ)
- การเกิดขึ้นต่อเนื่องไม่ขาดช่วง เป็นอาการปรากฏ (สนฺทหนฺนปจฺจุปฺปฺภานํ)
- รูปอันเป็นที่อาศัยของจิต และนามที่กระทบหรือส่วยอารมณ์ เป็นเหตุ
 ไกล (วตฺถถารมฺมณปทฺฐานํ)

การตามรู้จิตดังที่กล่าวมานี้ส่งผลให้นักปฏิบัติยังเห็นความเกิดดับของจิตได้ ในบางขณะนักปฏิบัติอาจรับรู้เหตุเกิดขึ้นและเหตุดับไปของจิตตามที่ได้สดับมาอีกด้วย กล่าวคือ จิตเกิดจากรูปอันเป็นที่อาศัยเกิดและนาม (เจตสิก) ที่ประกอบรวมกัน ถ้าไม่มีรูปนามจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้จิตยังเกิดจากกรรมในอดีต อวิชชา และตัณหาอีกด้วย

ผู้ที่ยังเห็นความเกิดดับของจิตอย่างนี้ ย่อมจะเกิดสตรึระลึกว่ามีเพียงจิตที่รับรู้อารมณ์ ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี เขาย่อมปราศจากความยึด มั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกคืออุปาทานขันธ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สมุททยมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสมฺมึ วิหริติ. วยธมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสมฺมึ
วิหริติ. สมุททยวยธมฺมานุปสฺสี วา จิตฺตสมฺมึ วิหริติ. อตฺถิ จิตฺตณฺติ
วา ปนสฺส สติ ปจฺจุปฺปจฺจิตา โหติ ยาวเทว ฌาณมตฺตตาย ปฏิสฺสติมตฺตตาย.
อนิสฺสํโถ จ วิหริติ. น จ กิณฺจ โสเก อุปาทิยติ.”๑๑

“เธอตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในจิตอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือความดับในจิตอยู่บ้าง ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นและความดับในจิตอยู่บ้าง เธอย่อมเป็นอยู่อย่างหนึ่ง คือเข้าไปตั้งสติว่าจิตมี ก็เพียงสักว่า เอาไว้รู้ เพียงสักว่าเอาไว้ระลึกได้เท่านั้น เธอเป็นผู้อยู่อย่างไม่ถูกตัณหา และทิณฺฐิเข้าอิงอาศัย และไม่ถือนั่นอะไรๆ ในโลก”

ธรรมานุปัสสนา

หมวดนิวรรณ์

นิวรรณ์มี ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ ความยินดีพอใจในกาม คือ สิ่งที่น่าชอบใจอันได้แก่รูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสัมผัสอ่อนนุ่ม แม้ความต้องการจะบรรลุดุจมาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ก็จัดเป็นกามฉันทะเช่นเดียวกัน นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “ชอบหนอ”

๒. พยาปาทะ ความหงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ เกลียด ปองร้าย นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “โกรธหนอ”

๓. ถีนมิทธะ ความง่วงซึมเซา นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “ง่วงหนอ”

๔. อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “คิดหนอ” “ฟุ้งหนอ” หรือ “ร้อนใจหนอ”

๕. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในพระพุทเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งธรรมทั้งปวง สงสัยในพระธรรมคือมรรค ผล และนิพพาน สงสัยในพระอริยสงฆ์ผู้บรรลุดุจมาน สงสัยในรูปนามที่เกิดจากเหตุคืออวิชชา สงสัยในแนวทางแห่งการปฏิบัติ หรือสงสัยในคำแนะนำของวิปัสสนาจารย์ เป็นต้น นักปฏิบัติพึงตามรู้สภาวะธรรมนี้ว่า “สงสัยหนอ”

เมื่อนักปฏิบัติตามรู้กามฉันทะเป็นต้นจนกระทั่งสงบไปด้วยการกำหนดหนึ่งครั้งหรือหลายครั้งตามสมควรแล้ว พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากกามฉันทะ

โดยกำหนดว่า “รู้หนอ” แม้ยาปาทะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

มีพระพุทธพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตร หมวดนิรเวณีว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กามจฺจนํ ทุติ เม อชฺฌตฺตํ
กามจฺจนํโทติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กามจฺจนํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ
กามจฺจนํโทติ ปชานาติ.

สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ พยาปาทํ ทุติ เม อชฺฌตฺตํ พยาปาโทติ ปชานาติ.
อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ พยาปาทํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ พยาปาโทติ ปชานาติ.

สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ถินมิทฺธํ ทุติ เม อชฺฌตฺตํ ถินมิทฺธนํโทติ ปชานาติ.
อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ ถินมิทฺธํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ ถินมิทฺธนํโทติ ปชานาติ.

สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ทุติ เม อชฺฌตฺตํ อุทฺธจฺจ-
กุกฺกุจฺจนํโทติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ นตฺถิ เม
อชฺฌตฺตํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนํโทติ ปชานาติ.

สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ วิจิกิจฺจํ ทุติ เม อชฺฌตฺตํ วิจิกิจฺจาติ ปชานาติ.
อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ วิจิกิจฺจํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วิจิกิจฺจาติ ปชานาติ.^{๑๐๒}

“ภิกษุในพระศาสนา นี้ เมื่อความพอใจยินดีในกามมีอยู่ภายในจิต
ย่อมรู้ซึ้งว่าความพอใจยินดีในกามมีอยู่ภายในจิตของเรา เมื่อความพอใจ
ยินดีในกามไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ซึ้งว่าความพอใจยินดีในกามไม่มีอยู่
ภายในจิตของเรา

เมื่อความพยาบาทมีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ซึ้งว่าความพยาบาทมีอยู่
ภายในจิตของเรา เมื่อความพยาบาทไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ซึ้งว่าความ

พยายามที่ไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา

เมื่อความว่างซึมซาบมีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าความว่างซึมซาบมีอยู่ ภายในจิตของเรา เมื่อความว่างซึมซาบไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าความว่างซึมซาบไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา

เมื่อความฟุ้งซ่านรำคาญใจมีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าความฟุ้งซ่านรำคาญใจมีอยู่ภายในจิตของเรา เมื่อความฟุ้งซ่านรำคาญใจไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าความฟุ้งซ่านรำคาญใจไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา

เมื่อความลึกลงสลับมีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าความลึกลงสลับมีอยู่ภายในจิตของเรา เมื่อความลึกลงสลับไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่าความลึกลงสลับไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา”

อนึ่ง เหตุเกิดของนิรณทัง ๕ คือ อโยนิโสมนสิการ หมายถึง การใส่ใจโดยไม่แยบคาย ส่วนเหตุที่ทำให้นิรณทดับหายไป คือ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การใส่ใจโดยแยบคายอันเป็นการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน เช่น เมื่อนักปฏิบัติยินดีเพลิดเพลินรูปที่สวยงามเป็นต้น กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น แต่เมื่อมีสติตามรู้เท่าทันปัจจุบันแล้วกามฉันทะก็ดับไป ในบางขณะถิ่นมิทธะย่อมเกิดขึ้น ถ้านักปฏิบัติกำหนดรู้ถิ่นมิทธะด้วยสติที่มีพลังแล้ว ถิ่นมิทธะย่อมดับหายไป ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะมีจิตแจ่มใสปราศจากความว่างซึมซาบเป็นเวลานาน

ความจริงแล้วโยนิโสมนสิการเป็นการใส่ใจอย่างเหมาะสมเพื่อให้เกิดกุศลทุกอย่าง โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการในเรื่องวิปัสสนาเป็นการหยั่งเห็นสภาวลักษณะของรูปนามที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันขณะ พร้อมด้วยสภาพเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับ

ไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน บุคคล ตัวเรา ของเรา ซึ่งเรียกว่า ไตรลักษณ์ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้น แม้รูปนามที่มีได้รู้ชัดโดยประจักษ์ก็เป็นอันอนุมานรู้ได้โดยปริยาย การหยั่งเห็นโดยอ้อมอย่างนี้เป็นโยนิโสมนสิการเช่นกัน สรุปความว่า โยนิโสมนสิการเป็นการใส่ใจอย่างถูกต้องเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณขั้นสูงและมรรคผลนิพพาน โดยองค์ธรรมคือวิปัสสนาชวนจิตทางมโนทวารที่ยังเห็นรูปนามไตรลักษณ์อย่างแท้จริง ดังสาธกในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

โยนิโส มนสิกาโร นาม อุปายมนสิกาโร ปถมนสิกาโร. อนิจฺเจ อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺขេ ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตนิ อนตฺตาคิ วา อสุภะ อสุภนฺติ วา มนสิกาโร.^{๑๐๓}

“การใส่ใจวิธีและแนวทางที่ถูกต้อง ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยแยบคาย) คือ การใส่ใจว่าไม่เที่ยงในธรรมที่ไม่เที่ยง ใส่ใจว่าเป็นทุกข์ในธรรมที่เป็นทุกข์ ใส่ใจว่าไม่ใช่ตัวตนในธรรมที่ไม่ใช่ตัวตน”

โยนิโส มนสิกาโร นาม กุสลาทีนํ ตํตฺสภาวรสลฺลขณาทิกสฺส ยถาวโต อวพฺุชณนวเสน อุปฺปนฺโน ฌาณสมฺปยุตฺตจิตฺตูปปาโท. โส หิ อวิปรีตมนสิการตาย โยนิโส มนสิกาโรติ วุตฺโต. ตทาโกคตาย อวชฺชนาปี ตคฺคตฺติกา เอว.^{๑๐๔}

“จิตที่ประกอบด้วยปัญญาซึ่งเกิดขึ้นด้วยการหยั่งเห็นสภาวะ หน้าที่ และไตรลักษณ์เป็นต้นนั้น ๆ ของกุศลจิตเป็นต้น ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ โดยแท้จริงแล้ว จิตดังกล่าวเรียกว่า โยนิโสมนสิการ เพราะความใส่ใจอย่างถูกต้อง แม้อาวชชนจิตก็มีความเป็นไปเหมือนกับชวนจิตนั้น เพราะเกิดวาระเดียวกันกับชวนจิต”

ตามคำอธิบายข้างต้น โยนิโสมนสิการ คือ เหตุเกิดของกุศลทั้งหมด อันได้แก่อาวัชชนจิต และวิปัสสนาชนจิตที่เกิดในวิถิจิตก่อนๆ ซึ่งทำให้เกิดกุศลในวิถิจิตต่อๆ มา อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาและฎีกาบางแห่งกล่าวถึงอาวัชชนจิตซึ่งเป็นเหตุเกิดของกุศลว่า โยนิโสมนสิการ หรืออาวัชชนจิตซึ่งเป็นเหตุเกิดของอกุศลว่า อโยนิโสมนสิการ ตามสมควรแก่ข้อความในพระสูตรนั้นๆ

อนึ่ง โยนิโสมนสิการมีธรรมที่ตรงกันข้าม คือ อโยนิโสมนสิการ ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อโยนิโส มนสิกาโร นาม อนุปายมนสิกาโร อุปปถมนสิกาโร.
อนิจเจ นิจฺจนฺติ วา ทุกฺเข สุขฺนฺติ วา อนตฺตนิ อตฺตาทิ วา อสุภะ สุขฺนฺติ
วา มนสิกาโร.^{๑๐๕}

“การใส่ใจวิธีคือแนวทางที่ไม่ถูกต้อง ชื่อว่า อโยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยไม่แยบคาย) คือ การใส่ใจว่าเที่ยงในธรรมที่ไม่เที่ยง ใส่ใจว่าเป็นสุขในธรรมที่เป็นทุกข์ ใส่ใจว่าเป็นตัวตนในธรรมที่ไม่ใช่ตัวตน”

อโยนิโสมนสิการ คือ การใส่ใจรูปนามที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ว่าเที่ยงเป็นสุข บังคับบัญชาได้ และเป็นของสวยงาม แม้การใส่ใจว่าเที่ยงเป็นต้นนั้น จะไม่ปรากฏอย่างชัดเจน แต่ถ้าบุคคลมิได้เจริญสติระลึกถึงรูปนามปัจจุบันก็จัดเป็นอโยนิโสมนสิการเช่นเดียวกัน เพราะเมื่อหวนระลึกถึงอารมณ์เหล่านั้น ก็จะเข้าใจว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และเป็นของสวยงาม เช่น ถ้าไม่เจริญสติระลึกถึงสภาวะเห็นในขณะเห็น ก็จะใส่ใจถึงรูปร่างสัณฐานว่าเห็นใคร เมื่อก่อนเคยเห็นเขามา ในขณะนั้นเขาก็กังเหมือนเดิม แม้เมื่อเห็นแล้ว ก็อาจหวนระลึกว่า เขาไปที่ไหน บัดนี้อยู่ที่ไหน เรากำลังนึกถึงเขาอยู่ ดังนั้นเป็นต้น โดยใส่ใจ

ว่าคนที่เห็นเป็นสภาพเพียง มีความสุข บังคับบัญชาได้ หรือสวยงาม การใส่ใจดังกล่าวทำให้ไม่อาจรับรู้สภาวะธรรมของรูปนามที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนและไม่ใช่ของสวยงาม

อโยนิโสมนสิการนี้เป็นเหตุเกิดของอกุศลธรรมทั้งหมด โดยองค์ธรรมคือ อารวัชชนจิต และอกุศลชวนจิตที่เกิดในวิถิจิตก่อนๆ ซึ่งทำให้เกิดอกุศลในวิถิจิตต่อๆ มา ความจริงแล้วเหตุเกิดของอกุศลในวิถิจิตเดียวกัน คือ อารวัชชนจิตที่พิจารณาอารมณ์โดยไม่แยบคาย กล่าวคือ ตามปกติปุถุชนเมื่อพบอารมณ์ ๖ ก็มักพิจารณาด้วยอารวัชชนจิตว่าน่ารักหรือน่าชังเหมือนกับคนกลัวผีที่ได้ยินเสียงดังก็เข้าใจว่าผีเดินมา หรือเหมือนกับคนที่อยากพบเพื่อน เมื่อเห็นคนอื่นเดินมาก็คิดว่าเป็นเพื่อนของตน ดังนั้น เมื่ออารวัชชนจิตเกิดขึ้นทางปัญญาทวารแล้วเกิดวิถิจิตในลำดับต่อมา คือ สัมปฏิจฉนจิต สันติริณจิต และโฏฐัพพนจิต ที่ตัดสินว่าอารมณ์ที่ตนพบนั้นน่ารักหรือน่าชัง หลังจากนั้นจึงเกิดความโลภในอารมณ์ที่น่ารัก และความโกรธในอารมณ์ที่น่าชัง ซึ่งมีความหลงประกอบร่วมกับความโลภและความโกรธ นอกจากนี้ แม้ในมโนทวารวิถิก็คเกิดชวนจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลโดยคล้อยตามอารวัชชนจิตที่พิจารณาว่าน่าเลื่อมใส น่ารัก หรือน่าชัง เป็นต้น

สรุปความว่า การกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันเป็นโยนิโสมนสิการในวิปัสสนาภาวนา แม้การใส่ใจที่เกื้อกูลแก่การกำหนดรู้ก็จัดเป็นโยนิโสมนสิการเช่นเดียวกันส่วนการไม่กำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันและการใส่ใจที่ไม่เกื้อกูลแก่การกำหนดรู้ จัดเป็นอโยนิโสมนสิการทั้งสิ้น ดังนั้น ในหมวดนิวรรตจึงกล่าวถึงการใส่ใจโดยไม่แยบคายที่ทำให้เกิดนิวรรต และการใส่ใจโดยแยบคายด้วยการ

กำหนดรู้นิรณที่เกิขึ้นแล้วซึ่งทำให้นิรณดับไปว่า

ยถา จ อนุปนฺนสฺส กามจฺจนทสฺส อนุปฺปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ.

ยถา จ อนุปนฺนสฺส กามจฺจนทสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ.^{๑๐๖}

“อนึ่ง ความยินดีพอใจในกามที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด
ย่อมรู้ชัดประการนั้น ความยินดีพอใจในกามที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้
ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น”

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสต่อไปว่า

ยถา จ ปหีนสฺส กามจฺจนทสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ, ตถจ
ปชานาติ.^{๑๐๗}

“ความยินดีพอใจในกามที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการ
ใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น”

ข้อความนี้หมายความว่า นิรณยอมถูกละโดยสิ้นเชิงด้วยมรรคนั้นๆตาม
สมควร กล่าวคือ วิจิกิจฉาย่อมถูกละด้วยโสตาปัตติมรรค ความพอใจในกาม
พยาบาท และความเดือดร้อนใจถูกละด้วยอนาคามีมรรค ถีนมิทธะ และอุทฺธัจจะ
ถูกละด้วยอรหัตตมรรค เมื่อนักปฏิบัติได้บรรลุมรรคแล้วจะเกิดปัจจเวกขณญาณ
ที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่เหลืออยู่ ในขณะนั้น
จึงจะทราบว่าตนได้ละกิเลสอย่างไรโดยสิ้นเชิง นอกจากนี้ นักปฏิบัติผู้เข้าใจ
ปริยัติพอสมควรย่อมทราบว่ามรรคเป็นเครื่องละกิเลสอย่างเด็ดขาดเมื่อนิรณ
เกิดขึ้นก็ทราบว่าสภาวะธรรมนั้นเกิดขึ้นเพราะตนยังมิได้บรรลุมรรค แล้วยอม
ชวนชวายเป็นการบรรลุมรรคนั้นๆ ในโอกาสต่อไป

หมวดอุปาทานชั้นนี้

การตามรู้ชั้นนี้ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ เป็นต้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วด้วยการกำหนดว่า “เห็นหนอ” “ได้ยินหนอ” เป็นต้น ต่างกันเพียงชื่อตามสภาวะนั้นๆ ว่าการตามรู้ชั้นนี้ आयตนะ ธาตุ ฯลฯ

นักปฏิบัติผู้ตามรู้สภาวะเห็นว่า “เห็นหนอ” เป็นผู้ตามรู้ชั้นนี้ ๕ ตามสมควร ดังนี้คือ

- รูปชั้นนี้ย่อมปรากฏในขณะที่รู้เห็นความใสในการเห็นรูป หรือรูปารมณ
- เวทนาชั้นนี้ย่อมปรากฏในขณะที่รู้สึกดีใจ เสียใจ หรือวางเฉยในการเห็น
- สัญญาชั้นนี้ย่อมปรากฏในขณะที่หมายรู้สิ่งที่เห็น
- สังขารชั้นนี้ย่อมปรากฏในขณะต่างๆ เช่น
 - ผัสสะย่อมปรากฏในขณะที่กระทบกับสี
 - เจตนาย่อมปรากฏในขณะตั้งใจ
 - โลภะย่อมปรากฏในขณะยินดีพอใจ
 - โทสะย่อมปรากฏในขณะไม่พอใจ
 - ศรัทธา่อมปรากฏในขณะเลื่อมใส
- วิญญาณชั้นนี้ย่อมปรากฏในขณะที่การเห็นเป็นประธาน

นักปฏิบัติผู้รับรู้อย่างนี้ย่อมสำคัญว่ามีเพียงรูป เวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นสภาวะธรรมปัจจุบันอันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม สมจริงดังพระพุทธรูปว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ อิติ รูป, อิติ รูปสส สมุทโย, อิติ รูปสส อตถงคโม.

อิติ เวทนา, อิติ เวทนาย สมุทโย, อิติ เวทนาย อตถงฺกโม. อิติ สลฺยา,
 อิติ สลฺยาย สมุทโย, อิติ สลฺยาย อตถงฺกโม. อิติ สงฺขารา, อิติ สงฺขารานํ
 สมุทโย, อิติ สงฺขารานํ อตถงฺกโม. อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส
 สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตถงฺกโมติ.^{๑๐๘}

“ภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมรู้ชัดว่า นี่คือรูป ความเกิดของรูปย่อมมี
 อย่างนี้ ความดับของรูปย่อมมีอย่างนี้ นี่คือเวทนา ความเกิดของเวทนา
 ย่อมมีอย่างนี้ ความดับของเวทนาย่อมมีอย่างนี้ นี่คือสัญญา ความเกิด
 ของสัญญาย่อมมีอย่างนี้ ความดับของสัญญาย่อมมีอย่างนี้ นี่คือสังขาร
 ความเกิดของสังขารย่อมมีอย่างนี้ ความดับของสังขารย่อมมีอย่างนี้ นี่
 คือวิญฺญาณ ความเกิดของวิญฺญาณย่อมมีอย่างนี้ ความดับของวิญฺญาณ
 ย่อมมีอย่างนี้”

การรู้ชัดว่านี่คือรูป หมายถึง การหยั่งเห็นว่าสภาวะพองยุบเป็นต้น
 เป็นรูปที่แปรปรวน หรือการหยั่งเห็นเวทนาว่าเป็นความรู้สึก สัญญาเป็น
 ความจำได้หมายรู้ สังขารเป็นการปรุงแต่งจิตให้มีสภาวะชอบหรือโกรธ ฯลฯ
 และวิญฺญาณเป็น การรับรู้อารมณ์เท่านั้น สมจริงดังคำอธิบายในคัมภีร์อรธ-
 กถาว่า

อิติ รูปนฺติ อิทํ รูปํ เอตฺตํ รูปํ, น อิทํ ปรี รูปํ อตฺถิตี สภาวโต รูปํ
 ปชานาติ. เวทนาทีสุปี เอเสว นโย.^{๑๐๙}

“พระดำรัสว่า อิติ รูป (นี่คือรูป) หมายความว่า ย่อมรู้ชัดรูปตาม
 ลักษณะของตนว่า สภาวะนี้คือรูปที่แปรปรวน และรูปก็มีเพียงเท่านั้น
 ไม่มีรูปอื่นยิ่งไปกว่านี้ แม้เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้”

นักปฏิบัติผู้ยังเห็นลักษณะของรูปเป็นต้นอย่างชัดเจนแล้ว ย่อมจะเกิดปัญญาเห็นความเกิดดับของรูปเป็นต้นอีกด้วย กล่าวคือ รูปที่เคลื่อนไหวด้วยการเหี่ยยดและการคู้ มีสภาวะเกิดขึ้นและสิ้นสุดในแต่ละอาการที่เหี่ยยดและคู้ ต่อมานักปฏิบัติจะรับรู้การเกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วของสภาวะเหี่ยยดคู้เป็นต้น

นอกจากนี้ นักปฏิบัติดังกล่าว อาจเข้าใจเหตุที่ทำให้รูปเกิดขึ้นและดับไปอีกด้วย กล่าวคือ

- รูปเกิดจากอวิชชา (ความไม่รู้ที่เกิดในภพก่อน) ตัณหา (ความเพติดเพลินในกามคุณซึ่งเกิดในภพก่อน) กรรม (การกระทำในภพก่อน) และอาหาร (สิ่งที่ดื่มกินในภพนี้)

- เวทนาเกิดจากอวิชชา ตัณหา กรรม และผัสสะ (การที่จิตกระทบกับอารมณ์)

- สัญญาเกิดจากอวิชชา ตัณหา กรรม และผัสสะ

- สังขารเกิดจากอวิชชา ตัณหา กรรม และผัสสะ

- วิญญาณเกิดจากอวิชชา ตัณหา กรรม และรูปนาม

ส่วนเหตุแห่งความดับของรูปเป็นต้นมีลักษณะตรงกันข้ามกัน กล่าวคือ รูปดับเพราะอวิชชาดับ ดังนี้เป็นต้น

หมวดอายตนะ และหมวดธาตุ

ในขณะที่เห็นรูป จักขุประสาท ชื่อว่า จักขายตนะ/จักขุธาตุ รูปารมณฺ์ ชื่อว่า รูปายตนะ/รูปธาตุ จิตทั้งหมดที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น ชื่อว่า มนายตนะ เมื่อ

จำแนก จิตโดยธาตุได้ดังนี้ คือ

- จิตที่ทำหน้าที่เห็นรูป ชื่อว่าจักขุวิญญาณธาตุ (จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน ชื่อว่า โสตวิญญาณธาตุเป็นต้น)

- อวชชนจิตที่เกิดขึ้นก่อนจักขุวิญญาณซึ่งทำหน้าที่พิจารณาสิ่งที่เห็นและสัมผัสจนจิตซึ่งเกิดต่อจากจักขุวิญญาณทำหน้าที่รับเอารูปารมณ์ไว้ ชื่อว่า มโนธาตุ

- จิตที่เกิดในลำดับต่อมาคือสันตிரณจิตทำหน้าที่ได้สวนอารมณ์ โวฏฐัพพนจิตทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ว่าดีหรือไม่ดี ขวนจิตเหมือนกับเล่นเข้าไปหารูปารมณ์และตาทรรมณจิตเกิดต่อจากขวนจิตทำหน้าที่รับเอาอารมณ์ของขวนจิต จิตทั้งหมดนี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ

เจตสิกทำหน้าที่ปรุงแต่งจิต เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) การสวຍอารมณ์ (เวทนา) การจำได้หมายรู้ (สัญญา) ความตั้งใจ (เจตนา) ความยินดีพอใจ (โลภะ) ความไม่พอใจ (โทสะ) และความเลื่อมใส (ศรัทธา) เป็นต้น ชื่อว่า ธรรมายตนะ, ธรรมธาตุ

จิตและเจตสิกทั้งหมดมีสภาพโน้มไปสู่อารมณ์ จึงชื่อว่า นาม ส่วนจักขุ-ประสาทและรูปารมณ์ชื่อว่า รูป เพราะไม่น้อมไปสู่อารมณ์ และแปรปรวนเมื่อประสพกับสิ่งที่ตรงกันข้ามมีความเย็น ความร้อน เป็นต้น สรุปความว่า ผู้ที่เจริญสติตามรู้สภาวะการเห็นเมื่อกำหนดว่า “เห็นหนอ” จัดว่าเป็นผู้รับรู้รูปนาม ๒ อย่าง อายุตนะ ๔ อย่าง และธาตุ ๖ อย่างตามสมควร

ในขณะที่ได้ยินเมื่อกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- โสตประสาธ เป็นรูปขันธ์ โสตายตนะ โสทธาตุ
- เสียง เป็นรูปขันธ์ สัททายตนะ สัททธาตุ
- การได้ยิน เป็นนามขันธ์ มนายตนะ โสตวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโน-
วิญญาณธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ (โสตวิญญาณจิต เป็นมนายตนะ โสต-
วิญญาณธาตุ วิถิจิตที่เหลือ เป็นมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ส่วนเจตสิกที่
ประกอบ เป็นธรรมายตนะ ธรรมธาตุ)

ในขณะรู้กลิ่นเมื่อกำหนดว่า “รู้หนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- ฆานประสาธ เป็นรูปขันธ์ ฆานายตนะ ฆานธาตุ
- กลิ่น เป็นรูปขันธ์ คันธายตนะ คันธธาตุ
- การรู้กลิ่น เป็นนามขันธ์ มนายตนะ ฆานวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโน-
วิญญาณธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

ในขณะลิ้มรสเมื่อกำหนดว่า “รู้หนอ” หรือ “ลิ้มหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- ชิวหาประสาธ เป็นรูปขันธ์ ชิวหายตนะ ชิวหาธาตุ
- รส เป็นรูปขันธ์ รสายตนะ รสธาตุ
- การลิ้มรส เป็นนามขันธ์ มนายตนะ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโน-
วิญญาณธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

ในขณะสัมผัสเมื่อกำหนดว่า “ถูกหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- กายประสาธ เป็นรูปขันธ์ กายายตนะ กายธาตุ
- สัมผัส เป็นรูปขันธ์ โผฏฐัพพะตนะ โผฏฐัพพธาตุ
- การสัมผัส เป็นนามขันธ์ มนายตนะ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโน-

วิญญูณธาตุ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

ในขณะที่กคิตเมื่อกำหนดว่า “คิตหนอ” จำแนกได้ดังนี้ คือ

- จิตที่เป็นสภาวะรับรู้อารมณ์ เป็นนามขันธ์ มนายตนะ มโนวิญญูณธาตุ
- เจตสิกที่ปรุงแต่งจิต เช่น การกระทบอารมณ์ (ผัสสะ) การเสวยอารมณ์ (เวทนา) เป็นต้น เป็นนามขันธ์ ธรรมายตนะ ธรรมธาตุ

สุขุมรูปกจิจัดเป็นธรรมายตนะ ธรรมธาตุ กล่าวคือ

- หทัยวัตถุ เป็นที่อาศัยเกิดของจิตที่นึกคิด
- อิตถิถารูป เป็นเหตุแห่งความเป็นหญิง
- ปุริสถารูป เป็นเหตุแห่งความเป็นชาย

ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ตามรู้จิตที่คิดฟุ้งซ่านว่า “คิตหนอ” “ฟุ้งหนอ” หรือตามรู้จิตที่คิดอยากจะทำอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งว่า “อยากเหยียดหนอ” “อยากคู้หนอ” เป็นต้น จักว่าเป็นผู้รับรู้รูปนาม ๒ อย่าง อายตนะ ๒ อย่าง และธาตุ ๒ อย่าง ตามสมควร อนึ่ง อารมณ์ที่ปรากฏในขณะที่รับรู้ธรรมารมณ์อาจเป็นบัญญัติหรือปรมาตถ์ได้ทั้งสองอย่าง

หมวดสังโยชน์

ในหมวดนี้ พระพุทธองค์ตรัสถึงการตามรู้สังโยชน์ที่เกิดขึ้นในขณะที่เห็น เป็นต้นอีกด้วย สังโยชน์ คือ สภาพที่ผูกเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏสงสาร โดยทำให้เวียนตายเวียนเกิดจากภพเก่าไปสู่ภพใหม่ มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. กามราคะ ความยินดีในกามคุณทั้งภายในและภายนอกร่างกาย

ของตน

๒. ปฏิฆะ การประทุษร้ายในอารมณ์ได้แก่ ความหงุดหงิด ไม่พอใจ โกรธ เกลียด ปองร้าย
๓. มานะ ความเย่อหยิ่งถือตัว
๔. ทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ามีอัตตาหรือวิญญาน ซึ่งไม่สูญสลาย และติดตามตนไปทุกๆ ชาติ
๕. วิจิกิจณา ความสงสัย ไม่ตกลงใจ คือ วิพากษ์วิจารณ์ในคุณของ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ กรรม และผลกรรม
๖. สีสัปปตปราคาส ความยึดถือศีลพรตนอกศาสนาที่ประพฤติดัง สุนัข วัว ฯลฯ ว่าเป็นทางหลุดพ้น
๗. ภวราคะ ความพอใจในรูป อรูปภพ หรือรูปฌาน อรูปฌานที่ตน สำคัญว่าดีเลิศ
๘. อิสสา ความริษยา ไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น
๙. มัจฉริยะ ความหวงแหนทรัพย์สมบัติหรือคุณความดีของตน โดย ต้องการให้เกิดแก่ตนเท่านั้น ไม่ต้องการให้ผู้อื่นได้รับ
๑๐. อวิชชา ความไม่รู้จริงในสภาวะของรูปนาม การปิดบังสภาพตาม ความเป็นจริงไว้ คือ ความหลง

สังโยชน์ ๑๐ เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรแก่บุคคลผู้มิได้เจริญสติรับรู้ รูปนามปัจจุบันเป็นอารมณ์ นักปฏิบัติพึงตามรู้ตามสภาวะนั้นๆ ว่า “ชอบหนอ” เป็นต้น การตามรู้เช่นนี้จัดเป็นการรับรู้การใส่ใจโดยไม่แยกกาย (อโยนิโสมนสิ-

การ) ที่ทำให้เกิดสังโยชน์ และการใส่ใจโดยแยกกายด้วยการกำหนดรู้สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วซึ่งทำให้สังโยชน์ดับไปว่า

ยถา ตทกยํ ปฏิจฺจ อูปปชฺชติ สโยชนํ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ
อนุปปนฺนสฺส สโยชนสฺส อูปปาโท โหติ, ตถจ ปชานาติ. ยถา จ อูป-
ปนฺนสฺส สโยชนสฺส ปหานํ โหติ, ตถจ ปชานาติ.^{๑๐๐}

“อนึ่ง สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด
ประการนั้น สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้
ชัดประการนั้น”

นอกจากนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสต่อไปว่า

ยถา จ ปหีนสฺส สโยชนสฺส อายตี อนุปปาโท โหติ ตถจ ป-
ชานาติ.^{๑๐๑}

“สังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัด
ประการนั้น”

ข้อความนี้หมายความว่า มรรคเป็นธรรมที่จะสังโยชน์ได้โดยสิ้นเชิง เมื่อ
นักปฏิบัติบรรลุมรรคแล้วเกิดปัจจุเวกขณะญาณจึงจะรู้ว่าตนละสังโยชน์อย่างไหน
ได้บ้าง กล่าวคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อิสสา และมีจรรย์ยะ
ถูกละด้วยโสดาปัตติมรรค กามราคะและปฏิฆะอย่างหยาบถูกละด้วยสกทาคามี-
มรรค กามราคะและปฏิฆะอย่างละเอียดถูกละด้วยอนาคามีมรรค มานะ ภว-
ราคะ และอวิชชา ถูกละด้วยอรหัตตมรรค

แม้พระโสดาบันจะละความตระหนี่ได้โดยสิ้นเชิง แต่ท่านมิได้บริจาคทุกสิ่ง

แก่ผู้ที่มาขอ มิฉะนั้นแล้ว ท่านก็คงจะสิ้นเนื้อประดาตัวอย่างแน่นอน ท่านมัก
บริจาคน้ำแก่ผู้รับอย่างพอดีกับสภาพของตน ดังเรื่องของนางอุบลวันณาเถรีซึ่ง
มิได้ถวายผ้าสบงแก่พระอุทายีผู้มาขอรับบริจาคโดยกล่าวว่า

มยํ โข ภนฺเต มาตุคามา นาม กิจฺจลภา. อิถฺยจ เม อนฺติมํ
ปณฺจมํ จีวรํ. นาหํ ทสฺสามิ.^{๑๑๒}

“ท่านผู้เจริญ ธรรมดาว่าพวกเราเหล่ามาตุคามมีลาภน้อยหาได้
ยาก และจีวรนี้ก็เป็นผืนที่ ๕ ผืนสุดท้าย ดิฉันจักไม่ถวาย”

นางอุบลวันณาเถรีเป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสทั้งหมดได้แล้ว แต่มิได้ถวาย
สบงแก่พระอุทายี เพราะไม่ควรถวายแก่ผู้อื่นในขณะนั้น

หมวดโพชฌงค์

เมื่ออุทกัพพญาณที่หยั่งเห็นความเกิดดับได้เกิดขึ้นแล้ว สติที่คมชัดอัน
สามารถระลึกถึงเท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันเหมือนเงาติดตามตัวย่อมเกิดขึ้น สติ
ดังกล่าวส่งผลให้จิตแนบแน่นจมลงในอารมณ์ปัจจุบัน ดังคัมภีร์อรรถกถา^{๑๑๓}
กล่าวว่า สติ อภิลาปนลกฺขณา (สติมีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย) สติอย่างนี้
ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ เพราะอำนวยผลให้เกิดมรรคญาณได้

ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะเกิดปัญญาเห็นลักษณะพิเศษ (สภาวะลักษณะ)
ของรูปนามอย่างชัดเจนตลอดเวลาที่ตามรู้ปัจจุบัน และสามารถหยั่งเห็นไตร-
ลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยงซึ่งเป็นความเกิดดับอย่างรวดเร็ว (อนิจจัง) ความทุกข์
ซึ่งเป็นความยึดอัดไม่น่าปรารถนา (ทุกขัง) และความไม่ใช่ตัวตนซึ่งไม่มีใคร

บังคับบัญชาได้ (อนัตตา) ปัญญาหยั่งเห็นเช่นนี้ชื่อว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

ในขณะดังกล่าว ความเพียรที่พอดีไม่หย่อนไม่ตึงย่อมเกิดขึ้นในทุกขณะที่เจริญสติอยู่ ความเพียรนี้ไม่ตึงจนส่งผลให้เกิดความฟุ้งซ่าน และไม่หย่อนจนส่งผลให้เกิดความง่วงซึมเซา จึงชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์

ความอิมใจคือปิตี ๕ ประการที่เกิดขึ้นในขณะปฏิบัติธรรม ชื่อว่า ปิตีสัมโพชฌงค์

ความสงบกายสงบใจที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ความอิมใจ (ปิตี) และความสงบกายสงบใจ (ปัสสัทธิ) เหล่านี้มักเกิดขึ้นในขณะเริ่มบรรลุอุทยัพพญาณ และปรากฏชัดเจนเป็นบางครั้งเมื่อบรรลุอังกญาณ เป็นต้นไป แต่เมื่อบรรลุสังขารูปกขาญาณซึ่งเป็นญาณ ๑๑ อันเป็นญาณสูงสุดของปุถุชน บางขณะอาจเกิดต่อเนื่องเป็นเวลานาน เมื่อนั้นนักปฏิบัติย่อมได้รับความสุขที่ไม่เคยประสบมาก่อนอย่างท่วมท้นในทุกๆ ขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน บางขณะอาจรู้สึกว่ามีสายใยกระจายตามร่างกายด้วยกำลังของความอิมใจ บางขณะก็รู้สึกถึงความสงบใจโดยปราศจากความร่ำร้อน นักปฏิบัติทุกท่านผู้เกิดสภาวะธรรมเช่นนี้จะเกิดความยินดีรื่นรมย์ในธรรมซึ่งมีความสุขเหนือกว่าความสุขอิงกามคุณ ดังพระพุทธพจน์^{๑๑๔} ว่า สพุพริตี ธมฺมรติ ชินาติ (ความยินดีในธรรมชนะความยินดีทุกอย่าง)

สมาธิชั่วขณะ (ขณิกสมาธิ) ซึ่งแนบแน่นอยู่ในสภาวะธรรมปัจจุบันโดยปราศจากนิวรณ์รบกวนจิต อันเป็นเหตุให้เกิดปัญญาที่หยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์

ความสม่ำเสมอในการรู้เท่าทันโดยวิริยะกับสมาธิมีความสมดุลกัน เชื่อว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์ธรรมคือไตรลักษณ์ตตาเจตสิก อุเบกขาประเภทนี้ ปรากฏขึ้นยาก และอธิบายให้คนอื่นเข้าใจได้ยาก แต่นักปฏิบัติที่บรรลุลุขุทฺตพพญาณเป็นต้นไปแล้วจะสามารถรับรู้อุเบกขานี้ที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนได้

เบื้องต้นของการปฏิบัติธรรมนั้น อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังน้อย และศรัทธาไม่สม่ำเสมอกับปัญญา วิริยะไม่สม่ำเสมอกับสมาธิ ส่งผลให้ไม่ประสบความสำเร็จก้าวหน้าเท่าที่ควร ลักษณะของการไม่สม่ำเสมอ กัน คือ

ในบางขณะศรัทธามีกำลังมากกว่าปัญญา โดยเฉพาะเมื่อเริ่มรู้เห็นลักษณะ พิเศษของรูปนามอย่างชัดเจน และความเกิดดับของรูปนาม บางท่านเกิดศรัทธา แก่กล้าจนมิได้เจริญสติอย่างต่อเนื่อง แต่ไปดำริด้วยความเลื่อมใสว่า มีเพียงรูป นามเท่านั้น ไม่มีบุคคล เรา ของเราและธรรมที่ดำรงอยู่นานกว่าการกระพริบตา ครั้งหนึ่งย่อมไม่มีเลย ธรรมทั้งปวงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน พระพุทธเจ้าเป็นผู้รู้ธรรมอย่างแท้จริง พระธรรมเป็นคำสอนที่ถูกต้อง คำสอน ของพระวิปัสสนาจารย์ก็คล้อยตามพระพุทธพจน์ เป็นต้น

ในบางขณะปัญญามีกำลังมากกว่าศรัทธา ส่งผลให้มิได้เจริญสติอย่างต่อเนื่อง แต่ไปคิดพิจารณาว่า สิ่งที่ได้รับรู้เป็นรูปหรือนาม เป็นผัสสะ หรือเวทนา เป็น ลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ หรือเหตุไฉไล เป็นต้น

ในบางขณะวิริยะมีกำลังมากกว่าสมาธิ ส่งผลให้เครียดกับการปฏิบัติ และ มีความฟุ้งซ่านรบกวนจิตอยู่เสมอ ไม่อาจเจริญสติอย่างต่อเนื่อง

ในบางขณะสมาธิมีกำลังมากกว่าวิริยะ ส่งผลให้ความง่วงซึมเขาคอบงำจิต ไม่อาจเจริญสติอย่างต่อเนื่อง

อุเบกขาที่เรียกว่า ตัตตรมฺหณตตตา นี่เป็นเครื่องปรับศรัทธากับปัญญาและวิริยะกับสมาธิให้สม่ำเสมอ กัน ส่งผลให้ไม่คิดเลื่อมใสหรือคิดพิจารณา พร้อมทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านและความง่วงซึมเขา ในขณะนั้นนักปฏิบัติจะตามรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างชัดเจนยิ่ง ไม่ขาดสติสัมปชัญญะรู้เท่าทันตามความเป็นจริง พระพุทธองค์ตรัสการเจริญสติสัมโพชฌงค์ไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพชฌงฺกํ อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพชฌงฺโกติ ปชานาติ. อสนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพชฌงฺกํ นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ สติสฺมโพชฌงฺโกติ.^{๑๔๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ ไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา”

นอกจากนี้ นักปฏิบัติย่อมรู้ชัดว่าสติสัมโพชฌงค์เกิดจากโยนิโสมนสิการ คือ การเจริญสติอย่างต่อเนื่องจนเป็นเหตุให้เกิดสติสัมโพชฌงค์ ความตั้งใจว่าจะอบรมจิตให้เกิดสติสัมโพชฌงค์ และการใส่ใจอารมณ์ที่น่าเลื่อมใสมีพระพุทธคุณเป็นต้น อนึ่ง ในขณะที่บรรลุลุทธิธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วพิจารณาด้วยปัจจุเวกขณะญาณย่อมรู้ชัดว่าได้เจริญสติสัมโพชฌงค์อย่างบริบูรณ์แล้ว สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ยถา จ อนุปปन्नสส สติสมโพชฌงคสส อุปปาโท โหติ, ตถจ ป-
 ษานาติ. ยถา จ อุปปन्नสส สติสมโพชฌงคสส กาวนาย ปาริปุรี โหติ,
 ตถจ ปษานาติ.^{๑๑๖}

“อนึ่ง สติสมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อม
 รู้ชัดประการนั้น สติสมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วย
 ประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น”

แม้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้

หมวดอริยสัจ

อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔ อย่าง คือ

๑. ทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์
๒. สมุทยสัจ ความจริงคือเหตุแห่งทุกข์
๓. นิโรธสัจ ความจริงคือความดับทุกข์
๔. มรรคสัจ ความจริงคือทางดับทุกข์

ทุกขสัจ คือ ความทุกข์ที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ แบ่งออกเป็น ๓
 ประเภท คือ

- ชาตทุกข์ ทุกข์คือความเกิด อันเป็นการอุบัติของรูปนามในภพ
 หนึ่งๆ
- ชราทุกข์ ทุกข์คือความแก่ของรูปนามที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง
- มรณทุกข์ ทุกข์คือความตาย เป็นความดับสูญของรูปนามโดย

ไม่เกิดขึ้นอีกในภพนั้นๆ

นอกจากนี้ ทุภขียังมีอีก ๗ ประเภท คือ

- ทุภขทุภขี ทุภขีแท้ที่ทนได้ยาก คือ ความทุภขีกายอันได้แก่ความเจ็บปวด หรือความทุภขีใจอันได้แก่ความไม่สบายใจ ความเศร้าโศกเสียใจ
- วิปริณามทุภขี ทุภขีแปรปรวน คือ ความสุขทางกายและใจ ซึ่งมีได้คงอยู่ตลอดไป เมื่อแปรปรวนไปก็ทำให้ผู้ที่ได้รับความสุขเกิดความทุภขี
- สังขารทุภขี ทุภขีประจำสังขารคือ รูปนามทั้งหมดที่เป็นโลกียธรรม พร้อมทั้งอูปกขาเวทนา ยกเว้นตัณหา สังขารทุภขีนี้ครอบคลุมทุภขีในทุภขัสสัจทั้งหมด แม้สุขเวทนาและทุกขเวทณาก็นับเข้าในสังขารทุภขีเช่นเดียวกัน ดังข้อความในสฬายตนวรรค เวทนาสังยุตว่า

ตํ โข ปเนตํ ภิกขุ มया สงฺขารานํ อนิจฺจํ สนฺธาย ภาสิตํ ยํ ภิกฺขุ
เวทียิตํ, ตํ ทุภฺขสฺมินฺติ.^{๑๑๗}

“ดูกรภิกษุ คำว่า เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เวทนานั้นเป็นทุภขี ตถาคคกล่าวหมายถึงความไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลาย”

แม้สุขเวทนาและทุกขเวทนาจะนับว่าเป็นสังขารทุภขีเหมือนกัน แต่สุขเวทนาเป็นเหตุให้เกิดทุภขีเมื่อแปรปรวนจากเดิม จึงมีชื่อเฉพาะว่า วิปริณามทุภขี และทุกขเวทณาก็เป็นทุภขีที่ทนได้ยากอย่างแท้จริง จึงมีชื่อเฉพาะว่า ทุภขทุภขี

- ปฏิจฉันนทุภขี ทุภขีปกปิด คือ ทุภขีที่คนอื่นรับรู้ไม่ได้ เช่น ปวดหัว ปวดฟัน ตัวร้อน ความลำบากกาย ความลำบากใจ ความโหม่นส่น้อยใจ (ใน

บางแห่ง เรียกว่า อปากกุกุข คือ กุขที่ไม่ปรากฏชัด)

- อปภิจฉันนกุข กุขที่ไม่ปกปิด เช่น ความกุขกายที่เกิดจากแผลมีด แผลหอก แผลไม้ ฝี (ในบางแห่งเรียกว่า ปากกุกุข คือ กุขที่ปรากฏชัด)
- นิปปริยายกุข กุขโดยตรง คือ กุขขเวทนา
- ปริยายกุข กุขโดยอ้อม คือ ชาตีกุขเป็นต้นนอกจากกุขขเวทนา แม้กุขเหล่านี้จะไม่ใช้สภาพที่ทนได้ยากก็เป็นเหตุเกิดของความกุขกายและความกุขใจในโอกาสต่อไป

ชาตีกุข ฆรากุข และมรณกุข จัดเป็นกุขขสัจ เพราะเป็นกุขโดยอ้อม แม้ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความกุขกาย ความกุขใจ และความคับแค้นใจ ก็จัดเป็นกุขขสัจเช่นเดียวกัน เพราะเป็นกุขโดยตรง ความจริงแล้วชาติเป็นต้นเกิดจากอุปาทานขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ถ้าไม่มีอุปาทานขันธ์แล้วความเกิดเป็นต้นก็ไม่ได้ ดังนั้น กล่าวโดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ ที่ปรากฏในขณะเห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงชื่อว่า กุข เพราะเป็นกุขประจำสังขารที่แปรปรวน และเป็นที่ตั้งของชาตีกุขเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กตมถฺย ภิกฺขเว กุขํ อริยสัจจํ. ชาตีปิ กุขฺขา. ฆราปิ กุขฺขา.
มรณมฺปิ กุขํ. โสภปริเทวทุกฺขโทมสฺสอุปายาสาปิ กุขฺขา. อปฺปิเยหิ สม-
ปโยโค กุขฺโข. ปิเยหิ วิปฺปโยโค กุขฺโข. ยมฺปิจฺฉ น ลภติ, ตมฺปิ กุขํ.
สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา กุขฺขา.^{๑๑๘}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือกุขเป็นไฉน ได้แก่ ความเกิดเป็น

ทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ เป็นทุกข์ การพบกับอารมณ์ที่ไม่ชอบเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากอารมณ์ที่ชอบเป็นทุกข์ และการไม่ได้รับอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยสังเขปอุปาทานชั้นห้าเป็นทุกข์”

สมุทยสังค คือ ดัชนีหาที่เพิลิตเพลินยนิคืออุปาทานชั้น ๕ ว่าเป็นสิ่งที่ตั้งมาน่าพอใจ ผู้ที่มีตัณหาอยู่ย่อมจะทำการกรรมดีหรือกรรมชั่วด้วยความต้องการจะให้ตน เป็นสุขในปัจจุบันหรืออนาคต กรรมที่บุคคลทำไว้ในแต่ละภพจึงมีมากมายนับไม่ถ้วน อย่างไรก็ตาม กรรมที่จะให้ผลปฏิสนธินั้นเป็นกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีกำลัง ซึ่งกระทำเมื่อใกล้ตายหรือสังสมไว้เป็นนิจ ย่อมมาปรากฏให้เป็นอารมณ์ในเวลาใกล้ตาย หรืออารมณ์ที่เป็นอุปการณของกรรมนั้นๆ เช่น ดอกไม้บูชาพระ หรืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งของภพใหม่ เช่น วิมาน ย่อมมาปรากฏเหมือนฝันเห็น ผู้ที่ยึดหน่วงอารมณ์ทั้ง ๓ คือ กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งไว้แล้วย่อมไปเกิดในภพนั้นๆ หลังจากเสียชีวิตแล้ว โดยมีอุปาทานชั้น ๕ อุปติขึ้นในภพใหม่

ความเกิดขึ้นเป็นเบื้องแรกของอุปาทานชั้น จัดเป็นชาติทุกข์ ความแก่ของชั้น เป็นชราทุกข์ ความดับของชั้นในภพนั้นๆ เป็นมรณทุกข์ ความเศร้าโศกและความคร่ำครวญเป็นต้นที่เกิดตามเหตุปัจจัยในภพนั้นก็ทุกข์เช่นเดียวกัน ดังนั้น อุปาทานชั้นที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องในขณะเห็น ได้ยิน ฯลฯ จึงเป็นทุกข์สังค ทุกข์สังคเกิดจากกรรม ส่วนกรรมเกิดจากตัณหา ผู้ที่ละตัณหาได้แล้วย่อมไม่ทำกรรมใหม่ แม้กรรมเก่าของท่านก็ไม่ให้ผลเป็นปฏิสนธิในภพ

ใหม่ เพราะรากแก้วคือตัณหาถูกตัดขาดได้แล้ว จะเห็นได้ว่ามูลเหตุของอุปาทาน-
ชั้นนี้ก็คือตัณหานั่นเอง สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กตมลฺลจ ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทโย อริยสัจจํ. ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา
นฺนทึราคสฺสทคฺคา ตตฺตรตฺตรภินฺนทินิ. เสยฺยถิทํ. กามตณฺหา ภวตณฺหา
วิภวตณฺหา.^{๑๑๙}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์สมุทัยเป็นไฉน ได้แก่ ความผูกพัน
ที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ เพลิดเพลินภพและ
อารมณ์นั้นๆ กล่าวคือ ความผูกพันในกามคุณอารมณ์ ความผูกพันที่
มีความเห็นผิดว่าภพเที่ยง และความผูกพันที่มีความเห็นผิดว่าภพ
ขาดสูญ”

[พระไตรปิฎกฉบับไทยมีรูปว่า โปโนพุกวิกา แต่ฉบับสิงหลและฉบับฉန္ฉฐสังคีติมี
รูปว่า โปโนภวิกา เมื่อเทียบเคียงกับภาษาสันสกฤตก็ได้ข้อสรุปว่า ศัพท์ว่า ปุนฺร ใน
สันสกฤต เป็น ร การันต์ ส่วนบาลีเป็น ปุณ เมื่อ ปุณ เข้าสมรสกับ ภว ก็มีรูปที่ซ้อน
พยัญชนะ สังโยคว่า ปุณพฺภว เพราะสันสกฤตมีรูปสังโยคว่า ปุณฺร แต่เมื่อแปลง อรฺ ใน
ปุณฺร เป็น โอ ได้รูปว่า ปุโน, โปโน ก็ไม่ควรมีรูปสังโยคเป็น โปโนพฺภว, โปโนพุกวิกา ใน
ที่นี้จึงใช้เป็น โปโนภวิกา ตามฉบับสิงหลและฉบับฉန္ฉฐสังคีติ]

นิโรธสัจ คือ ความดับของทุกข์ซึ่งเป็นรูปนามทั้งหมด เมื่อนักปฏิบัติ
บรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วย่อมหยั่งเห็นว่า รูปนาม
ทั้งหมดเป็นทุกข์ และปราศจากตัณหาที่เพลิดเพลินยินดีในรูปนาม ด้วยเหตุนี้
อุปาทานชั้น ๕ ที่ควรจะเกิดขึ้นย่อมดับไปไม่เกิดอีก จัดเป็นความดับที่ไม่มี

ชั้นที่เหลืออยู่ซึ่งเรียกว่า อนุปาทิสเสนิพพาน หรือ อนุปปาตนิโรธ คือ ความดับ
ไม่เกิดอีก ดังนั้น พระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณจึงชื่อว่า นิโรธสัง
สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กตมณฺเจ ภิกขเว ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ โย ตสฺสาเยว ตณฺหาเย อเสส-
วิราคนิโรธํ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย.^{๑๒๐}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสังคคือทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับสนิทตัณหานั้น
ทั้งหมด ความสละตัณหานั้น ความปล่อยตัณหานั้น ความวาง
ตัณหานั้น และความไม่พัวพันตัณหานั้น”

[ฉบับไทยมีรูปว่า ทุกฺขสมุทฺโย อริยสจฺจํ และ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ แต่ฉบับฉฎฺฐ-
สังคีติมีรูปว่า ทุกฺขสมุทฺยํ อริยสจฺจํ และ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ โดย ทุกฺขสมุทฺยํ และ
ทุกฺขนิโรธํ มีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ตาม อริยสจฺจํ ปาฐะที่เป็นนปฺงสกลิงค์นี้สอดคล้องกับอรรถ-
กถาของปฎิสัมภิทามรรควา

อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺตืออาทิสฺส ทุกฺขสมุทฺโย ทุกฺขนิโรธํติ วตฺตพฺเพ
ทุกฺขสมุทฺยํ ทุกฺขนิโรธํติ ลิงฺควิปฺลลาโส กโต.^{๑๒๑}

“ในคำว่า อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ เป็นต้น เมื่อควรกล่าวว่า ทุกฺขสมุทฺโย ทุกฺข-
นิโรธ แต่ได้กระทำการเปลี่ยนลิงค์ว่า ทุกฺขสมุทฺยํ ทุกฺขนิโรธํ”

ข้อความข้างต้นแสดงว่า คำว่า ทุกฺขสมุทฺยํ ทุกฺขนิโรธํ เป็นลิงควิปฺลลาสที่กล่าว
เป็นรูปนปฺงสกลิงค์ในเมื่อควรกล่าวเป็นรูปนปฺงลิงค์ว่า ทุกฺขสมุทฺโย ทุกฺขนิโรธํ อย่างไร
ก็ตาม คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวถึงรูปว่า ทุกฺขสมุทฺโย และ ทุกฺขนิโรธํ โดยเห็น
ว่าแม้ลิงค์จะต่างกันก็ไม่ผิดหลักภาษา เหมือนคำว่า อุปฺปาโท ภยํ (ความเกิดขึ้นของสังขาร

นำกลัว) ดังสารกในคัมภีร์นั้นว่า

สตปิ ทุวินนํ ปทานํ สมานาธิกรณภาเว ลิงคเกโท คหิโต. ยถา ทุกฺข-
สมุทโย อริยสัจจนฺติ.^{๑๒๒}

“เมื่อมีเนื้อความเสมอกันแห่งบท ทั้ง ๒ ลิงค์ ย่อมต่างกันได้ เช่น ทุกฺข-
สมุทโย อริยสัจจ”

ด้วยเหตุดังกล่าว ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับไทย รูปนี้ยังสอดคล้องกับคำว่า ทุกฺขนิโรธ-
คามินี ปฏิปทา ซึ่งเป็นอิตถิลิงค์อีกด้วย]

มรรคสังค คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันมีสัมมาทิฐิเป็นต้น ซึ่งยังเห็น
พระนิพพานโดยประจักษ์ สมจริงดังพระพุทธรพจน์ว่า

อิทํ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจจํ. อยเมว
อริโย อญฺจสิโก มคฺโค. เสยฺยอิทํ. สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงกฺกโป สมฺมา-
วาจา สมฺมากมฺมุนฺโด สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมา-
สมาธิ.^{๑๒๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสังคคือมรรคอันเป็นทางดับทุกข์ ได้แก่
อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นนั่นเอง กล่าวคือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การ
กล่าวชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความ
ระลึกรู้ชอบ และความตั้งมั่นชอบ”

บุุคคลทั่วไปควรตามรู้อริยสังค ๒ อย่าง คือ ทุกฺขสังคที่เป็นรูปนามซึ่งเกิด
ดับอยู่เสมอ และสมุทยสังคที่เป็นต้นหาอันผลิตเพลินอารมณ์ที่มาปรากฏทาง
ทวารทั้ง ๖ ส่วนนิโรธสังคและมรรคสังคไม่ใช่อารมณ์กรรมฐานอย่างแท้จริง

นักปฏิบัติผู้น้อมใจไปสัจจะทั้ง ๒ นี้ว่าเป็นสัจจะที่ดีเลิศไม่ใช่อารมณ์ของกิเลส
ก็จัดเป็นการตามรู้โดยปริยาย ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตตฺถ ปุริมานิ เทว สจฺจานิ วญฺญํ ปจฺฉิมานิ วิวญฺญํ. เตสุ ภิกฺขุโน
วญฺญู กมฺมญฺจานาภินิเวโส โหติ. วิวญฺญู นตฺถิ อภินิเวโส. ปุริมานิ
เทว สจฺจานิ “ปลฺลจกฺขนฺธา ทุกฺขํ, ตณฺหา สมฺมทโยติ เอวํ สงฺเขเปน จ
“กตเม ปลฺลจกฺขนฺธา. รุปกฺขนฺโธติอาทินา นเยน วิตฺถาเรน จ
อจฺริยสฺส สนฺติเก อุกฺคณฺหิตฺวา วาจาเย ปฺนปฺปฺนํ ปรีตฺเตนโต โยคา-
วโจ กมฺมํ กรโหติ. อิตฺเรสุ ปน ทฺวิสุ สจฺเจสุ “นิโรธสจฺจํ อิกฺขํ กนฺตํ
มนาเป, มคฺคสจฺจํ อิกฺขํ กนฺตํ มนาปนฺติ เอวํ สวเนเนว กมฺมํ กรโหติ.
โส เอวํ กรโหนโต จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฺปฏฺวิเวเธเนว ปฏฺวิวิฆฺตติ. เอกา-
ภิสฺมเยน อภิสฺเมติ. ทุกฺขํ ปริยฺลปฏฺวิเวเธเนว ปฏฺวิวิฆฺตติ. สมฺมทํ
ปหานปฺปฏฺวิเวเธเนว ปฏฺวิวิฆฺตติ. นิโรธํ สจฺจิกิริยาปฏฺวิเวเธเนว ปฏฺวิวิฆฺตติ.
มคฺคํ ภาวนาปฏฺวิเวเธเนว ปฏฺวิวิฆฺตติ. ทุกฺขํ ปริยฺลปภิสฺมเยน อภิสฺเมติ.
สมฺมทํ ปหานภิสฺมเยน. นิโรธํ สจฺจิกิริยาภิสฺมเยน. มคฺคํ ภาวนาภิ-
สมฺมเยน อภิสฺเมติ. เอวํสส ปุพฺพภาเค ทฺวิสุ สจฺเจสุ อุกฺคหปริปฺจฺฉา-
สวณธารณสมฺมสนปฺปฏฺวิเวโส โหติ. ทฺวิสุ ปน สวณปฺปฏฺวิเวโสเยว. อปร-
ภาเค ตีสุ ภิกฺขโโต ปฏฺวิเวโส โหติ. นิโรเธ อารมฺมณปฏฺวิเวโส.^{๑๒๔}

“ในบรรดาสัจจะเหล่านั้น สัจจะสองอย่างแรกชื่อว่า วัฏฏสัจ (สัจจะ
ที่อยู่ในวัฏฏะ) สองอย่างหลัง ชื่อว่า วิวัฏฏสัจ (สัจจะที่พ้นจากวัฏฏะ)
ในสัจจะสองอย่างนั้น การเจริญกรรมฐาน ย่อมมีแก่ภิกษุในวัฏฏสัจ ไม่มี
การเจริญกรรมฐานในวิวัฏฏสัจ นักปฏิบัติได้เรียนรู้สัจจะ สองอย่างแรก

โดยสังเขปว่า ขันธ์ ๕ เป็นทุกขสังขัตถะ เป็นสมุทยสังขัตถะ หรือโดยพิสดาร มีนัยว่า ขันธ์ ๕ คืออะไร คือ รูปขันธ์ เป็นต้น การสาธยายด้วยวาจาอยู่เสมอๆ ย่อมเป็นการบำเพ็ญกรรมฐาน ส่วนในสังขะทั้ง ๒ ที่เหลือย่อมบำเพ็ญกรรมฐานด้วยการสติอย่างนี้ว่า นิโรธสังขัตถะเป็นสังขะที่ดีเลิศน่าปรารถนาพอใจ มรรคสังขัตถะเป็นสังขะที่ดีเลิศน่าปรารถนาพอใจ

เธอเจริญกรรมฐานอยู่อย่างนั้น ย่อมบรรลุสังขะ ๔ ด้วยการเพ่งตลอดคราวเดียวกัน ย่อมหยั่งเห็นด้วยการรู้ชัดคราวเดียวกัน กล่าวคือ ย่อมบรรลุทุกขสังขัตถะด้วยการเพ่งตลอดคือการกำหนดรู้ ย่อมบรรลุสมุทยสังขัตถะด้วยการเพ่งตลอดคือการละ ย่อมบรรลุนิโรธสังขัตถะด้วยการเพ่งตลอดคือการกระทำให้แจ้ง ย่อมบรรลุมรรคสังขัตถะด้วยการเพ่งตลอดคือการเจริญ ย่อมหยั่งเห็นทุกขสังขัตถะด้วยการรู้ชัดคือการกำหนดรู้ ย่อมหยั่งเห็นสมุทยสังขัตถะด้วยการรู้ชัดคือการละ ย่อมหยั่งเห็นนิโรธสังขัตถะด้วยการรู้ชัดคือการกระทำให้แจ้ง ย่อมหยั่งเห็นมรรคสังขัตถะ ด้วยการรู้ชัดคือการเจริญ

โดยประการดังนี้ ในเบื้องต้นการเพ่งตลอดคือการเรียน ได้ถาม ฟัง ทรงจำ และกำหนดรู้ย่อมมีแก่เธอในสังขะสองอย่าง[แรก] ส่วนการเพ่งตลอดคือการเพ่งย่อมมีในสังขะสองอย่างหลัง ต่อมาการเพ่งตลอดโดยหน้าที่ย่อมมีในสังขะ ๓ อย่าง ส่วนการเพ่งตลอดอารมณ์ย่อมมีในนิโรธสังขัตถะ”

ความจริงแล้ว มรรคญาณเป็นสภาวะรับรู้^๑นิโรธสังขัตถะเป็นอารมณ์ ส่วนสังขะ ๓ อย่างที่เหลือ นักปฏิบัติย่อมรับรู้โดยหน้าที่ คือ การกำหนดรู้ การละ และการกระทำให้แจ้ง นอกจากนี้ การเรียน ได้ถาม ฟัง และทรงจำ จัดเป็นความเข้าใจ

ในระดับปริยัติเท่านั้น ความเข้าใจในระดับวิปัสสนาต้องเป็นการกำหนดรู้เท่านั้น ซึ่งในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาญาณทั้งหมด

หนึ่ง ปุณฺณไม่อาจรับเอาโลกุตตรธรรมคือ มรรค ผล และนิพพานมาเป็น อารมณฺ์โดยประจักษ์ได้ เพราะตนยังไม่ได้บรรลุ ปุณฺณจึงกำหนดรู้นิโรธสังและมรรคสังไม่ได้ ส่วนพระอริยบุคคลแม้บรรลุโลกุตตรธรรมแล้วก็ไม่กำหนดรู้นิโรธสังและมรรคสัง เพราะไม่มีประโยชน์ในการละกิเลสด้วยการกำหนดรู้เช่นนั้น

การน้อมใจไปในนิโรธสังและมรรคสังว่าเป็นสังจะที่ดีเลิศ คือ ความตั้งใจในการบรรลุนิโรธสังและมรรคสังนั้นด้วยการปฏิบัติธรรมสมดังความปรารถนาว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณฺมหา ปริมุจฺจิสฺสามิ (เราก็กพ้นจากความแก่และความตายด้วยปฏิปทานี้โดยแท้) มิใช่ความพอใจแล้วระลึกถึงอยู่เสมอโดยอิงอาศัยตัณหาและทิวฐิ ดังคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า

วฏฺเณ กมฺมฏฺฐานาภินิเวโส สรูปโต ปรีคฺคหสฺสพภาวโต. วิวฏฺเณ นตฺถิ
อวิสยตฺตา. วิสยตฺเตปิ จ ปโยชนาภาวโต ฯ เปฯ อิฏฺฐํ กนฺตฺนติ นิโรธ-
มคฺเคสุ นินฺนภาวํ ทสฺเสติ. น อภินนฺทนํ. ตนฺนินฺนภาโวเยว จ ตตฺถ กมฺม-
กรณํ ทฏฺฐพฺพํ.^{๑๒๔}

“การเจริญกรรมฐาน ย่อมมีในวิภูตฺตัง เพราะสามารถกำหนดรู้ได้โดยสภาวะไม่มีการเจริญกรรมฐานในวิภูตฺตัง เพราะมิใช่อารมณ์ของปุณฺณและแม้เป็นอารมณ์ของพระอริยบุคคลก็ไม่มีประโยชน์ในการกำหนดรู้...คำว่า อิฏฺฐํ กนฺตํ (สังจะที่ดีเลิศน่าปรารถนาพอใจ) แสดงการน้อมใจไปในนิโรธสังและมรรคสัง มิได้แสดงความพอใจ ฟังทราบว่าการน้อมใจไปในสังจะเหล่านั้นก็คือการเจริญกรรมฐานในสังจะดังกล่าว”

นักปฏิบัติผู้ตามรู้รูปนามปัจจุบันตามความเป็นจริง ย่อมรู้ชัดลักษณะหน้าที่ และอาการปรากฏของรูปนามนั้นๆ พร้อมทั้งสภาวะแปรปรวนของรูปนาม สภาวะโน้มไปสู่อารมณ์ของนามธรรม และสภาวะเป็นทุกข์ที่ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ เมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงย่อมรู้เห็นว่าสภาวะธรรมปัจจุบันที่กำหนดรู้ทั้งหมดนั้นมิมีสภาพเกิดดับอยู่เสมอ ไม่มีอารมณ์ที่ดึงดูดน่าพอใจแต่อย่างใด การรู้เห็นอย่างนี้คือการรับรู้ทุกขสัจตามหลักสัจเทศนาดังข้อความว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ.^{๑๒๖}

“ภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า อุปาทาน-
จันท์ ๕ นี้เป็นทุกข์”

จเปตฺวา ตณฺหํ เตภฺมกฺขมเม อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาสภาวโต ป-
ชานาติ.^{๑๒๗}

“ภิกษุย่อมรู้ชัดธรรมที่มีในภุมิ ๓ ยกเว้นตัณหาตามสมควรแก่
สภาวะว่า อุปาทานจันท์ ๕ นี้เป็นทุกข์”

ยถาสภาวโตติ อวิปริตฺสภาวโต พารณลกฺขณโต. โย โย วา สภาโว
ยถาสภาโว. ตโต รูปฺปนาทิกฺกขพฺตฺตาทิสภาวโต.^{๑๒๘}

“คำว่า ยถาสภาวโต (ตามสมควรแก่สภาวะ) หมายความว่า ตาม
สภาวะที่ไม่แปรปรวน คือ ตามลักษณะเบียดเบียน อีกนัยหนึ่ง สภาวะ
ที่เกิดขึ้นทุกๆ อย่าง ชื่อว่า ยถาสภาวะ ภิกษุย่อมรู้ชัดตามสภาวะทุกๆ
อย่างอันมีการแปรปรวนและความแข็งเป็นต้น”

[ตามนัยแรกคำว่า ยถาสภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า สภาวสฺส อนฺรูปฺ ยถาสภาว (ยถาสภาว คือ สมควรแก่สภาว) นัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า โย โย สภาโว ยถาสภาว (ยถาสภาว คือ สภาวทุกอย่าง อย่าง)]

ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ซึ่งเรียกว่า เทภูมกธรรม คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาจรซึ่งเกิดภายในเหล่าสัตว์ ส่วนธรรมภายนอก (อนินทริยพัทธรูป) อันได้แก่ อาหาร เสื้อผ้า เป็นต้นไม่จัดว่าเป็นทุกขสัง เพราะมิได้เกิดจากตัณหาที่เป็นสมุทัยสัง และไม่อาจระงับด้วยมรรคสัง ความจริงแล้ว ในบางขณะนักปฏิบัติอาจตามรู้อารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏเองได้บ้างเมื่อรับรู้อารมณ์ภายในอย่างชัดเจนแล้ว เรื่องนี้จัดเป็นข้อยกเว้นพิเศษเท่านั้น อารมณ์ภายนอกทั้งหมดจึงไม่ใช่ทุกขสังที่ควรกำหนดรู้

[อนินทริยพัทธรูป คือ รูปที่ไม่มีใจครอง จัดเป็นสังขจิมุตติ (พ้นจากสังขะทั้ง ๔)]

อริยสัง ๔ ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนี้ ปรากฏอยู่ในกายที่ยาววา หนา คีบ กว้างตอก เพราะทุกขสังที่เกิดจากตัณหาได้เกิดขึ้นภายในกายนี้แม้ในโรธสังที่เป็นความดับทุกข์และมรรคสังที่เป็นทางดับทุกข์ก็เกิดภายในกายนี้เช่นเดียวกัน ดังนั้น การตามรู้อริยสังภายในกายจึงเป็นหลักสำคัญ จะเห็นได้ว่าพระบรมศาสดา ตรัสการตามรู้กองรูปภายในไว้ก่อนกองรูปภายนอกในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๒๔} เพื่อแสดงความสำคัญของกองรูปภายในและเวทนาภายในเป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีสาธกอื่นว่า

ยตุถ โข อาวุโส น ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น อุปฺปชฺชติ.

นาห์ ตัม คมเนน โลกสฺส อนตัม ฌาเตยฺย ทฺฐเจยฺย ปตฺเตยฺยนฺติ วทามิ.
 น โข ปนาห์ อวฺโส อปฺปตฺวา โลกสฺส อนตัม ทฺถขสฺส อนตฺตกริยํ วทามิ.
 อปีจ ขวาทํ อวฺโส อิมสฺมิณฺญเฬว พฺยามมตฺเต กเพวเร สสณฺณมฺหิ
 สมเนก โลกณฺจ ปลฺลเปมิ โลกสมุทฺทณฺจ โลกนิโรธณฺจ โลกนิโรธ-
 คามินิณฺจ ปฏิปทํ.^{๑๓๐}

“ดูกรอวสุ สัตว์ย่อมไม่เกิด ย่อมไม่แก่ ย่อมไม่ตาย ย่อมไม่จุติ
 ย่อมไม่อุบัติ ในที่ใด เราไม่กล่าวที่นั่นว่าเป็นที่สุดแห่งโลก ที่ควรรู้ ควร
 เห็น ควรถึงด้วยการไป และเราย่อมไม่กล่าวการกระทำที่สุดแห่งทุกซ์
 เพราะไปไม่ถึงที่สุดแห่งโลก แต่เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก
 ความดับของโลก และปฏิบัติให้ถึงความดับของโลก ในอรรถาพจน์มี
 ประमाणวาทหนึ่ง มีสัญญา และมีใจนี้เท่านั้น”

โลกนฺติ ทฺถขสจฺจํ. โลกสมุทฺทนฺติ สมุทฺทสจฺจํ. โลกนิโรธนฺติ นิโรธ-
 สจฺจํ. ปฏิปทนฺติ มคฺคสจฺจํ. อิติ นาห์ อวฺโส อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ ตินฺ-
 กฺกุจาทิสฺส ปลฺลเปมิ. อิมสฺมี ปน จาตุมหากฺกุติเก กายสฺมีเฬว ปลฺลเปมิติ
 ทสฺเสติ.^{๑๓๑}

“คำว่า โลก (โลก) คือ ทุกขสัจ

คำว่า โลกสมุททัย (เหตุเกิดของโลก) คือ สมุททัยสัจ

คำว่า โลกนิโรธ (ความดับของโลก) คือ นิโรธสัจ

คำว่า ปฏิปท (ปฏิบัติ) คือ มรรคสัจ

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ตถาคตมิได้บัญญัติ
 สัจจะ ๔ เหล่านี้ไว้ในอารมณ์ภายนอกมีหยาและพื้นเป็นต้น แต่บัญญัติ

ไว้ในอรรถภาพที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เท่านั้น”

สสนฺตติปริยาปนฺนํ ทุกฺขสมุทฺทธานํ อปฺปวตฺติกาเวน ปริกฺขยห-
มาโน นิโรธปี สสนฺตติปริยาปนฺโน วีย โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ อตฺตโน วา
จตุตฺตาริ สจฺจานีติ. ปฺรสุสฺ วาติ เอตฺถาปี เอสฺว นโย.^{๑๓๒}

“แม้ในโรธสังอันบุคคลกำหนดรู้โดยความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกขสังและ
สมุทยสังที่ปรากฏอยู่ในกระแสจิตของตน ก็เหมือนปรากฏอยู่ในกระแ
สจิตของตน ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า อตฺตโน วา
จตุตฺตาริ สจฺจานิ (สังจะ ๔ ของตน) แม้คำว่า ปฺรสุสฺ วา (สังจะ ๔ ของ
คนอื่น) ก็มีนัยเดียวกันนี้”

ความจริงนิโรธสังแม้เป็นธรรมภายนอกตามที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม
ว่าเป็นพหิททธรรม (ธรรมภายนอก)^{๑๓๓} ก็จัดว่าเป็นธรรมภายในตามปริยายที่
กล่าวมานี้ เพราะเหมือนปรากฏอยู่ในกระแสจิตของตน

สรุปความว่า อริยสัง ๔ เป็นธรรมชาติที่ปรากฏภายในกระแสจิตของตน
โดยการกำหนดรู้ทุกขสัง ละสมุทยสัง กระทำนิโรธสังให้แจ้ง และเจริญมรรคสัง
ให้บังเกิดขึ้นภายในอรรถภาพที่ยาวาหนาคับกว้างขวางนี้ ไม่ปรากฏในกระแสจิต
ของบุคคลอื่น

ผู้ที่เจริญสติตามรู้รูปนามปัจจุบันอยู่ เมื่อเกิดความเพลิดเพลिनยินดีในสิ่ง
ที่พบย่อมจะกำหนดรู้เท่าทันได้ การรับรู้อย่างนี้เป็นการรู้ประจักษ์สมุทยสังใน
ปัจจุบันภพ แต่สมุทยสังดังกล่าวนั้นเป็นเหตุให้เกิดรูปนามซึ่งเป็นทุกขสังในภพ
ต่อไป ไม่ใช่สมุทยสังที่เป็นเหตุเกิดของภพนี้ สมุทยสังที่เป็นเหตุเกิดของภพนี้

นั้น เป็นสิ่งที่เหล่าสัตว์ได้กระทำไว้ในภพก่อน กล่าวคือ บุคคลต้องการจะได้รับ
อรรถภาพ ที่ดีงามเพียบพร้อมด้วยความสุข จึงบำเพ็ญกุศลไว้ เขาย่อมไปเกิดในภพ
นั้นด้วยผลบุญที่ทำไว้ซึ่งมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุ แต่บุคคลไม่อาจรู้ประจักษ์ค้นหา
ซึ่งดับไปแล้วได้ อย่างไรก็ตาม ต้นเหตุในอดีตก็มีสภาพเหมือนกับต้นเหตุใน
ปัจจุบัน และเกิดขึ้นในกระแสจิตของบุคคลเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่าเหมือนกัน
โดยเอกัตตนิย คือ นัยที่มีสภาพอย่างเดียวกัน เหมือนการเห็นมหาสมุทรหรือ
ภูเขาบางส่วน ก็อาจกล่าวว่าเห็นมหาสมุทร เห็นภูเขา ดังนั้น การตามรู้ต้นเหตุ
ในปัจจุบันจึงจัดเป็นการตามรู้สมุทัย

นักปฏิบัติผู้ยังเห็นวิปัสสนาญาณตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณเป็นต้นไป
อาจอนุมานรู้ต้นเหตุในอดีตได้อีกด้วย ตัวอย่างเช่น เมื่อเขาได้ยังเห็นสภาวะ-
ลักษณะของรูปนามอย่างชัดเจนแล้ว ย่อมรับรู้ความเป็นเหตุผลของรูปนาม
ต่อจากนั้น กล่าวคือ

- สภาวะการเหี่ยยดเกิดขึ้นจากจิตที่คิดอยากจะเหี่ยยด
- รูปที่มีลักษณะเย็นเกิดขึ้นจากธาตุไฟที่มีลักษณะเย็น
- สภาวะเห็นเกิดขึ้นจากจักขุประสาทและรูปารมณ
- การกำหนดรู้หรือความคิดฟุ้งซ่านเกิดขึ้นจากการมีอารมณ์อย่างใด
อย่างหนึ่งให้จิตรับรู้ได้
- จิตที่เกิดขึ้นในภายหลังเกิดจากจิตที่เกิดขึ้นก่อน

นักปฏิบัติผู้รู้เห็นความสืบเนื่องของเหตุผลอย่างนี้แล้วย่อมอนุมานรู้ว่า รูป
นามในภพนี้ตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมาควรมีเหตุสืบเนื่องกันเหมือนรูปนามที่กำหนด

รู้ในปัจจุบันขณะ เขาย่อมอนุมานรู้ด้วยสัมมาทิฐิที่เข้าใจกรรมและผลของกรรม ว่ารูปนามดังกล่าวเกิดจากกุศลกรรมที่กระทำไว้ในอดีต และอนุมานรู้ต่อไปว่า กุศลกรรมเกิดจากตัณหาที่ต้องการไปเกิดในภพที่ดีมีความสุข ความจริงผู้ที่ อนุมานรู้อย่างนี้มีได้ครุ่นคิดเป็นเวลานาน เขาเพียงเกิดความเข้าใจด้วยการ อนุมานรู้แล้วตามกำหนดสภาวะธรรมปัจจุบันต่อไปทันที มีข้อความเกี่ยวกับเรื่อง นี้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตสฺเสว โข ปน ทุกฺขสฺส ชนิกํ สมฺภูจปิ กํ ปริมตณฺหํ อयํ ทุกฺข-
สมฺภโยติ.^{๑๓๔}

“เธอย่อมรู้ชัดตัณหาที่ยังทุกข์นั้นให้เกิดมีขึ้นตามสภาวะว่า ตัณหา
นี้เป็นเหตุเกิดของทุกข์”

อนึ่ง ทุกขสังและสมุทยสังทั้งสองนี้เป็นสภาพที่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์อยู่
แล้ว แต่การจะเข้าใจสภาวะและหน้าที่ของสังจะเหล่านั้นโดยปรมัตถ์ล้วนๆ ไม่มี
บัญญัติเจือปนเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ผู้ที่เจริญวิปัสสนา ตามรู้สังจะเหล่านั้นตาม
ความเป็นจริงย่อมจะเข้าใจสภาวะและหน้าที่ได้ตามสมควร ต่อเมื่อบรรลุมรรค-
ญาณแล้วจึงเข้าใจได้อย่างหนักแน่นไม่หวั่นไหว ดังมีสาธกกว่า

ทุกฺขสจฺจญฺหิ อุปฺปตฺติโต ปากฺกํ. ขาณฺณณฺณกฺกปฺปหาราทีสุ โอโห
ทุกฺขนฺติ วตฺตพฺพตฺตมปี อาปชฺชติ. สมฺมุทยมปี ขาทิตุกามตา ภฺยชฺชิตฺ-
กามตาทิวเสน อุปฺปตฺติโต ปากฺกํ. ลกฺขณปฺปฎิเวธโต ปน อุกฺขมปี ตํ
คมภีรํ. อิติ ตานิ ทฺวาทสฺสตา คมภีรานิ.^{๑๓๕}

“โดยแท้จริงแล้ว ทุกขสังเป็นสภาพปรากฏด้วยการเกิดขึ้น ชาวโลก

มักกล่าวในขณะกระทบต่อไม้และหนามเป็นต้นว่า ‘โอหนอ เป็นทุกข์’ แม้สมุทยสังก็ปรากฏด้วยการเกิดขึ้นโดยความต้องการจะเคี้ยวหรือบริโภคนั้นเป็นต้น แต่ทั้งสองอย่างนั้นลึกซึ้งด้วยการแทงตลอดสภาวะสังขะเหล่านั้นลึกซึ้งเพราะรู้เห็นได้ยากอย่างนี้”

พุทฺทสตะตาติ อตฺตโน ปวตฺติกฺขณวเสน ปากฺขานิปิ ปกฺติลาเถเนน สภาวสโต ทฺวํ อสฺสกุณฺเณยฺยตฺตา คมฺภีเรเนว จ ภาวนาลาเถเนน ตตฺถาปิ มตฺถกปฺปตฺเตน อริยมคฺคฺคาเถเนว ยาถาโต ปสฺสิตพฺพตฺตา คมฺภีรานิ.^(๓๖)

“คำว่า พุทฺทสตะตา (เพราะรู้เห็นได้ยาก) หมายความว่า สังขะเหล่านั้น แม้ปรากฏด้วยขณะที่บังเกิดขึ้น ก็ลึกซึ้งเพราะไม่อาจรู้เห็นสภาวะและหน้าที่ด้วยปัญญาปกติ แต่ควรรู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยภาวนาปัญญาที่ลุ่มลึก พร้อมด้วยมรรคญาณอันประเสริฐที่แก่กล้าแล้ว”

สังขะสองอย่างหลังนั้นไม่ได้เกิดขึ้นแก่ปุถุชน จึงเป็นสภาพลุ่มลึกที่ปุถุชนไม่อาจรับรู้ได้โดยประจักษ์ ผู้ที่เริ่มเจริญวิปัสสนาจึงได้แต่น้อมใจไปในสังขะเหล่านั้น ต่อมาเมื่อปฏิบัติตามลำดับวิปัสสนาญาณจนถึงญาณที่ ๔ ซึ่งเรียกว่า อุกฺกัปปยญาณ คือ ญาณหยั่งเห็นความเกิดดับ ในบางขณะอาจอนุมานรู้เหตุผลที่สืบเนื่องกันว่า ชั้นที่ ๕ มีสาเหตุมาจากอวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร ผัสสะและรูปนาม ถ้าไม่มีอวิชชาเป็นต้น ชั้นที่ ๕ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อบรรลุนิพพานคือ ญาณหยั่งเห็นสังขารว่าเป็นของน่ากลัวเป็นต้นไปแล้วก็อาจอนุมานรู้ว่า ทุกขณะที่มีการเห็น ได้ยิน ฯลฯ ก็ยังมีความเร่าร้อนด้วยทุกข์ในวัฏฏะ ความสงบอย่างแท้จริงย่อมไม่เกิดขึ้น ต่อเมื่อสภาวะธรรมเหล่านั้นหมดสิ้นไปความสงบจึงเกิดขึ้น

ได้ สมจริงดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อุปปาโท ภยํ. อนุปปาโท เขมุนติ อภิญญะยฺ. ^{๑๓๗}

“พึงรู้ชัดว่าการเกิดเป็นภัย การไม่เกิดเป็นความเกษม”

นอกจากนี้ เมื่อบรรลุนิพพานที่ ๙ ซึ่งเรียกว่า มุจจิตุกัมมตาญาณ คือ ญาณรู้เห็นที่ต้องการจะพ้นไปจากสังขาร นักปฏิบัติบางท่านอาจไม่ต้องการจะตามรู้ปัจจุบัน เพราะรู้สึกว่าการสภาวะธรรมทุกอย่างไม่ใช่สิ่งที่ดึงดูดใจ แม้เขาจะไม่ได้กำหนดรู้รูปร่างก็สามารถรับรู้รูปร่างได้เองด้วยกำลังวิปัสสนาที่สั่งสมมาจนถึงระดับนี้ ต่อมาเขาจะอนุমানรู้พระนิพพานว่า รูปร่างมิได้ดับไปด้วยการไม่ใส่ใจตามรู้ แต่ดับไปอย่างสิ้นเชิงด้วยการรู้เห็นพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วเขาจะเพียรปฏิบัติเพื่อการบรรลุพระนิพพานต่อไป นักปฏิบัติย่อมรับรู้สัจจะทั้ง ๔ โดยประการดังนี้

โดยเหตุที่ทุกขสังขเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริญญะยะ) สมุทยสังขเป็นธรรมที่ควรละ (ปหาตัพพะ) นิโรธสังขเป็นธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง (สังนิกาตัพพะ) และมรรคสังขเป็นธรรมที่ควรให้เจริญในกระแสจิตของตน (ภาเวตัพพะ) เมื่อนักปฏิบัติเจริญสติระลึกถึงรูปร่างปัจจุบันจนกระทั่งหยั่งเห็นความเกิดดับแล้วย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญอริยสังขทั้ง ๔ กล่าวคือ

- การกำหนดรู้รูปร่าง เป็นปริญญากิจ คือ การกำหนดรู้ทุกขสังข
- การละความเพติดเพลินยินดีในรูปร่างที่รับรู้ด้วยสติอยู่ เป็นปหานกิจ คือ การละสมุทยสังข
- การไม่เกิดขึ้นแห่งตัณหา อุปาทาน กรรม และรูปร่างที่เป็นผลกระทบ

ด้วยการกำหนดรู้ปัจจุบัน เป็นสังคิกิริยากิจ คือ การกระทำนิโรธสังให้แจ้ง การดับตัณหาเป็นต้นดังกล่าวจัดเป็นการดับชั่วขณะด้วยวิปัสสนาซึ่งเรียกว่า ตัทธก-
นิโรธ เมื่อบรรลุอุปริยมรรคอย่างแท้จริงจึงจะรับรู้การดับของรูปนามทั้งปวงโดย
ประจักษ์ได้

- การหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ละอย่างและลักษณะทั่วไปคือ
ไตรลักษณ์ จัดเป็นสัมมาทิฐิ ความดำริชอบ เป็นสัมมาสังกัปปะ ความเพียรชอบ
เป็นสัมมาวายามะ การระลึกรู้ชอบ เป็นสัมมาสติ ความตั้งมั่นชอบ เป็นสัมมา-
สมาธิ การไม่ล่วงละเมิดทางวาจา มีการพูดเท็จเป็นต้นในขณะปฏิบัติธรรม เป็น
สัมมาวาจา การไม่ล่วงละเมิดทางกายมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น เป็นสัมมากัมมันตะ
การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาซึ่งเกี่ยวกับการเลี้ยวชีพ เป็นสัมมาอาชีวะ
การเจริญสติระลึกรู้ปัจจุบันอันประกอบด้วยอุปริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ จัดเป็น
ภาวนาภิกิจ คือ การเจริญมรรคสัง

อนึ่ง มรรคสังซึ่งเป็นโลกียะย่อมปรากฏแก่นักปฏิบัติผู้บรรลุอุทยัพพญาณ
เป็นต้นไปแล้ว ส่วนมรรคสังที่เป็นโลกุตตระ ย่อมปรากฏแก่ผู้ที่บรรลุมรรคญาณ
ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ นักปฏิบัติผู้เจริญสติปัฏฐานย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญอุริ-
สัง ๔ ในทุกๆ ขณะที่ตามรู้เท่าทันรูปนามปัจจุบัน สมจริงดังสาธกว่า

ยลจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนํ, มคฺโควํ โลกโกติ มคฺคสจฺจํ ปาณํ

โหติ. ๑๓๘

“อนึ่ง การหยั่งเห็นความเกิดดับของบุคคลนั้นเป็นมรรคฝ่ายโลกียะ
นั่นเอง ดังนั้น มรรคสังจึงปรากฏได้”

ธายะ วุจจิต อริโย อฏฺฐงคิโก มคฺโค. ตสฺส อธิคฺมาย ปตฺติยาติ วุตฺตํ
โหติ, อยฺยหิ ปุพฺพภาเค โลกิโย สติปญฺจานมคฺโค ภาวิตฺโต โลกุตฺตร-
มคฺคสฺส อธิคฺมาย สํวตฺตติ.^{๑๓๔}

“อริยมรรคมืองค์ ๘ ชื่อว่า ญายะ ความหมายก็คือ เพื่อบรรลุอริย-
มรรคนั้น แท้จริงแล้ว หนทางแห่งการเจริญสติปัฏฐานที่เป็นโลกิยะใน
เบื้องต้น เมื่อบุคคลบำเพ็ญแล้วย่อมดำเนินไปเพื่อการบรรลุมรรคที่เป็น
โลกุตตระ”

ในขณะที่เกิดมรรคญาณที่รับรู้พระนิพพานที่เป็นสภาพดับรูปนามทั้งหมด
นั้น นักปฏิบัติจะยังเห็นความดับของรูปนามทั้งหมด แม้ว่าเขาจะมีได้รับเอา
รูปนามที่เป็นทุกข์สังขเป็นอารมณ์ก็จัดว่าได้กำหนดรู้ทุกข์สังขเช่นเดียวกันเปรียบ
เหมือนบุรุษคนหนึ่งมาจากที่ร้อนยิ่งเข้ามาสู่ที่มีความร้อนน้อยกว่าเดิม ย่อมสำคัญ
ว่าเป็นที่เย็น เมื่อไปสู่สถานที่เย็นกว่าก็จะสำคัญว่าสถานที่ใหม่เย็นกว่าที่เดิม
ต่อมาเมื่อไปสู่สถานที่เย็นที่สุดก็จะสำคัญว่าที่ใหม่ว่าเย็นกว่าที่เดิมทั้งสองแห่ง ผู้
ที่มีได้เจริญวิปัสสนาย่อมสำคัญผิดในรูปนามทั้งหมดยกเว้นทุกข์เวทนาว่าดีงาม
มีแก่นสาร ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาย่อมสำคัญว่ารูปนามไม่ดีงาม วิปัสสนาจึงเป็น
แก่นสารของนักปฏิบัติ ต่อมาเมื่อเขาบรรลุมรรคญาณรับเอาพระนิพพานเป็น
อารมณ์จึงเข้าใจว่าพระนิพพานมีสภาพสงบสุขยิ่งนัก และเป็นแก่นสารอันสูงสุด
ในพระศาสนา

บุุคคลทั่วไปแม้จะพิจารณาว่ารูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ตามที่
เคยศึกษามาก่อน ก็ย่อมสงสัยลังเลใจ แต่พระโสดาบันผู้ละสักกายทิฏฐิ คือ
ความเห็นผิดในตัวตนแล้ว ย่อมไม่ยึดมั่นรูปนามว่าเที่ยง เป็นสุข มีตัวตน

แม้ท่านจะชวนชวายเป็นเพื่อให้ได้รับความสุขก็จะไม่ทำบาปที่เป็นเหตุให้ตกอบาย การละตัณหาของพระอริยบุคคลในแต่ละระดับมีความแตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

- พระโสดาบันละตัณหาที่เป็นเหตุให้ก่อกรรมชั่วอันส่งผลให้ไปบังเกิดในอบาย และละตัณหาที่เพิลิตเพลินในภพมากกว่า ๗ ชาติในกามภุมิ
- พระสกทาคามีละกามตัณหาอย่างหยาบ และตัณหาที่เพิลิตเพลินในภพมากกว่า ๒ ชาติ
- พระอนาคามีละกามตัณหาอย่างละเอียด
- พระอรหันต์ละตัณหาที่ยินดีในรูปฌานและอรุณฌาน พร้อมทั้งรูปภพและอรุณภพ ท่านเป็นเช่นกับคนเข็ญใจที่ร่ำรวยเป็นเศรษฐีและได้รับราชาภิเษกต่อมา จึงไม่ยินดีในกิเลสที่เหมือนกับความเป็นคนเข็ญใจ

นิโรธสังคคือพระนิพพานที่ประจักษ์แก่นักปฏิบัติ นั้น มีสภาพสงบดับรูปนามสังขารทั้งหมด ย่อมปรากฏโดยความเป็นสภาพที่ไม่แปรปรวนและปราศจากนิमितสัณฐาน ดังข้อความที่กล่าวถึงพระนิพพาน^{๔๐}ว่า

- มีลักษณะสงบจากรูปนามขันธ ๕ (สนฺติลกฺขณ)
- มีหน้าที่ไม่จุติ (อจฺจุตรส)
- ไม่มีนิमितเป็นเครื่องปรากฏ (อนิมิตฺตปจฺจุปฺปจฺจาน)

นักปฏิบัติผู้ประสงค์จะยังเห็นอริยสัง ๔ บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลพึงเจริญวิปัสสนาที่ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิเป็นต้นอันเป็นโลกียะก่อน ต่อมาจึงจะบรรลุมรรคสังคที่เป็นโลกุตตระในภายหลัง เพราะวิปัสสนาตั้งแต่วินัยแรกจนถึงอนุโลมญาณเป็นอุปนิสสยปัจจัยอันอำนวยให้เกิดมรรคสังคที่เป็นโลกุตตระ

เนื่องจากอริยมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งปรากฏในมรรคจิตไม่อาจเกิดขึ้นโดยปราศจากวิปัสสนา มรรคที่เป็นโลกียะจึงเป็นทางดับทุกข์เช่นเดียวกัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ตตถ ปจम्मคฺคญาณํ ตาว สมฺปาเทตฺถกาเมเน อณฺณํ กิณฺณํ กาคพฺพํ
นาม นตฺถิ. ยณฺณํ อเนน กาคพฺพํ, ตํ อนฺนโลมาวसानํ วิปสฺสนํ อุป-
ปาเทนฺเตน กตเมว.^{๑๔๑}

“ในบรรดามรรคญาณเหล่านั้น ผู้ที่ประสงค์จะให้สำเร็จมรรคญาณแรก ไม่พึงทำอย่างอื่นจากการเจริญวิปัสสนา เพราะสิ่งที่ควรกระทำนั้นชื่อว่าได้กระทำแล้วด้วยการเจริญวิปัสสนาอันมีอนุโลมญาณเป็นที่สุด”

เอส โลกุตฺตโร อริโย อญฺจํคิโก มคฺโค, โย สห โลเกเนน มคฺเคน
ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาติ สงฺขยํ คโต.^{๑๔๒}

“มรรคนี้คืออริยมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งเป็นโลกุตตระ และมรรคที่เป็นโลกียะ นับได้ว่าทางแห่งความดับทุกข์”

ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค มีข้อความที่กล่าวถึงการเจริญอริยมรรคมืองค์ ๘ เพื่อละกิเลสไว้ว่า

อิธานนฺท ภิกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐี ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิจารณ์ิสฺสิตํ นิโรธ-
นิสฺสิตํ ไวสฺสคฺคปริณามิ. สมฺมาสงฺกปฺปํ ภาเวติ ฯเปฯ สมฺมาวาจํ ฯเปฯ
สมฺมากมฺมุนฺตํ ฯเปฯ สมฺมาอาชีวะ ฯเปฯ สมฺมาวายามํ ฯเปฯ สมฺมาสติ
สมฺมาสมาธิ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิจารณ์ิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ ไวสฺสคฺค-
ปริณามิ. เอวํ โข อานนฺท ภิกฺขุ กลฺยาณมิตฺโต กลฺยาณสทาโย กลฺยาณ-

สมปวงโก อริย์ อฏฺฐงฺกิกํ มคฺคํ ภาเวติ. อริย์ อฏฺฐงฺกิกํ มคฺคํ พหุลี-
กโรติ.^{๑๔๓}

“ดูกรอานนท์ ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัย
ความสังัดจากกิเลส อาศัยการสำรอกกิเลส อาศัยความดับกิเลส น้อมไป
เพื่อความสละกิเลส ย่อมเจริญสัมมาสังกัปปะ...ย่อมเจริญสัมมาวาจา
...ย่อมเจริญสัมมากัมมันตะ...ย่อมเจริญสัมมาอาชีวะ...ย่อมเจริญสัมมา-
วายามะ...ย่อมเจริญสัมมาสติ...ย่อมเจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยความ
สังัดจากกิเลส อาศัยการสำรอกกิเลส อาศัยความดับกิเลส น้อมไปเพื่อ
ความสละกิเลส

ดูกรอานนท์ ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีจิตน้อมไปในคนที่ดี ย่อม
เจริญอริยมรรคมืองค์แปด ย่อมกระทำซึ่งอริยมรรคมืองค์แปดให้มาก
“ได้อย่างนี้”

ในพระบาลีข้างต้นนี้ สัมมาทิฏฐิ คือ วิปัสสนาญาณและมรรคญาณ
สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนาจิตและมรรคจิต
สัมมาวาจา คือ สภาพที่ละมิจฉาวาจาที่เป็นอนุสัยกิเลส (กิเลสนอนเนื่อง)
ปริยฺยฐานกิเลส (กิเลสพุดขึ้นในจิต) และวิตกกัมมกิเลส (กิเลสล่วงละเมิดทางกาย
หรือวาจา) มิใช่หมายถึงการกล่าววาจาในขณะที่เจริญวิปัสสนาและมรรค แม้
สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะก็มีนัยเดียวกัน

สัมมาสติ คือ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันอันได้แก่
กองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม

สัมมาสมาธิ คือ ขณิกสมาธิที่มีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิในระดับ

วิปัสสนาญาณตั้งแต่ญาณแรกจนถึงอนุโลมญาณ และมีกำลังเทียบเท่าปฐม-
ฌานในระดับมรรคญาณ

ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายข้อความข้างต้นว่า

วิเวกนิสสิตนฺติ ตทฺหฺควิเวกนิสสิตํ สมฺมจฺเฌวิเวกนิสสิตํ นิสฺสรณ-
วิเวกนิสสิตตฺยจฺจ สมฺมาทิฏฺฐิํ ภาเวตฺติ อยมคฺโค เวทิตพฺโพ. ตถา หิ อยํ
อริยมคฺคภาวนานนฺยุตฺโต โยคิํ วิปสฺสนากฺขณํ กิจฺจโต ตทฺหฺควิเว-
กนิสสิตํ อหฺมสยโต นิสฺสรณวิเวกนิสสิตํ, มคฺคกालํ ปน กิจฺจโต สมฺมจ-
เฌวิเวกนิสสิตํ อารมฺมณโต นิสฺสรณวิเวกนิสสิตํ สมฺมาทิฏฺฐิํ ภาเวติ.
เอส นโย วิราคนิสสิตาทีสุ. วิเวกตฺถา เอว หิ วิราคาทโย.^{๑๔๔}

“พึงทราบเนื้อความนี้ว่า ภิกษุย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ [วิปัสสนาญาณ
และมรรคญาณ] อันอาศัยความสงบจากกิเลสชั่วขณะ[ด้วยวิปัสสนา]
อาศัยความสงบจากกิเลสโดยเด็ดขาด[ด้วยมรรคญาณ] และอาศัยความ
สงบจากกิเลสด้วยการหลุดพ้น[คือพระนิพพาน] ซึ่งอธิบายได้ว่า
นักปฏิบัติผู้หมั่นเจริญอริยมรรคนี้ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยความ
สงบจากกิเลสชั่วขณะโดยหน้าที่ และอาศัยความสงบจากกิเลสด้วยการ
หลุดพ้นโดยอธยาศัยในขณะเจริญวิปัสสนา แต่ในขณะเกิดมรรคญาณ
เธอ ย่อมเจริญสัมมาทิฏฐิอันอาศัยความสงบจากกิเลสโดยเด็ดขาดโดย
หน้าที่ และอาศัยความสงบจากกิเลสด้วยการหลุดพ้นโดยความเป็น
อารมณ์ พึงทราบนัยนี้ในสัมมาทิฏฐิอันอาศัยการสำรอกกิเลสเป็นต้น
เพราะการสำรอกเป็นต้นก็มีเนื้อความเหมือนกับความสะดวก”

ความสังัดจากกิเลสที่เรียกว่า วิเวก มี ๕ อย่าง คือ

๑. ตทังควิเวก ความสังัดด้วยเหตุหนึ่งๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เมื่อนักปฏิบัติบรรลुวิปัสสนาญาณตั้งแต่ภังคญาณอันหยั่งเห็นความดับของรูปนามเป็นต้นไป ย่อมไม่เกิดอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในอารมณ์ (อาร์มมณานุสัย) ซึ่งพบเห็นในขณะนั้น และไม่เกิดกิเลสที่พุ้งขึ้นในจิต (ปริยฎฐานกิเลส) พร้อมทั้งกิเลสที่ล่องละเมิดทางกายและวาจา (วิติกกมกิเลส)

๒. วิกขัมภณวิเวก ความสังัดจากนิรวณโดยข่มไว้ด้วยกำลังของอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

๓. สมุจเฉทวิเวก ความสังัดจากกิเลสโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค

๔. ปฏิปัสสัทธิวิเวก ความสังัดจากกิเลสโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล

๕. นิสสรณวิเวก ความสังัดจากกิเลสโดยสลัดออกจากสังขาร คือ พระนิพพาน

ในขณะบรรลุมรรคญาณที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น วิรติเจตสิก ๓ ดวง คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันโดยละหุจริตทางกายและวาจาทั้งหมด อย่างไรก็ตามในขณะบรรลุวิปัสสนาญาณ วิรติเจตสิกก็เกิดขึ้นได้เช่นกัน แต่ไม่เกิดพร้อมกันเหมือนในขณะบรรลุมรรค ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สมมาวาจาโท ดโย วิรติโย โหนติ เจตนาทโยปิ. มคฺคกฺขณฺ ปน
 วิรติโยว.^{๑๔๕}

“[โลกีย]มรรคมีสัมมาวาจาเป็นต้น ๓ อย่าง เป็นวิรติเจตสิก[ที่

ประกอบได้ไม่แน่นอนและไม่ประกอบพร้อมกัน]หรือเป็นเจตนาเจตสิก
เป็นต้นก็ได้ แต่ในขณะที่บรรลุมรรคเป็นวิรติเจตสิกเท่านั้นเจตสิกที่
ประกอบได้แน่นอนและประกอบพร้อมกันเสมอ]”

ข้อความนี้หมายความว่า เมื่อบุคคลต้องการรักษาศีลในขณะที่งดเว้นจาก
กายทุจริตและวจีทุจริต สัมมาวาจาเป็นต้นนั้นจัดเป็นวิรติเจตสิก แม้ในขณะที่
บุคคลกระทำความดีทางกาย วาจา และใจ สัมมาวาจาเป็นต้นก็เป็นเจตนาเจตสิก
หรือจิตที่เกิดพร้อมกับเจตนา นั้น แต่ในขณะที่บรรลุมรรค สัมมาวาจาเป็นต้นจัด
เป็นวิรติเจตสิกโดยแท้ ด้วยเหตุนี้ สัมมาวาจาเป็นต้นในขณะที่เจริญวิปัสสนา
จึงเป็นกุศลจิตที่ประกอบด้วยเจตนาในการทำ ความดี ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

สิกขาปทวิภังเก วิรติ เจตนา สพเพ สมฺปยุตฺตมฺมา จ สิกขา-
ปทานิติ วุตฺตาติ ตตฺถ ปธานานํ วิรติเจตนาณํ วเสน “วิรติโยปี โหนติ
เจตนาโยปีติ อาห. มุสาวาทาทีหิ วิรมณกาเล วา วิรติโย สุภาสิตาที-
วาจาภาสนาทิกาเล จ เจตนาโย โยเชตพฺพา.”^{๘๖}

“พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสิกขาปทวิภังค์ (คำอธิบายสิกขาบท) ว่า
สิกขาบท คือ วิรติเจตสิก เจตนา และสัมปยุตตธรรมทั้งปวง ดังนั้น
พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า วิรติโยปี โหนติ เจตนาโยปี (เป็นวิรติ
หรือเจตนาเจตสิกเป็นต้น) โดยเนื่องด้วยวิรติและเจตนาที่เป็นประธาน
ในเรื่องนั้น อีกนัยหนึ่ง พึงประกอบวิรติเจตสิกในเวลางดเว้นจากการ
พูดเท็จเป็นต้น และพึงประกอบเจตนาเจตสิกในเวลาพูดถ้อยคำที่
ไพเราะเป็นต้น”

จุดสัจจกรรมฐาน

สรุปความว่า นักปฏิบัติพึงตามรู้ทุกขสังขและสมุทยสังข พร้อมทั้งบำเพ็ญนิโรธสังขและมรรคสังขด้วยการน้อมใจไปในธรรมดังกล่าว การปฏิบัติธรรมในลักษณะนี้ชื่อว่า จุดสัจจกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ทำให้แทงตลอดสังขจะ ๔ เป็นกรรมฐานที่อำนวยความสะดวกให้นักปฏิบัติบรรลุมรรคผลได้ ดังข้อความว่า

จุดสัจจปฏิบัติเวธวาทัง กัมมภูจันํ จุดสัจจกัมมภูจันํ. จุดสัจจํ วา อุททิสส ปวตตํ ภาวนากัมมํ โยคิโน สุขวิเสสานํ จานกฺขณตํ จุดสัจจกัมมภูจันํ.^{๑๔๗}

“จุดสัจจกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่นำการแทงตลอดสังขจะ ๔ มาให้หรือการภาวนาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยสังขจะ ๔ และเป็นเหตุให้ได้รับความสุขอันวิเศษ จึงชื่อว่า จุดสัจจกรรมฐาน”

[คำว่า จุดสัจจกัมมภูจันํ มีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. กรรมฐานที่นำการแทงตลอดสังขจะ ๔ มาให้ = จุดสัจจปฏิบัติเวธวาทัง กัมมภูจันํ จุดสัจจกัมมภูจันํ <วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส>

๒. กรรมฐานที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยสังขจะ ๔ = จุดสัจจํ วา อุททิสส ปวตตํ กัมมภูจันํ จุดสัจจกัมมภูจันํ <มัชฌะโลปิตุติยาตปปุริสสมาส>]

ตตถ อสสาสปสสาสปริคคหิกา สติ ทุกขสัจจํ. ตสสา สมุจฺจาปีกา ปุริมตณฺหา สมุทยสัจจํ. อุภินันํ อปวตฺติ นิโรธสัจจํ. ทุกขปริชานโน สมุทยปฺปชหโน นิโรธารมฺมโณ อริยมคฺโค มคฺคสัจจํ. เอวํ จุดสัจจวเสน อุตฺตกฺกิตฺวา นิพฺพุตํ ปาปฺณาตํ อิทเมกสฺส อสสาสปสสาสวเสน อภินิ-

วิภูสส ภิกขุโน ยาว อรหตฺตา นิยฺยานมฺหิ.^{๑๔๔}

“ในเรื่องนั้น สติที่กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกเป็นทุกขสังขัตถ์ ค้นหาในภพก่อนที่ก่อให้เกิดสตินั้นเป็นสมุทยสังขัตถ์ ความดับของทุกขสังขัตถ์และสมุทยสังขัตถ์ทั้งสองเป็นนิโรธสังขัตถ์ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย และมีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังขัตถ์ ภิกษุพากเพียรด้วยจตุสัจจกรรมฐานอย่างนี้แล้วย่อมบรรลुพระนิพพาน ดังนั้น ลมหายใจเข้าออกนั้นจึงเป็นทางหลุดพ้นจนถึงอรหัตตมรรคของภิกษุรูปหนึ่งผู้กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก”

ภิกษุผู้เจริญสติตามรู้ลมหายใจเข้าออกตามหมวดอานาปานะ พึงรับรู้สภาวะสัมผัสของธาตุลมที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนโดยกำหนดว่า “เข้าหนอ” “ออกหนอ” สติดังกล่าวเป็นสติในวิปัสสนาที่เกิดขึ้นก่อนจะบรรลุมรรคญาณ จึงจัดเป็นมรรคสังขัตถ์โดยปริยาย แต่เป็นทุกขสังขัตถ์โดยตรง เพราะตามจตุสัจจเทศนาที่ท่านหมายเอาวิปัสสนาที่บังเกิดในขณะบรรลุมรรคญาณเท่านั้น ดังนั้น ทุกขสังขัตถ์ตามนัยนี้จึงครอบคลุมสติ สัมปยุตตธรรม (จิตและเจตสิก) ที่เกิดพร้อมกับสติรูปอันเป็นที่อาศัยเกิดของสติ และลมหายใจเข้าออกอันเป็นอารมณ์ของสติ โดยกล่าวสติไว้เป็นหลักสำคัญ

แม้ข้อความในมหาสติปัฏฐานสูตรและอรรถกถาจะกล่าวถึงการบรรลุมรรคผลได้ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งแต่นักปฏิบัติอาจเจริญสติปัฏฐานหลายอย่างได้ตามสมควรแก่อารมณ์ที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ ดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่พระอูตติยะว่า “พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔”^{๑๔๕} นอกจากนี้ นักปฏิบัติพึงเจริญกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นหลักซึ่งเรียกว่า มูลกรรมฐาน และอาจเจริญกรรมฐานอย่างอื่นได้ตามสมควร อนึ่ง แม้จะไม่มีข้อความระบุไว้

อย่างชัดเจนว่าบุคคลไหนควรเจริญสติปัฏฐานประเภทใด แต่นักปฏิบัติควรเจริญ กายานุปัสสนาเป็นหลัก เพราะการตามรู้รูปธรรมง่ายกว่าการตามรู้นามธรรม

[รูปธรรมมีสภาพแปรปรวนและประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป นักปฏิบัติจึงควรตามรู้รูป ธรรมเป็นหลัก เมื่อสมาธิตั้งมั่นแล้วนามธรรมก็จะประจักษ์เอง เหมือนกระจกเงาที่ขัดสีดี แล้วย่อมจะสะท้อนเงาได้ชัดเจน ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

สเจ ปนสฺส เตน เตน มุเจน รูปี ปริคฺคเหตฺวา อรูปํ ปริคฺคณฺหโต
สุขุมตฺตา อรูปํ น อูปฏฺจาติ, เตน ฐรฺณิกฺเขปํ อกฺตฺวา รูปเมว ปุณฺณปุณํ สมฺม-
สิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปริคฺคเหตพฺพํ ววตฺถเปตพฺพํ. ยถา ยถา หิสฺส รูปี
สุวิกฺขาลิตํ โหติ นิชฺชงฺกํ สุปริสุทฺธํ, ตถา ตถา ตทารมฺมณา อรูปมฺมา สยเมว
ปากฺกา โหนฺติ.^{๑๕๐}

“อนึ่ง ถ้านักปฏิบัตินั้นกำหนดรูปตามนั้นๆ แล้วกำหนดนามอยู่ นาม ย่อมไม่ปรากฏเพราะเป็นสภาพสุขุม เธอไม่พึงทอดธุระ แต่ควรกำหนดใส่ใจ ตามรู้ หมายรู้รูปเสมอๆ เพราะนามที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ย่อมปรากฏเองเมื่อ รูปได้ประจักษ์ชัดเจนสะอาดบริสุทธิ์ดีแก่เธอแล้ว”]

อานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน

ผู้ที่เจริญสติปัฏฐานตามสติปัฏฐานเทศานี้ ย่อมบรรลุมรรคผล และ นิพพานเป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความเศร้าโศกและ ความคร่ำครวญ ดับทุกข์ทางกายและโหม่นสททางใจในภพนี้ เมื่อได้ปรินิพพาน แล้วก็ไม่มีเวียนตายเวียนเกิดในภพใหม่ได้รับทุกข์และโหม่นสทอีก ท่านเป็นผู้บรรลุ

มรรคญาณ ๔ คือ โสตาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ พร้อมทั้งรู้แจ้งพระนิพพานอันเป็นสภาพดับทุกข์ทั้งปวง สมจริงดังพระพุทธรพจน์ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

เอกายโน อโย ภิกขเว มคฺโค สุตตานํ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สม-
ติกกมฺยา ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถกมฺยา ฌายสฺส อธิกมฺยา นิพฺพานสฺส
สจฺฉิกิริยา, ยทิทํ จตฺตาริ สติปัฏฺฐานา.^{๑๕๑}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์
บริสุทธิ์ได้ ถ่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับทุกข์และ
โทมนัสได้ บรรลุอุริยมรรคและเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้คือ
สติปัฏฐาน ๔ ประการ”

การเจริญสติปัฏฐานนี้เป็นทางสายเดียวเพื่อชำระกิเลสรู้แจ้งพระนิพพาน
ดังนั้น ผู้ที่เจริญสติปัฏฐานด้วยการระลึกถึงรูปรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม
อันเป็นปรมาตม์ล้วนๆ จึงสามารถบรรลุจุดหมายในการปฏิบัติธรรมคือ ความ
หลุดพ้นจากวัฏฏสงสารได้ อนึ่ง การเจริญสติปัฏฐาน อาจเรียกว่า วิปัสสนา-
ภาวนา (การเจริญวิปัสสนา) จตุสัจจกรรมฐาน (กรรมฐานที่ทำให้แทงตลอดสัจจะ
๔) และปุปพภาคมรรค (หนทางเบื้องต้นในการบรรลุโลกุตตรธรรม) นอกจากนี้
การเจริญภาวนาอื่นเพื่อบรรลุพระนิพพานที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ เช่น การ
เจริญสัมมัปปธาน การเจริญอินทริย์ การเจริญโพชฌงค์ และการเจริญองค์มรรค
เป็นต้น ก็นับเข้าในการเจริญสติปัฏฐานเพราะสติเป็นหลักสำคัญ หากปราศจาก
สติแล้วนักปฏิบัติไม่อาจเจริญธรรมอย่างอื่นได้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถ-
กถาและฎีกาว่า

เอกายโน อยํ ภิกขเว มคฺโคติ เอตถ เอกมคฺโค อยํ ภิกขเว มคฺโค.
น ทวิธา ปถกฺกโตติ เอวมคฺโค ทฏฺฐพฺพ.^{๑๕๒}

“ในพระดำรัสว่า เอกายโน อยํ ภิกขเว มคฺโค (คุณภิกษุทั้งหลาย
หนทางนี้เป็นทางเดียว) นี้ หมายความว่า คุณภิกษุทั้งหลาย หนทาง
คือสติปัฏฐานนี้เป็นทางสายเดียว ไม่ใช่ทางสองแพร่ง”

เอกมคฺโคติ เอโก เอว มคฺโค, น หิ นิพฺพทานคามิมคฺโค อโยโธ
อตฺถิติ. นนฺ สติปัฏฐานํ อิธ มคฺโคติ อธิปฺเปตํ. ตทถฺยเอ จ พหุ มคฺค-
ธมฺมา อตฺถิติ. สจฺจํ อตฺถิ. เต ปน สติปัฏฐานคฺคหณฺเนว คหิตา ตท-
วินาภาวโต. ตถา หิ ฌาณวิริยาทโย นิทุเทสํ คหิตา. อุทุเทสํ ปน สติยา
เอว คหณํ เวเนยฺยชฺฌาสยเสนาติ ทฏฺฐพฺพ. น ทวิธา ปถกฺกโตติ อิมินา
อิมสฺส มคฺคสฺส อนेกมคฺคภาวภาวํ วิย อนิพฺพทานคามิภาวภาวญฺจ
ทสฺเสติ.^{๑๕๓}

“คำว่า เอกมคฺโค แปลว่า ทางเดียวเท่านั้น เพราะไม่มีทางอื่นที่จะ
ทำให้บรรลุพระนิพพานได้

ถามว่า : พระพุทธเจ้าประสงค์เอาสติปัฏฐานเป็นทางสายเดียวใน
ที่นี้ แต่ธรรมที่เป็นทางสายอื่นนอกจากนั้นมีอยู่มากมายมิใช่หรือ

ตอบว่า : มีอยู่จริง แต่ธรรมเหล่านั้นกล่าวไว้[โดยปริยาย]ด้วยคำ
ว่า สติปัฏฐาน เพราะเกิดพร้อมกัสนั้น ดังนั้นในนิเทศจึงตรัสถึง
ปัญญาและวิริยะเป็นต้น แต่ในอุเทศได้ตรัสสติไว้อย่างเดียวตามอรรถาธิบาย
ของเวไนยชน

คำว่า น ทวิธา ปถกฺโข (ไม่ใช่ทางสองแพร่ง) นี้แสดงว่า หนทางดังกล่าวไม่มีหลายสายและเป็นหนทางที่จะทำให้บรรลุพระนิพพานอย่างแน่นอน”

นอกจากนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวกทั้งหมดล้วนเจริญสติปัฏฐานแล้วเกิดปัญญารู้แจ้ง เป็นผู้หมดจดจากกิเลสโดยสิ้นเชิง บางท่านฟังคาถาบทเดียวแล้วบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลด้วยการเจริญสติระลึกขันธ์สภาวะธรรมในขณะฟังธรรมนั่นเอง สติปัฏฐานเทศนาจึงเป็นหนทางที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นดำเนินไป

บุคคลผู้มีปัญญาปานกลางเจริญสติปัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒๑ หมวดแล้วย่อมสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์หรือพระอนาคามีได้ภายใน ๗ ปีจนถึง ๗ วัน ดังคำปฎิญาที่พระบรมศาสดาตรัสรับรองไว้ว่า

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อิมะ จตฺตาริ สติปฏฺจาเน เอวํ ภาเวยฺย สตฺต-
วสุตฺตานิ, ตสฺส ทฺวินนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิภังฺกํ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม
อญฺญา สติ วา อฺปาทิสฺเส อนาคามิตา.^{๑๕๔}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งพึงเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้อย่างนี้ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คืออรหัตตผลในปัจจุบัน หรืออนาคามีผล เมื่อยังมีขันธ์เหลืออยู่”

อนึ่ง ในโพธิราชกุมารสูตร พระบรมศาสดาตรัสถึงการบรรลุธรรมภายในวันหนึ่งหรือคืนหนึ่งของไวโนยชนผู้มีปัญญาแก่กล้าว่า

อิมะหิ ปญฺจหิ ปธานิยฺกเคหิ สมณฺนาคโต ภิกฺขุ ตถาคตํ นายกํ

ลภมาโน สายมนุสิญฺโง ปาโต วิเสสํ อธิคมิสฺสติ. ปาโต อนุสิญฺโง สายํ
วิเสสํ อธิคมิสฺสติ.^{๑๕๕}

“ภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยองค์คุณที่เพียรปฏิบัติธรรม ๕ ประการนี้
เมื่อได้รับผู้แนะนำเป็นพระตถาคตสั่งสอนในเวลาค่ำ จักบรรลุคุณธรรม
วิเศษในเวลาเช้า เมื่อสั่งสอนในเวลาเช้า จักบรรลุคุณธรรมวิเศษในเวลา
ค่ำ”

องค์คุณที่เพียรปฏิบัติธรรมเรียกว่า ปธานียังคะ มี ๕ ประการ คือ

๑. มีความเลื่อมใสในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ วิปัสสนาจารย์ และ
แนวทางในการปฏิบัติ

๒. มีสุขภาพดี มีไฟธาตุย่อยอาหารได้ง่าย

๓. ไม่ปกปิดโทษของตนแก่ครูอาจารย์และเพื่อนพรหมจรรย์

๔. มีความเพียรที่มีองค์ ๔ คือ การยอมให้ร่างกายเหลือเพียงหนัง เอ็น
กระดูก และการยอมให้เลือดเนื้อในร่างกายเหือดแห้งไป

๕. เกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับของรูปนาม

คำรับรองในการบรรลุธรรมข้างต้นเป็นพระดำรัสของพระพุทฺธเจ้าผู้ตรัสรู้
ธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เอง และเป็นผู้ตรัสดีตามพระนามว่า พระสุคต จึงไม่ผิด
ไปจากความจริง ดังข้อความในคัมภีร์พุทฺธวงศ์ว่า

อเทวขณฺวจฺณา พุทฺธา อโมฆวจฺณา ชินา.^{๑๕๖}

“พระพุทฺธเจ้าทั้งหลายมีพระวจาแน่นอน พระชินเจ้าทั้งหลาย
ไม่มีพระวจาไร้แก่นสาร”

ด้วยเหตุนี้ นักปฏิบัติจึงควรเชื่อมั่นพระพุทธดำรัสนั้นแล้วเพียรเจริญ
สติปัฏฐานเพื่อบรรลุธรรมอันเป็นที่พึงของเราทั้งหลายเถิด

จบ ปริจเฉทที่ ๔

เรามี พระพุทธเจ้าเป็นผู้ชี้ทางดำเนิน

เรามี พระธรรมเป็นทางดำเนิน

เรามี พระอริยสงฆ์เป็นสักขีพยาน

เชิงอรรถ

เชิงอรรถปริฉาที่ ๑

๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๐

๒ ที่. ส. ๙.๑๙๓.๖๓

๓ วิสุทฺธิ. ๑.๓๑

๔ วิสุทฺธิ. ๑.๔๕

๕ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๙๕

๖ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๙๗

๗ พ. ๖. ๒๕.๒๔๐.๕๙

๘ อัง. ๒. ๑.๖๐

๙ วิ. มหาวิ. ๒.๒๕๐.๒๓๖

๑๐ วิ. มหาวิ. ๒.๒๕๐.๒๓๖

๑๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๓๕

๑๒ ส. ๒. ๓.๓๐๔

๑๓ วิสุทฺธิ. ๑.๔๔

๑๔ ม. ม. ๑๓.๑๒.๙

๑๕ วิสุทฺธิ. ๑.๒๑

- ๑๖ วิสุมุติ. ฎี. ๑.๕๗
- ๑๗ บ. ฎ. ๒๕.๑๐.๑๐๑
- ๑๘ วิสุมุติ. ๑.๒๑
- ๑๙ วิสุมุติ. ๑.๒๒
- ๒๐ วิสุมุติ. ๑.๗
- ๒๑ มุลฎี. ๑.๒๒๖
- ๒๒ วิสุมุติ. ฎี. ๑.๕๘
- ๒๓ วิสุมุติ. ๑.๗
- ๒๔ ม. ม. ๑๓.๑๒.๙
- ๒๕ วิสุมุติ. ๑.๗-๘
- ๒๖ วิสุมุติ. ๑.๘
- ๒๗ บ. จุฬ. ๓๐.๔.๓๒
- ๒๘ วิสุมุติ. ๑.๘
- ๒๙ วิสุมุติ. ๑.๘
- ๓๐ ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๓๐
- ๓๑ วิสุมุติ. ๑.๘
- ๓๒ อภิ. อ. ๑.๑๒๒
- ๓๓ อภิ. อ. ๒.๓๙๔

๓๔
พ. จุฬ. ๓๐.๑๘.๖๘

๓๕
สุตฺตนิ. ๒. ๒.๓๒๒

๓๖
วิสุตฺตนิ. ๑. ๒๒

๓๗
ม. ๒. ๒.๙

๓๘
พ. สุ. ๒๕.๑๐๐.๕๕๕

๓๙
ที. ๒. ๒. ๓๖๒

๔๐
ส. มหา. ๑๙.๓๘๒.๑๔๔

๔๑
ขนิ. ๒. ๒.๓๕๕-๕๖

๔๒
กัณฑ์. นวฉ. ๑๓๕

๔๓
พ. ๒. ๒๕.๒๗๐.๖๓

๔๔
วิม. ๒. ๗.๕๕

๔๕
พ. ๒. ๒๕.๖๓.๒๘

๔๖
ส. มหา. ๑๙.๑๐๒๐.๓๒๕

๔๗
ส. มหา. ๑๙.๑๐๒๑.๓๒๗

๔๘
ส. มหา. ๑๙.๑๐๒๑.๓๒๗

๔๙
ส. มหา. ๑๙.๑๐๒๑.๓๒๗

๕๐
ขนิ. ๒. ๒.๓๕๐.๑๕๒

๕๑
เนตฺติ. ๒. ๒๑๓

๕๒

ม. ป. ๑.๓๑๘

๕๓

วิมม. ป. ๔.๙๐

๕๔

วิมม. ป. ๔.๙๑

๕๕

ฐ. ป. ๒๕.๑๐๐.๓๕

๕๖

ม. ป. ๒.๘

๕๗

ม. ม. ๑๓.๖.๕

๕๘

ฐ. ปฏี. ๓๑.๔๑.๔๗

๕๙

วิสุทฺธิ. ๑.๘

๖๐

วิสุทฺธิ. ๑.๕๓

๖๑

อญ. เอกก. ๒๐.๕๓.๙

๖๒

อญ. เอกก. ๒๐.๓๙๐-๙๓.๔๑

๖๓

อญ. ป. ๑.๖๑

๖๔

อญ. ป. ๑.๖๒-๖๓

๖๕

วิสุทฺธิ. ฐี. ๑.๑๕

๖๖

สํ. ส. ๑๕.๒๓.๑๖

เชิงอรรถปริจเฉทที่ ๒

๑

วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๗

๒

วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๐

๓ ม. ฎี. ๑.๒๕๗

๔ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๐

๕ ที. อ. ๒.๓๘๘

๖ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒. ๓๘๖-๘๗

๗ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑. ๑๗

๘ ส. ส. ๑๕.๒๓, ๑๗๒.๑๖, ๑๘๘

๙ วิสุทฺธิ. ๑.๓

๑๐ ม. อ. ๑.๑๑๗

๑๑ ม. ฎี. ๑.๒๕๖

๑๒ ข. ปฎี. ๓๑.๑.๒

๑๓ ม. อ. ๑.๑๑๘

๑๔ ม. ฎี. ๑.๒๕๗

๑๕ อ. อ. ๒.๓๘๑

๑๖ ข. ปฎี. ๓๑.๑๕๘.๑๗๙

๑๗ วิสุทฺธิ. ๒.๓๑๗

๑๘ วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๔

๑๙ ม. ม. ๑๓.๓๔๔.๓๒๘

๒๐ ข. ปฎี. ๓๑.๔๑.๔๘

๒๑ อ. อ. ๑.๔๑๐, ม. อ. ๑.๒๔, ส. อ. ๒.๒๗๘

๒๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๔๐๙

๒๓ วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๔

๒๔
 ๒๕
 ๒๖
 ๒๗
 ๒๘
 ๒๙
 ๓๐
 ๓๑
 ๓๒
 ๓๓
 ๓๔
 ๓๕
 ๓๖
 ๓๗
 ๓๘
 ๓๙
 ๔๐
 ๔๑
 ๔๒
 ๔๓
 ๔๔

- ๕๕
 ฐ. ห. ๒๕.๑๗๔.๔๗
- ๕๖
 หมม. ๖. ๖.๔๓
- ๕๗
 ฐ. ปฎิ. ๓๑.๑๕๓.๑๗๔
- ๕๘
 ฐ. ห. ๒๕.๔๓.๒๔
- ๕๙
 ๖๖. ๖๖. ๒๐.๔๒.๗
- ๕๐
 หมม. ๖. ๖.๒๖
- ๕๑
 ฐ. ห. ๒๕.๑๖๖.๔๖
- ๕๒
 หมม. ๖. ๖.๒๖
- ๕๓
 ท. มห. ๑๐.๑๙๙.๑๒๑
- ๕๔
 ท. ๖. ๒.๑๙๓
- ๕๕
 ม. ม. ๑๒.๒๙.๑๗
- ๕๖
 ฐ. ห. ๒๕.๒๗๑.๖๓
- ๕๗
 ม. ม. ๑๒.๒๑๖.๑๙๓
- ๕๘
 วิสุทธิ. ๑.๑๐๒
- ๕๙
 ม. ม. ๑๒.๒๑๙.๑๙๔
- ๖๐
 ม. ๖. ๑.๔๑๙
- ๖๑
 ม. ม. ๑๒.๒๒๐.๑๙๕
- ๖๒
 ส. ๖. ๓.๒๗๙-๙๐
- ๖๓
 ท. ๖. ๒.๔๐๑
- ๖๔
 ฐ. ปฎิ. ๓๑.๑๕๙.๑๗๙
- ๖๕
 ฐ. ปฎิ. ๓๑.๑๕๙.๑๗๙

- ๖๖ ขุ. ปฏฺ. ๓๑.๑๕๘.๑๗๘
 ๖๗ ขุ. ฎ. ๒๕.๓๗๑.๘๑
 ๖๘ ฆ. ๙. ๑๒.๖๕.๔๓
 ๖๙ วิสุทฺธิ. ๑.๓๙
 ๗๐ อัง. ๒. ๑.๓๑
 ๗๑ สํ. นี. ๑๖.๒๒.๒๙
 ๗๒ ขุ. ปฏฺ. ๓๑.๑๕๘.๑๗๘
 ๗๓ ขุ. ปฏฺ. ๓๑.๑๕๘.๑๗๘
 ๗๔ ขุ. ปฏฺ. ๓๑.๑๕๘.๑๗๘
 ๗๕ ขุ. ปฏฺ. ๓๑.๑๕๘.๑๗๘

เชิงอรรถปริจเฉทที่ ๓

- ๑ สํ.ค.ห. ฎี. ๖๖
 ๒ อภิ. ๒. ๓. ๑๒๙, มุฏฺ. ๓.๕๕
 ๓ อภิ. ๒. ๓.๑๒๙
 ๔ อภิ. ๒. ๓.๑๓๐
 ๕ มุฏฺ. ๑.๘๙
 ๖ มุฏฺ. ๓.๕๕
 ๗ อภิ. ๓.๖๘
 ๘ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๒

๙ ที่. ฎี. ๒.๔๓๐

๑๐ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๓๘๙

๑๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๖

๑๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๓๘๙

๑๓ อภิ. ๒. ๑.๒๑๑

๑๔ สงฺคห. ฎี. หน้า ๑๑๑

๑๕ อิติวุตฺ. ๒. ๒๓๘

๑๖ อภิ. ๒. ๔๐.๔๐๖.๑๒๔

๑๗ ที่. มหา. ๑๐.๓๗๔.๒๖๐

๑๘ ม. ฎี. ๓.๓๒๖

๑๙ ม. ฎี. ๓.๓๒๖

๒๐ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๐๖

๒๑ ม. อุ. ๑๔.๒๗๒.๒๔๑

๒๒ วิสุทฺธิ. ๒.๗๐

๒๓ เนตฺติ. ๒. ๒๕๙

๒๔ วิสุทฺธิ. ๒.๗๐

๒๕ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๗๓

๒๖ ที่. มหา. ๑๐.๓๗๕.๒๖๐

๒๗ ที่. มหา. ๑๐.๓๘๐.๒๖๕

๒๘ ที. มหา. ๑๐.๓๘๒.๒๖๖-๖๗

๒๙ ที. มหา. ๑๐.๓๘๑.๒๖๖

๓๐ ที. อ. ๒.๓๙๑

๓๑ ขุ. ปฏิก. ๓๑.๔๘.๕๕

๓๒ อภิ. อ. ๓.๒๘๕

๓๓ อภิ. อ. ๓.๒๘๕

๓๔ อัง. นวก. ๒๓.๓๖.๓๔๗

๓๕ วิสุทฺธิ. ๒.๒๕๐

๓๖ ม. ฐี. ๓.๒๖๙

๓๗ วิสุทฺธิ. ฐี. ๒.๕๑๙

๓๘ ที. ฐี. ๒.๓๗๖

๓๙ วิสุทฺธิ. ฐี. ๒.๕๑๙

๔๐ ที. ฐี. ๒.๓๗๖

๔๑ วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๓

๔๒ ที. อ. ๒.๓๙๗

๔๓ ม. ญ. ๑๔.๑๔๙.๑๓๔

๔๔ ม. อ. ๔.๑๐๐

๔๕ อภิ. ฐ. ๓๔.๕๙๕.๑๘๑

๔๖ ม. อ. ๒.๑๖๘-๖๙

๔๗ อัง. อ. ๓.๓๙๒-๙๓

๔๘ วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๐

๕๙ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๔๑

๕๐ ม. ฎี. ๓.๓๒๖

๕๑ ที่. ฎี. ๒.๓๗๖

๕๒ ม. ข. ๑.๕๗

๕๓ ส. สฬ. ๑๘.๒๔๕.๑๘๐

๕๔ ส. สฬ. ๑๘.๒๔๕.๑๘๐

๕๕ ส. สฬ. ๑๘.๒๔๕.๑๘๐

๕๖ ส. สฬ. ๑๘.๒๔๕.๑๘๐

๕๗ ส. สฬ. ๑๘.๒๔๕.๑๘๑

๕๘ ส. สฬ. ๑๘.๒๔๕.๑๘๒

๕๙ ม. ฎ. ๑๔.๙๓.๗๗

๖๐ ม. ข. ๔.๕๘

๖๑ ฎ. ปฎี. ๓๑.๕๑.๕๙

๖๒ วิสุทธิ. ๒.๒๙๖

๖๓ ม. ข. ๔.๕๘-๙

๖๔ ม. ข. ๓.๒๕๙

๖๕ ม. ข. ๔.๖๐

๖๖ ม. ฎี. ๓.๓๓๐

๖๗ ม. ฎ. ๑๔.๙๕.๘๐

๖๘ ม. ข. ๔.๖๑-๒

๖๙ ม. ฎ. ๑๒.๘๓.๕๘

เชิงอรรถปริจเฉทที่ ๕

- ๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๓๑๖
- ๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๕๓๗
- ๓ สงฺคห. ๖๑
- ๔ วิสุทฺธิ. ๑.๔๓๓
- ๕ ที. มหา. ๑๐.๓๘๔.๒๖๙
- ๖ ที. อ. ๒.๓๙๙
- ๗ ส. สฬา. ๑๘.๔๖, ๔๗.๒๖
- ๘ มุลฎี. ๒.๑๓๓, วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๓๖๐
- ๙ ส. อ. ๓-๕
- ๑๐ วิสุทฺธิ. ๒-๒๙๓
- ๑๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๕๓
- ๑๒ ส. สฬา. ๑๘.๔๖.๒๖
- ๑๓ ส. สฬา. ๑๘.๔.๒๖
- ๑๔ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๒๗
- ๑๕ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒-๕๖๑
- ๑๖ พ. ปฎี. ๓๑.๕๑.๕๙
- ๑๗ พ. พ. ๒๕.๑๐.๑๐๑
- ๑๘ อุทาน. อ. ๙๔
- ๑๙ อุทาน. อ. ๙๕
- ๒๐ ส. สฬา. ๑๘.๙๕.๗๐

- ๒๑ สํ. สพฺ. ๑๘.๙๕.๗๐
- ๒๒ สํ. สพฺ. ๑๘.๙๕.๗๐-๑
- ๒๓ สํ. สพฺ. ๑๘.๙๕.๗๑
- ๒๔ สํ. ๒. ๑๗.๔๓.๓๖
- ๒๕ อุทาน. ๒. ๙๕
- ๒๖ อุทาน. ๒. ๙๘
- ๒๗ สํ. สพฺ. ๑๘.๙๕.๗๑
- ๒๘ สํ. สพฺ. ๑๘.๙๕.๗๑
- ๒๙ สํ. สพฺ. ๑๘.๙๕.๗๐
- ๓๐ สํ. ๒. ๑๗.๑๐๑.๑๒๑
- ๓๑ สํ. ๒. ๓.๑๑๔
- ๓๒ ม. ๒. ๒.๑๓๓
- ๓๓ อุ. ปญฺ. ๒๒.๑๔๔.๑๕๙
- ๓๔ ๒. ๒. ๓.๕๖
- ๓๕ ที. ๒. ๒.๔๐๑, ม. ๒. ๑.๓๐๖
- ๓๖ ที. ๒. ๒.๔๐๖, ม. ๒. ๑.๔๕
- ๓๗ ม. ๒. ๒.๑๓๔
- ๓๘ ม. ๒. ๑๔.๔๕๓.๓๘๙
- ๓๙ ม. ๒. ๑๔.๔๕๓.๓๘๙
- ๔๐ ม. ๒. ๑๒.๒๙๕.๒๖๑
- ๔๑ ๒. ๒. ๒๕.๒๙๒.๖๕

- ๔๒
ธมฺม. อ. ๗.๗๓
- ๔๓
วิสุทฺธิ. ๒-๒๕๕
- ๔๔
วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๓๙๓
- ๔๕
ที. อ. ๒.๓๓๗
- ๔๖
สํ. อ. ๓.๗
- ๔๗
สํ. อ. ๒.๑๒๗
- ๔๘
สํ. อ. ๒.๑๒๙
- ๔๙
ม. อ. ๑๔.๒๒๕.๑๑๒
- ๕๐
ม. อ. ๔.๗๒
- ๕๑
อภี. อ. ๑.๓๙๑
- ๕๒
ที. มหฺว. ๑๐.๓๔.๒๕๙
- ๕๓
ที. มหฺว. ๑๐.๓๔.๒๖๐
- ๕๔
ที. มหฺว. ๑๐.๓๘.๒๖๒
- ๕๕
ที. มหฺว. ๑๐.๓๕.๒๖๐-๑
- ๕๖
ม. ม. ๑๓.๑๗๗.๙๓
- ๕๗
ที. มหฺว. ๑๐.๓๕.๒๖๐
- ๕๘
ที. อ. ๒.๓๘๑
- ๕๙
ที. อ. ๒.๓๘๑
- ๖๐
ที. อ. ๑.๑๗๔
- ๖๑
ที. ฎี. ๑.๓๐๑, ม. ฎี. ๑.๔๔๖

๖๒ ที่. ฎี. ๑.๓๐๑-๒, ม. ฎี. ๑.๔๔๖

๖๓ ที่. ฎี. ๑.๓๐๒, ม. ฎี. ๑.๔๔๖

๖๔ วิสุทธิ. ๒.๒๙๐

๖๕ มูลฎี. ๓.๑๙๘

๖๖ ที่. ฎี. ๑.๓๐๒

๖๗ วิสุทธิ. ๒.๒๙๐

๖๘ อภิ. ข. ๒.๓๘๙

๖๙ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๐ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๑ ที่. ข. ๑.๑๗๕

๗๒ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๓ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๔ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๕ ที่. ข. ๑.๑๘๑

๗๖ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๗ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๘ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๗๙ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

๘๐ ที่. ข. ๒.๕๘

๘๑ ที่. มหา. ๑๐.๓๖.๒๖๑

- ๘๒
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๐.๒๖๕
- ๘๓
ที่. อ. ๒.๓๘๘
- ๘๔
ม. อ. ๒.๒๗๗
- ๘๕
ที่. อ. ๓.๑๘๗
- ๘๖
ม. อ. ๓.๗๒
- ๘๗
ที่. อ. ๒.๓๓๙, ม. อ. ๑.๒๙๔
- ๘๘
ที่. ๒.๓๒๖
- ๘๙
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๐.๒๖๕
- ๙๐
ม. อ. ๑๔.๓๐๖.๒๙๔-๘๕
- ๙๑
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๐.๒๖๕
- ๙๒
ที่. อ. ๒.๓๔๓
- ๙๓
ที่. ๒.๓๓๓
- ๙๔
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๐.๒๖๕
- ๙๕
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๐.๒๖๕
- ๙๖
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๑.๒๖๖
- ๙๗
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๑.๒๖๖
- ๙๘
ที่. อ. ๒.๓๙๑
- ๙๙
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๑.๒๖๖
- ๑๐๐
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๑.๒๖๖
- ๑๐๑
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๑.๒๖๖
- ๑๐๒
ที่. มหา. ๑๐.๓๘๒.๒๖๖-๖๗

- ๑๐๓^{สี่} ที่. บ. ๒.๒๕๔
- ๑๐๔^{สี่} ที่. ฎ. ๒.๔๐๗
- ๑๐๕^{สี่} ที่. บ. ๒.๓๙๒
- ๑๐๖^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๒.๒๖๗
- ๑๐๗^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๒.๒๖๗
- ๑๐๘^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๓.๒๖๘
- ๑๐๙^{สี่} ที่. บ. ๒.๓๙๙
- ๑๑๐^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๔.๒๖๙
- ๑๑๑^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๔.๒๖๙
- ๑๑๒^{สี่} วิ. มหำ. ๒.๕๐๘.๑๙
- ๑๑๓^{สี่} ข. บ. ๑.๑๗๑, ม. บ. ๑.๙๑๑
- ๑๑๔^{สี่} ข. บ. ๒.๕.๓๕๔.๗๙
- ๑๑๕^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๕.๒๗๑
- ๑๑๖^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๕.๒๗๑
- ๑๑๗^{สี่} ส. ส. ๑.๒๕๙.๒๐๒
- ๑๑๘^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๓๙๗.๒๗๓
- ๑๑๙^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๔๐๐.๒๗๕
- ๑๒๐^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๔๐๑.๒๗๗
- ๑๒๑^{สี่} ที่. มหำ. ๑๐.๔๐๒.๒๗๙
- ๑๒๒^{สี่} ที่. บ. ๒.๔๑๗
- ๑๒๓^{สี่} ที่. ฎ. ๒.๔๓๐

- ๑๑๙^๕ ที่. มหา. ๑๐.๔๐๐.๒๗๕
- ๑๒๐^๕ ที่. มหา. ๑๐.๔๐๑.๒๗๗
- ๑๒๑ ปฏิส. อ. ๑.๖๘
- ๑๒๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๙๕
- ๑๒๓ วิ. มหา. ๔.๑๔.๑๔
- ๑๒๔ ที่. อ. ๒.๔๑๗
- ๑๒๕ ที่. ฎี. ๒.๔๒๑
- ๑๒๖ ที่. มหา. ๑๐.๓๘๖.๒๗๓
- ๑๒๗ ที่. อ. ๒.๔๑๒
- ๑๒๘ ที่. ฎี. ๒.๔๒๑
- ๑๒๙^๕ ที่. มหา. ๑๐.๓๗๔.๒๖๐
- ๑๓๐^๕ ส. ส. ๑๕.๑๐๗.๗๔, อัง. จตุกก. ๒๑.๔๕.๕๓
- ๑๓๑^๕ ส. อ. ๑.๑๑๒, อัง. อ. ๒.๓๔๕
- ๑๓๒ ที่. ฎี. ๒.๔๓๗
- ๑๓๓ อภิ. ฐ. ๓๔.๒๐.๔
- ๑๓๔ ที่. อ. ๒.๔๑๒
- ๑๓๕ ที่. อ. ๒.๔๑๘
- ๑๓๖ ที่. ฎี. ๒.๔๓๒
- ๑๓๗ อ. ปฏี.๓๑.๑๐.๑๕
- ๑๓๘^๕ วิสุทฺธิ. ๒.๓๐๓
- ๑๓๙^๕ ที่. อ. ๒.๓๖๕

୧୫୦

වග්. ව. ෧. ෧. ෧

୧୫୭

วิสุทธิ. ๒.๓๕๓

১৫৬

වි. ව. ෧. ෨

ଓଡ଼ିଶା

ଶି.ଶି. ଓଡ଼ି.ଗ୍ରନ୍ଥ.୧୦୯

୧୫୫

ଶି. ପ. ୧.୧୫୧

১৫৫

ନଂ. ପ. ୧.୧୫୦

୧୫୦

ធម្មត្ថ. ២.៩០

୧୫୩

ក. ឡ. ២.៤៣០

୧୫୬

พ. อ. ๒.๓๕๐

୧୫୯

สํ. มหา. ๑๙.๓๙๒.๑๔๔

၁၆၀

วิสุทธิ. ๒.๒๕๔

১৫১

ท. มหา. ๑๐.๔๐๕.๒๘๒

১৫৬

ក. ខ. ២.៣៥៧

১৫৯

நி. ஸ்ரீ. ௨.௪௯௪

୧୫୫

ท. มหา. ๑๐.๔๐๔.๒๘๑

১৫৫

ਮ. ਮ. ਐਸ.ਐਲ.ਐਲ

১৫৬

๒. พุทฺธ. ๓๓.๑๐๙.๔๕๘

ดัชนีค้นคำ

การเจริญวิปัสสนาของสมณยานิก	๑๕๒
การเจริญสมณะเป็นบาทของวิปัสสนา	๓๗
การเจริญอานาปานะเป็นทั้งสมณะและวิปัสสนา	๑๕๕
การเดินจงกรม ๖ ระยะ	๒๓๖
การตามรู้ธรรมารมณ	๑๙๑
การตามรู้ธาตุ ๔	๒๒๖
การตามรู้ในขณะคิด	๑๘๘
การตามรู้ในขณะดมกลิ่น	๑๘๔
การตามรู้ในขณะได้ยิน	๑๘๓
การตามรู้ในขณะลิ้มรส	๑๘๕
การตามรู้ในขณะสัมผัส	๑๘๗
การตามรู้ในขณะเห็น	๑๗๕
การตามรู้ผัสสะทางมโนทวาร	๑๙๓
การตามรู้มโนทวาร	๑๙๐
การตามรู้มนวิญญาณ	๑๙๓
การตามรู้รูปนามที่ละอย่าง	๑๕๘
การตามรู้สังขารขันธ์	๑๙๕

การตามรู้สัญญาชั้น	๑๙๕
การบรรลอรหัตตผลโดยมิได้รับรู้รูปนามทั้งหมด	๑๖๐
การปรากฏของรูปและนาม	๒๑๘
การปิดทวาร ๕	๒๑๖
การรับรู้ปรมัตถ์	๑๒๔
การหยั่งเห็นของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ	๑๖๓
ขณิกสมาธิ	๖๐, ๗๑
ควรกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบัน	๑๓๙
เครื่องกั้นทางหลุดพ้น ๘ ประการ	๗๔
จุดสังจกรรมฐาน	๓๐๙
จิตตวิสุทธิของสมถยานิกและวิปัสสนายานิก	๖๑
จิตตานุปัสสนา	๒๕๙
ทุกขสัจ	๒๘๓
นิโรธสัจ	๒๘๗
ปรมัตถ์	๑๑๙
ปัจจกขวิปัสสนา	๑๓๑
ปัจจัยสันนิสสิตศีล	๕
ปาติโมกขสังวรศีล	๓
มรรคสัจ	๒๘๙
วิธีเจริญมรรค ๒ ประการ	๖๕
วิธีละความฟุ้งซ่าน ๕ ประการ	๗๗

วิปัสสนาญาณ ๓ ระดับ

๖๙

วิปัสสนาไม่ใช่ความเข้าใจด้วยการสดับหรือการพิจารณา

๑๙๗

วิเวก ๕

๓๐๗

เวทนานุปัสสนา

๒๔๙

ศีลของคฤหัสถ์

๒๔

ศีลของภิกษุ

๓

สมาธิ ๓ ประเภท

๕๙

สมุททยสัง

๒๙๖

สังวรธรรม

๑๕

หมวดธาตุ

๒๗๓

หมวดนิเวรณ

๒๖๔

หมวดโพชฌงค์

๒๗๙

หมวดสังโยชน์

๒๗๖

หมวดสัมปชัญญะ

๒๕๑

หมวดอริยสัง

๒๙๓

หมวดอายตนะ

๒๗๓

หมวดอิริยาบถ

๒๓๑

หมวดอุปาทานขันธ

๒๗๑

เหตุแห่งการมิได้บรรลुธรรมในปัจจุบันชาติ

๔๒

องค์คุณของนักปฏิบัติ ๕

๓๑๕

อนุปัสสนา ๗

๑๔๕

อนุমানวิปัสสนา	๑๓๑
อริยสัจ ๔ ภายในตัวเรา	๒๙๔
อสังวรธรรม	๑๕
อันตราย ๕ อย่าง	๒๗
อาชีวนปาริสุทธิศีล	๔
อานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน	๓๑๑
อารมณ์ของวิปัสสนา	๑๓๐
อินทรีย์สังวรศีล	๔, ๑๒
อุปสรรคของสมาธิ ๖ ประการ	๑๐๒
